

MÉDIA ÉS IDENTITÁS 2.

Média és identitás 2.

19.

Sorozatszerkesztő:

Koltay András – Nyakas Levente

Média és identitás 2.

Tanulmányok

Szerkesztette:

Apró István

Médiatudományi Intézet

2016

Minden jog fenntartva.

© Apró István, Gereben Ferenc, Kiss Tamás, Makkai Béla, Pap Tibor, 2016

© Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete, 2016

Tartalom

Szerkesztői bevezető	7
Apró István: Vitaindító	9
Makkai Béla: Az anyanyelvi sajtó szerepe a kivándorolt magyarság identitásformálásában	19
1. A kivándorlás és következményei	19
2. Az anyanyelvi kultúra és az ó-hazához való kötődés ápolása (1860–1901)	21
2.1. A Bukaresti Magyar Közlöny	21
2.2. A Bucuresti Híradó	24
3. A külföldi magyar sajtó a magyar nemzetvédelmi törekvésekben	26
3.1. A Bukaresti Magyar Újság és a Romániai Hírlap	26
3.2. A Romániai Magyar Újság	34
3.3. A Szlavóniai Magyar Újság	36
3.4. A Bukaresti Magyar Hírlap	41
4. Összegzés	43
Kiss Tamás: Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben.....	47
1. Erdély és az erdélyi magyarok	47
2. Elméleti keretek	51
2.1. Fő kapcsolódási pontok	51
2.2. További elméleti és normatív szempontok, politikai tétek	53
3. Adatforrások	57
4. A vegyes házasságok aránya	58
5. A vegyes (és homogén) házasságok irányában ható tényezők	64
6. A vegyes családokon belüli etnikai szocializáció	71
7. A román censzusok kategorizációs gyakorlata és a vegyes családban élő gyermekek klasszifikációja	73
7.1. A gyermekek klasszifikációját befolyásoló tényezők	75
8. Következtetések	80
Gereben Ferenc: Nemzeti identitás és olvasáskultúra határon innen és túl	89
Identitástípusok kulturális vonzatai	89
Előszó	89
1. Identitástudat	90
1.1. A fogalomról röviden	90
1.2. A nemzettudat változatai	91
1.3. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”	92
1.4. Identitástípusok	94
1.5. Tartalomelemzéses identitáselemek	96
1.6. Az anyanyelvnek a többi identitáselemhez való viszonya	99

1.7. Nemzeti jelképek	102
1.8. Nemzeti önkép.....	105
1.9. A nemzettudat tartóssága és változékonysága.....	109
2. Médiahasználat	112
2.1. Audiovizuális médiumok.....	112
2.2. Internethasználat	113
2.3. Sajtótermékek olvasása	114
3. Könyvolvasási szokások	120
3.1. Miért éppen az olvasás?	120
3.2. Olvasási körkép az ezredfordulóról.....	122
3.3. Mi történt az ezredforduló után?	128
4. Identitás és olvasáskultúra	136
4.1. Bevezető gondolatok	136
4.2. Jövőkép-típusok és olvasási teljesítmények.....	137
4.3. Identitáskategóriák és az olvasás	138
4.4. Következtetés	141
5. Néhány összegző gondolat.....	141

Pap Tibor: A kisebbségi identitás rétegeinek egymásra épülése a XXI. században149

1. A kisebbségi lét és az identitás társadalmi konstrukciója.....	149
1.1. „Az újrakisebbségesülés” időszaka Kelet-Európában	149
1.2. A tranzíciós társadalmak nosztalgikus viszonyulása a szocialista múlthoz: A balkanizáció és az EU-csatlakozás, mint kvázi-alternatívák	151
2. Formatörténeti áttekintés: hogyan váltak az újkor birodalmainak politikai emancipációért küzdő etnikai közösségei „a demokrácia vakfoltjai”-nak megjelenítőivé	155
2.1. A probléma társadalomelméleti megalapozása	155
2.2. A probléma politikatudományi megalapozása	156
2.3. A demokrácia vakfoltja.....	157
2.4. A kisebbségek térbeli elkülönülésének problémái.....	159
3. A „dinamikus demokrácia” és az Európai Unió	160
3.1. A globalizáció, mint az európaizáció kontextusa	160
3.2. A globalizáció hatása az integrációra	161
3.3. Az integrációk mozgatóiról.....	162
4. Az Európai Unió cselekvőképtelensége és a képvisélet	163
4.1. Az EU-s identitás kiépülésnek elakadása.....	165
4.2. Az EU-identitás és az EU-képviselt összefüggése	166

Apró István: Globalizáció, idő, tér, identitás..... 173

1. Emlékezés, lokalitás, identitás	173
2. Örökség és történelem.....	176
3. Az örök jelen kísértése	181
4. Térbeli csapdák	184
5. A modern	186
6. A globalizáció.....	188

Szerkesztői bevezető

Korábban már kiadtunk egy tanulmánykötetet a Médiatudományi Könyvtár sorozatában, Média és identitás címen (MK 11), amelyben a korunkat alapjaiban meghatározó tömegmédia és az identitás viszonyrendszerét próbáltuk körüljárni különböző aspektusokból és még különbözőbb módszerekkel. A téma kimeríthetetlennek bizonyult, így a Médiatudományi Intézet 2015 nyarán újabb konferenciát szervezett a témában, ismételten olyan felkért előadókkal, akik a maguk tudományos területén kutatják ezt a kérdéskört. Történész, média-kutató szociológus, olvasásszociológus, tanulmányait olvashatjuk a kötetben, miközben az elméleti trendek esszéisztikus számbavétele sem hiányozhat.

A Vitaindító – funkciójának megfelelően – provokatív kérdésfelvétele a média és az identitás lehetséges viszonyrendszerére irányul. Egyik fókusza ezúttal a történelemszemlélet, a kollektív emlékezet változása a mediatizált világban. Ezt a gondolatmenetet követi a Vitaindító folytatásának is értelmezhető, Globalizáció, idő, tér, identitás című, (a kötetben utolsóként szereplő) áttekintés.

Kevésbé kutatott és a mai köztudatban is csak esetlegesen előforduló terület a Trianon előtti évtizedekben a környező régiókba – főként a Román Királyságba és délszláv területekre, Szlavóniába valamint Boszniába – kivándorolt magyarok problematikája. A XIX. század utolsó harmadában, a megélhetési és boldogulási feltételek több összetevős romlása következtében jelentős tömegek hagyták el a Monarchiát, elsősorban az Újvilágban keresve a jobb életet. A legszegényebbek és leginkább kiszolgáltatottabbak azonban, főként az ország déli, délkeleti, túlnépesedett megyéiből, az olcsóbb földbérlet és akár szerényebb munkalehetőségek reményében is a közelebbi, fent említett régiókat választották. Mihamar kiderült azonban, hogy a viszonylagos földrajzi közelség (vagy akár a közös államhoz való tartozás!) egyáltalán nem jelentett nagyobb védelmet a kisebbségi helyzetbe került bevándorlóknak a xenofób támadások, majd a tervszerű, agresszív asszimiláció ellen. A magyar állam sokáig maga sem vett tudomást a több tízezernyi „kallódó lélek” veszélyeztetettségéről, majd a fokozott nemzeti indulatok jellemezte 1870-es, '80-as években megszülettek az első hivatalos mentőprogramok. Ezek készítői hamar felismerték az anyanyelvű sajtó identitás-fenntartó szerepét, és egyik fő eszközként használva a tömegmédia akkori egyedüli képviselőjét, számos lapot alapítottak és szponzoráltak az érintett régiókban. Makkai Béla hiánypótló tanulmánya ezekbe a kevésbé ismert és ma már forrásaikban is nehezen hozzáférhető sajtótörténeti epizódokba kínál betekintést.

Kiss Tamás tanulmánya az erdélyi vegyes házasságokról és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció vizsgálatán keresztül az erdélyi magyarok és románok közötti etnikai határ jellegéről, vagyis a két etnikum közötti viszonyról értekezik. Empirikus értelemben a tanulmány újdonsága, hogy (minden eddig kutatással ellentétben) mikroszintű adatokra (egyéni rekordokra) épít. A főként a népszámlálási adatokból szerkesztett adatbázisok a házasságban (illetve 1992-ben és 2002-ben párkapcsolatban) élő magyarok, valamint a vegyes családban élő gyermekek viszonyait tették kutathatóvá. Így például azokat a tényezőket, amelyek az exogámia irányában hatnak, továbbá azokat, amelyek a vegyes házasságban élő gyermekek (szülők általi) identitásválasztását meghatározzák.

Kérésünkre Gereben Ferenc, több mint 25 éven át végzett olvasásszociológiai kutatásainak legfőbb tanulságait foglalta össze. Az identitás kérdéskörét vizsgáló kutatók általában hanyagolják vagy csak érintik a könyvolvasás szerepét, hiszen az érdeklődés középpontjában a korszerűbb, összehasonlíthatatlanul gyorsabb (ezért aztán „hatásosabbnak” is gondolt) médiumok állnak. A nemzeti identitás genezisében azonban kulcsszerepet játszott a könyv, a McLuhan nyomán klasszikussá vált „első tömegmédiái eszköz”, és bár szerepe többször átalakult, mára minden bizonnyal csökkent is, az anyanyelv megőrzése és a nemzeti önazonosság megtartása szempontjából továbbra is releváns kutatási célpont. Különösen így van ez a határon túli magyar közösségek körében, ahol a kisebbségbe, sokszor szórványba szorult anyanyelv nagyon is rászorul az írott szó klasszikus, lassú mankójára. (Ugyanakkor ebből a megközelítési irányból fokozottan izgalmassá válik az anyaországi kontroll, hiszen itt éppen a kisebbségi hátrányok, a többségi pressziók és az egyéb negatív momentumok hiánya segít meglátni a „történelmi léptéket”, a változások igazi természetét.)

Nincs könnyű dolgunk, ha a rendszerváltó országok intézményi átalakulását, a szóba kerülő nemzeten túlra mutató identitáskonstrukciók mentén is megpróbáljuk rekonstruálni. Az egyes államok hosszú évtizedes formatörténeti különfejlődést követően visszatértek a többségi elvű döntéshozatalon alapuló rendszertörténeti formációhoz. Ez azonban az előző időszakban érvényesülő keretek között nem mindenütt tudott problémamentesen elindulni. Ennek egyaránt voltak ideológiai és szegmentációs okai. Az előbbi alatt azt értjük, hogy a szocialista egyenlőségi doktrína mentén kialakult pseudo-nacionalizmusok, mint a csehszlovakizmus, a jugoszlavizmus és a szovjet tudat az új körülmények között alkalmatlan volt az állami szintű politikai programok újraalkotására. Pap Tibor a fentebb vázolt összetett kérdéskört az általa jól ismert, a többszörösen is „problematikus” jugoszláv, illetve szerb példán mutatja be, ahol még a rendszerváltozás folyamata is több, élesen különválasztható szakaszra bomlik. Általánosabb vizekre evez, amikor a globalizációról, mint az európaizáció kontextusáról és a globalizáció integrációra tett hatásairól, valamint az EU-identitás és az EU-képviselőt összefüggéseiről értekezik.

A szerk.

Vitaindító

APRÓ ISTVÁN*

„A média nincs valódi hatással az identitásra?”

Önmagában is különös gondolat, számos tekintetben. Míg egyes elméleti szakemberek és kutatók váltig állítják, hogy például a kereskedelmi televíziókat igaztalanul vádolják negatív hatások kiváltásával a nézőik körében, a média már önnön genezisének történetében is lényegében erről, a kiváltott társadalmi hatásról szól. Meglehetősen paradox állítás, hogy az a média, amelynek olyan meghatározó társadalmi struktúrákat köszönhetünk, mint a nemzet (és az ezen alapokra kiépült nemzetállami világrend), a Habermas-féle nyilvános szféra, továbbá megannyi speciális és összetett identitás, amely számtalan további közösségi struktúrát generál, egyszerre, egy adott ponton elveszíti azt a képességét, hogy bármilyen hatással legyen a fogyasztóira. (Az elméleti abszurditáson túl, természetesen a leghétköznapiabb tapasztalatok is mást mutatnak.)

Az elektronikus média megjelenése pedig minőségileg új helyzet a nyomtatási kapitalizmus már jól ismert világához képest. Folyik a parttalan vita a különbségek mértékéről és mi-benlétéről, de vajmi kevés értelmű lenne azt megkérdőjelezni, hogy az új médiatípusok elérési és befolyásoló képessége hatványozott a régiekhez viszonyítva.

Csupán egyetlen aspektus a televízió vonatkozásában: az elektronikus médiatartalmakon felnövő és mind kevesebbet olvasó nemzedékek számára a történelemről szerzett tudás elsősorban képi információk formájában rögzül. Jól-rosszul – mondhatjuk, de ez van. A képek pedig sokfélék, a hiteles, szemcsés, archív felvételektől a délutáni sorozatok színes, a valósággal köszönő viszonyt sem ápoló snittjeiig. Az első világháborúról még a kissé elmosódott, fekete-fehér, sokszor mesterségesen megkomponált fotográfiák hordozzák az információt, a másodikról már színes (vagy utólag digitálisan kiszínezett) filmhíradós felvételek is vannak, a régebbi eseményekről és korokról viszont „már csak” a kosztümös hollywoodi nagyjátékfilmek jelenetei szolgálhatnak a „történelmi tudás” alapjául. Talán ecsetelnünk sem kell, miféle következményekkel jár mindez a közkézen forgó történelmi tudás vonatkozásában.¹

Azonban már ez is a múlt, – mondhatnánk – hiszen, bár a televízión felnőtt nemzedékek éppen itt élnek közöttünk, máris átadják helyüket az interneten és az újmédia egyéb formáin szocializálódó fiataloknak. Ma még nehéz megmondani, ez milyen hatással lesz a fentebb vázolt dilemmákra, azaz például javít vagy tovább ront a megszerezhető és megszerzett történelmi tudás minőségén. Annyi sejthető, hogy a televízió által közvetített egyirányú információ-áramlásból adódó hiányosságok részben kiküszöbölődnek, hiszen megszűnik a kizárólagosságuk, ami a hibás vagy elégtelen ismeret esetében kifejezetten előny. A világhálón ugyanis

* NMHH MT Médiatudományi Intézetének munkatársa

1 Monroe E. PRICE: *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest, Magvető, 1998. 94. „A televízió nevelkedett generációk számára a történelem lényege egyre inkább az archívumok szemcsés (vagy éppen nagyon éles) képeit fogja jelenteni, amelyeket el lehet rendezni, össze lehet csomagolni, majd megint át lehet rendezni. Az amerikai polgárháborúra a közszolgálati televízió sorozataiból fognak emlékezni, az orosz forradalom előtti cári arisztokrácia lemészárlására pedig a kábeltévé filmből.”

könnyedén elérhető kiegészítő vagy korrigált ismeret, azaz kisebb az esély, hogy a szándékosan elferdített vagy elnagyolt tények ebben a statikus formában rögzüljenek. Ugyanakkor szokás mondogatni, hogy a világhálón minden megtalálható és mindennek az ellenkezője is. Itt tehát az információk zavarba ejtő bősége és a hitelesség hangsúlyos kérdése dominál. Az előbb említett történelmi ismeret és annak társadalmi vetületei, a kollektív emlékezet és fogalomtársai, különösen érdekes és érzékeny kérdéseket vetnek fel. Bár ezek a gondolatok látszólag messzire vezetnek, érdemes kicsit körbejárni a diskurzust, amely a történetírás mai helyzetéről és szerepéről folyik az újmédia teremtette, újfajta nyilvánosság vonatkozásában. Az elkalandozást az indokolja, hogy az identitás (és ezen belül különösen a nemzeti identitás) genezisében kulcsszerepet játszott mind a média, mind pedig az aktuális történeti felfogás. A kettő viszonyrendszere dinamikusan változott, a teljes összefonódottság és a szétválást követő káosz közötti széles skálán. A krízishelyzet jelenleg is fennáll, a változások üteme folyamatosan felülírja az elméleti erőfeszítések eredményeit.

*

A globalizáció, amikor új területeket hódít meg, nem teremt univerzális érvényű értékeket, de megsemmisíti a helyieket. A leginkább univerzális sajátosság, amit magával hoz, a kíméletlen verseny, amelyben a helyiek pillanatok alatt a vesztesek között találják magukat. Meglehet, addig is vesztes léthelyzetben voltak, de legalább nem tudtak róla, vagy legalábbis nem fájt annyira.

Az uniformizáció alattomosan aláássa a helyek sajátosságait² és kisajátítja magának az időt. A helyiek élete végérvényesen megváltozik világuk kifordul a négy sarkából és akkor is úgy marad, ha a piac vezérelte kíméletlen tőke, néhány cent profit érdekében tovább vonul, újabb kizsákmányolható nyomorultakat keres és maga mögött hagyja a romokat. Az idő és a hely végérvényesen megváltozott, nincs mód a helyreállításukra. Az elégedetlenség, a szorongás, a kilátástalanság ott marad a lelkekben és utolsó szegletéig áthatja az áthidalhatatlan szakadékokkal szabdalt, vergődő közösséget. Ebben az új világban már csak egy valami jelentheti a boldogságot, az új térben való eligazodás és az új idő megzabolázásának képességét: a pénz. Az pedig nagyon keveseknek adatik meg, még a minimális szükségletek szintjén is, a többség pőrén marad a felkorbácsolt vágyaival és mérhetetlenül boldogtalan. Régi és új példák végeláthatatlan sorát citálhatnánk ide, de szükségtelen – bárki láthatja, ha bekapcsolja a tévét, felmegy a világhálóra vagy kinyit egy újságot. Az átlag médiafogyasztó ingerküszöbét már rég nem haladják meg a növekedés alapú, a bolygó erőforrásait a pillanatnyi gazdagodás érdekében gátlástalanul felélő gazdasági rend okozta környezeti és szociológiai katasztrófák. A zenekar zavartalanul játszik a süllyedő hajón, – szoktuk ilyenkor ismételtetni a tetszetős közhelyet – de hát egészen pontosan ez a banális igazság.

2 Jérôme BASCHET: A történelem szemben az örök jelennel. In Francois HARTOG – Jacques REWEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

Individualizált történelem

Kétségtől nem hálás dolog illetéktelenül belekontárkodni egy tudomány belső diskurzusaiba, különösen, ha annak képviselői elhúzódo és igencsak kíméletlen háborút vívnak egymással és – nem utolsó sorban – a kívülállókkal (mondhatni a közvéleménnyel) és a némi túlzással nem kevesebért, mint a legitimitásukért, hitelességükért és befolyásukért, „régiségükért” harcolnak. A történészek pedig éppen ezt teszik, nem csupán a kívülállók, hanem saját bevallásuk szerint is. A csatározások zaja azonban „kihallatszik” a szakmai berkekből és ha az ember elkötelezett a szellemi, társadalmi folyamatok irányában, nem teheti meg, hogy nem figyel oda. A történelem interpretációja ugyanis egyáltalán nem csupán egy csendes, elmélyülten dolgozó, szűk elitet érintő dolog. Nem az, tucatnyi okból és már rég nem az, de az éppen aktuális társadalmi jelenségek vetületében mostanság különösen nem az. A világunkat működtető láthatatlan hurok közül többel is igen szoros érintkezésben, összeköttetésben áll – ilyen a piacgazdaságra épülő liberális kapitalizmus, a globalizáció, a nemzeti identitás, a multikulturalizmus és társai kérdésköre, a jelen és a közeljövő társadalmi berendezkedéseinek lehetséges modelljei és így tovább.

A történészek keresik a helyüket ebben a felbolydult világban, hiszen egyrészt biztosnak hitt sarokköveket nyelt el az ár, másrészt saját hangjukat is alig hallják a hagyományos és az új média minden csatornáján áradó kakofóniában. Nem könnyű mértékadónak lenni egy olyan világban, ahol ez a média többé már nem csak tükrözi, hanem aktívan teremti is a valóságot és ő maga lemondott mindenféle mértékről.

Francois Hartog és Jacques Rewel *A múlt politikai felhasználásai* című könyvük előszavában panaszozik, hogy a múlt módosításának különféle formái immár nem pusztán a szakértők szűk körére tartoznak és azok a kérdések, amelyek korábban csak a szakmán belüli viták tárgyát képezték, immár a közvélemény elé kerülnek és ezzel egy csapásra megváltoztatják a történész státusát.³

Jól tudjuk, a történelem felhasználása egyáltalán nem új keletű dolog, legfeljebb a mértéke nőtt meg drasztikusan ám valóban, a közvélemény, az „utca emberének” beleszólása az igazi novum. Olyasvalamiképpen hatolnak be a tömegek a szakmai berkekbe, a korábbi kiváltságos szellemi területekre, ahogyan Ortega írja a megelőző nagy, sokkoló mozgalomról: a tömegek ellepik a jó helyeket.

Nem minden alap nélkül bírálják a nemzeti identitásképzés sokszor apologetikus történelem szemléletét és felhasználását a nacionalizmus túlhaladottságát hirdető, a nemzetek feletti, ultraliberális állam hívei. A nemzetépítés valóban gyakran él a hős- és mítoszeremtés eszközével, a múltban keres és talál érvet, alapot a nemzeti azonosságtudat megeremtése érdekében. Eközben nem torpan meg, ha a történelmet némileg sajátos módon kell értelmezni céljai érdekében, sőt sokszor akkor sem, ha a múltban nem talál egykönnyen adekvát hivatkozási alapot. Ha nem talál, teremti, beindul tehát a mítoszeremtés mechanizmusa, amelynek végén az új nemzedékek már úgy használják az „új múltat”, mintha az öröktől fogva létezett volna. „A mostantól minden másként volt” technikáját az úgynevezett létező szocializmusban vitték tökélyre, de természetesen bőven találhatunk példát korábbi korokban is és persze ma sem kell nélkülöznünk.

Nem afféle banális, kisebbfajta történelem hamisítás, hanem a múlt megismerésének lényegét érintő kérdés, hogyan lopakodott vissza az evolucionista történelemszemlélet, újra a szalonképes szellemi áramlatok közé.

3 Francois HARTOG – Jacques REWEL: *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 7.

Az, aki a szocialista tábor valamely országában nőtt fel és a marxista történelem szemlélet tanain nevelkedett, jól ismeri azt az alaptézist, miszerint a történelemnek egészen a kezdetektől fogva konkrét célja van és lényegében kisebb-nagyobb vargabetűkkel ugyan, de töretlenül afelé halad: fejlődik. Ez a cél pedig nem más, mint a munkásosztály uralomra jutása, azaz a szocializmus, végső soron pedig a kommunizmus megvalósulása. És persze, ha a cél megvalósult, a történelem lényegében véget ér. Ezt az alapdogmát jól az eszünkbe vészték az iskolákban, de idejekorán közkinccsá tették már a forradalmi időkben, a felnőttképzés, munkás önképzés és különböző egyéb kurzusok útján is.

A marxista történelemszemlélet szerint tehát a világtörténelem határozott irányba, a proletárdiktatúra megvalósítása felé tart. Minden esemény, amire ráfogható, hogy egy lépés ebbe az irányba fejlődés, minden más pusztán változás. A marxizmus egy másik alaptétele szerint a történelem nem más, mint az elnyomók és az elnyomottak (rabszolgatartók–rabszolgák, földesurak–jobbágyok, tőkésék–munkások) szembenállásának története, így különös jelentőséget kell tulajdonítani a forradalmaknak, melyek gyors, radikális fejlődést hoznak a társadalomnak. Forradalomnak ebből következően azokat a népmozgalmakat hívta a marxista terminológia, melyek a proletárdiktatúra felé mozdították a társadalmat, minden más mozgalom és esemény csak ellenforradalmi lehet. A mítoszteremtésnek szintén iskolapéldáit és tökélyre fejlesztett módszertanát tanulmányozhatjuk a bolsevik hagyományban. És nem csupán az egyoldalú nevelésnek és ellenőrzött médiának (agymosásnak) kitett szovjet nép „dőlt be” a legyártott – és számtalanszor kozmetikázott, újrakonstruált – mítoszoknak, hanem a közvetlen hatásoktól mentes szabad világ is. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom mítoszai közkeletűek voltak Nyugaton is, ismerte őket mindenki, a szimpatizánsoktól az esküdt ellenségekig. Csaknem egy évszázadnak kellett elteltie, mire bizonyos elemei megkérdőjeleződtek, de gyanítható, hogy vajmi kevés visszhanggal és szélesebb ismertséggel. Jó példa az alábbi újságcikk egy szentpétervári kiállítás kapcsán:

„Cáfolták az októberi szocialista forradalom mítoszait

Nemcsak az Auróra cirkáló ágyúi nem dördültek el 1917-ben, hanem a téli palotát sem ostromolták meg, és egyáltalán, a legtöbb dolog nem úgy történt, ahogy évtizedeken át tanították. Az egykor Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak nevezett eseményről Szergej Mironyenko, az állami levéltár igazgatója, a történelemtudományok doktora elmondta: sajnos sem az 1917. februári, sem az októberi forradalom történetét nem írták még meg. A szovjet történetírás azt tanította, hogy a békés munkások és katonák a bolsevikok vezetésével tüntetve vonultak ki Petrográd utcáira az ideiglenes kormány ellen, amely vérbe fojtotta a békés tiltakozást. Valójában azonban a frontról szökött és a bolsevikok által felfegyverzett katonák konfliktusokra szerelt golyószórókkal járták a várost, és számtalan civilt sebesítettek meg, ami pedig a tényleges katonaságot illeti, a kiállítás egyetlen ezred névsorát mutatja be, amelyből az első száz katona közül 47 ember vesztette életét, sebesült meg, vagy kapott légnyomást. Lenin október végéig a Finn-öböl partján lévő Razlivban bujkált, vagyis az októberi fordulat vezéralakja Lev Trockij lehetett. Ő szeptemberben a petrográdi munkás-paraszt tanács elnöke lett, s a tanáccsal ő hívta életre a Katonai Forradalmi Bizottságot (VRK), amelynek a fegyveres felkelés előkészítése volt a feladata. A tanácsnak a Szmolnijban október 25-én tartott ülésén Trockij elnökölt, és lángoló beszédben jelentette be, hogy az ideiglenes kormányt megdöntötték, a hatalom a tanács kezébe kerül. Csak ekkor lépett a terembe Lenin, és ekkor adta át neki a szót Trockij. De azért nem szabad lekicsinyelni Lenin szerepét: ő volt a fegyveres hatalomátvitel legeltökéltebb, legtűrelmetlenebb híve – fejtette ki a történész. Szerinte a Téli palota ostroma ugyanúgy nem történt meg, ahogyan az Auróra cirkáló ágyúi

sem adtak le sorozatot. A katonák oldalkapukon hatoltak be a palotába, és letartóztatták az ideiglenes kormány azon tagjait, akik még ott tartózkodtak. A kiállításon számos rajz is látható, köztük sok olyan, amely sokáig be volt tiltva. Első ízben szerepelnek a nyilvánosság előtt L. Arcibusevnek az 1917-es gyűléseken készült rajzai. Érdekes módon a bolsevikok vezetői közül Sztálin egyiken sem szerepel, noha a szovjet történelemtanítás évtizedeken át azt verte az emberek fejébe, hogy a forradalom két vezére Lenin és Sztálin volt. Márpedig ha Sztálin nem szerepel Arcibusev rajzain, az csak azt jelentheti, hogy nem volt ott az üléseken, és nem volt a forradalom vezéralakjai között – magyarázta a történész⁴.

Nos, a leckét tehát jól megtanultuk és nem felejtettük el az alatt a pár röpke évtized alatt, amióta a szocialista rendszer és vele a dogmatikus marxista szemlélet megbukott. Éppen ezért nem volt nehéz ráismerni, amikor váratlanul újra felbukkant, szinte változatlan formában. És éppen ugyanott: a történelemszemléletben.

Tehát azt hihetnők, kísértetet látunk, amikor ma, a 21. század 2. évtizedében szembe találjuk magunkat ezzel a sokat próbált és levitézlett konstrukcióval, amelyből ismételtelen megtudhatjuk, hogy a történelem funkciója igenis a fejlődés, sőt mi több, a történelem (már megint!) véget ért. Nehéz felocsúdni és megérteni, mégis hogyan lehetséges ez, még nehezebb térdet hajtani, hátat görbíteni, hogy magunkévá is tegyük a jó öreg ismerős gondolatot. A megértésben talán segít Giovanni Levi gondolatmenete a történelem és a történészek társadalmi státuszának változásairól. Mert maga a szakma aligha lépett volna önként ugyanabba a zavaros és örvényes folyóba. Ehhez olyan helyzetnek kellett előállnia, amikor a történészek már nem egészen választhatják meg, hová is szeretnének lépni. Menniük kell, ahová a fősodor viszi őket, mert nem saját köreikben dőlnek már el az efféle dolgok. Valahogy úgy, ahogyan Jézus mondá Péternek Tibériás tavánál: *„Amikor fiatal voltál, felövezted magad, s oda mentél, ahova akartál. De ha majd megöregszel, kiterjeszted karod, s más fog felövezni, aztán oda visz, ahova nem akarsz.”*⁵

„...mindenki tudatában van annak a ténynek, hogy a történeti vita és – nagyobb általánosságban – a módosításának különféle formái immár nem pusztán a szakértők szűk körére tartoznak. Pontosabban fogalmazva: azok a kérdések, amelyek korábban csak a szakmán belüli viták tárgyát képezték, immár a közvélemény elé kerülnek és ezzel egy csapásra megváltoztatják a történész státusát;”⁶

Giovanni Levi is hasonló állásponton van, először csak azt állapítja meg, hogy megváltozott a történelem és az olvasók közötti kapcsolat, mivel a könyvek általi kommunikáció elvesztette azt a kvázimonopol helyzetet, amelyet a nyomtatás elterjedésével apránként szerzett meg magának.⁷ Utána belátja, hogy a másik nagy interpretálási szintér és identitásképző intézmény, az iskola helyzete is merőben más:

„Az iskola volt és marad a történeti tudás vulgarizálásának par excellence helyszíne, miként a történelem polgári és politikai használatának is, az a hely, ahol a fiatalok szocializációja nagyrészt a nemzeteket összekovácsoló történelmi események által meghatározott identitásmodellek átadásán keresztül zajlik.

4 http://arkadia.pt.ehu/tortenelem/cikkek/bebesi_marx

5 János evangéliuma, 21.

6 HARTOG–REWEL i. m. (3. l.) 7.

7 GIOVANNI LEVI: A távoli múlt. A történelem politikai használatáról. In Francois HARTOG – Jacques REWEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 25.

De ahogy a szocializáció szerepe a család szerepének változásával és az azonos korú fiatalok csoportjai szerepének növekedésével együtt átalakult, ugyanúgy az iskola mellett a mozi, a televízió, az internet és a sajtó modellek olyan új, erőteljes egységet teremtettek meg, amely átalakította az iskola szerepét is. Az iskola immár hihetetlenül megnövekedett mennyiségű, ellenőrizetlen információval kell szembenézzen.”⁸

Ráadásul az iskolai tanterveket oly módon alakították át, hogy a történelem, mint a szocializáció eszköze immár nem azt a célt szolgálja, hogy a múlt eseményeinek mélyebb összefüggéseit tárja fel és rámutasson a világ összetettségére. Ehelyett a jelen tényeiből kiindulva, azok fontosságát a végletekig eltúlozva, torz történelemszemléletet közvetítenek. A jelenkor fogalma tehát kitágul, a távolabbi múlt pedig sematizált, leegyszerűsített tényanyaggá silányul: a történelem eseményeiből hírek lettek. (Ez az eljárás súlyos hátsó szándékkal került kidolgozásra és alkalmazásra Európa több országában – erre még visszatérünk.)

Az információ szerzésének módjai tehát megváltoztak, de talán még jelentősebb, hogy az emlékezet is átalakult. A kollektív emlékezet, amelynek kontrolljában, legalább részben részt vehettek a történészek, oly mértékben fragmentálódott, hogy immáron semmiféle gát nem tud határt szabni a leegyszerűsítő, sztereotip áramlatoknak. Az individualizált történelmi tudat és ismeret pedig minden korábbinál tágabb teret hagy a szándékos és szervezett manipulációnak, a múlt bármilyen szándékú és előjelű felhasználásának.

A *kollektív emlékezet* fogalma jelentős karriert futott be nem kis részben Pierre Norának köszönhetően, aki viszont Halbwachs alapvetéséből indul ki, miszerint *az emlékezet és történelem két teljesen különböző dolog*. Az emlékezet élő közösségek által hordozott, eleven és folyton változó, kollektív és mégis individualizált, míg a történelem elvileg senkihez sem tartozik, ezért lehet egyetemes. A modern pozitivisták történetiszemlélete még rendületlenül hitt az objektív történetírásban, abban, hogy a múlt maradéktalanul megismerhető és a befektetett munka arányában a múltból felhalmozott tudásunk egyre nő, egyre gazdagabb és „igazabb” lesz. Ez a szemlélet valójában ma is él, bár a modernitás számos alappillére finoman szólva is inogni látszik (miközben a posztmodern tulajdon önmeghatározása alapján is alkalmatlan a „hogyan tovább” típusú kérdések megválaszolására). A „rég modern” felfogás továbbélése régiókban több irányból is magyarázható: beszélhetünk a korábban egyeduralkodó „üdv-történelmi felfogás” továbbéléséről, hiszen okkal feltételezhetjük, hogy a sok évtizedes berögződéseket nem könnyű levetkőzni. Feltételezhetjük azonban ennek az ellenkezőjét is, miszerint a rendszerváltozás hozta szellemi felszabadulásnak lehet olyan következménye, hogy a kényserű béklyókat ledobva immár kiteljesedhet *a fejlődés*. Gyáni Gábor megfogalmazásában:

„A történelmi (történetírói) tudás folytonos gazdagodásának reménye (vagy inkább a beléje vetett hit) feltételezi tovább, hogy a tudományos elfogultság mértéke csökken, amikor a külső politikai feltételek kedvezőbb irányt vesznek: a diktatúra helyébe lépő demokrácia például, e felfogás szerint állítólag növeli a múlt racionális megismerésének esélyét. Ez a felettébb naiv, bár derűlátó felfogás, amit a történészek nagy része máig lelkesen, a többi humán tudomány művelőinél is kitartóbban védelmez, nem tartható azonban sokáig életben, mert komoly észérvek szólnak ellene. Holott a szóban forgó történelmi hitvallás, mely szerint folyton többet tudunk a múltból, és ez a tudásunk ráadásul a múlt egyre igazabb képét mutatja, szinte semmit sem veszített korábban élvezett osztatlan népszerűségéből.”⁹

8 Uo., 26.

9 GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010. 13–14.

Az „üdv történet-típusú” történelem felfogás azonban korántsem korlátozódott a jobb- és baloldali totalitárius rendszereket egy történelmi nekifutásban átvészelő társadalmakra, Nyugaton legfeljebb hamarabb került válságba. Kezdetben még éppen a kollektív emlékezet fogalmának megalkotói, így maga Maurice Halbwachs is a konzervatív nemzeti historizmus pozícióit erősíti, hiszen kijelenti, hogy „annyi eltérő történelem volt és van ma is, ahány nemzet” és a történelem lényegében ott kezdődik, ahol a hagyomány véget ér¹⁰. Szerinte tehát a történelemnek egyetlen érvényes fogalma, ábrázolása létezik, amelynek éppen a nemzet a referenciája.

Innen még nem látható, hogy a kollektív emlékezet a tömegmédia által átszőtt és irányított társadalmakban majd olyan mértékben megerősödik, hogy alapjaiban veszélyezteti a klasszikus történetírás pozícióit, sőt néha úgy tűnik, egyenesen annak helyébe lép. A történészek tehát egyszerre választás elé kényszerülnek: magukévá teszik a kollektív emlékezet szemléletét és módszereit, elismerik annak létjogosultságát a múlt értelmezésében (ennek összes következményével együtt) vagy duzzogva visszavonulnak elefántcsont tornyaikba és légüres szellemi térben folytatják munkájukat. Egyénileg persze mindkét esetre akad példa – akár szélsőséges is – a szakmai diskurzusok azonban arra mutatnak, hogy a történészek elméleti szinten is felvették a kesztyűt és megpróbálnak elfogadható válaszokat adni a kihívásokra. A kihívások pedig sokrétűek, egymással szemben is számos ellentmondástól terhesek. A már említett kollektív emlékezet, média által robbantott „szellemi tarolása” mellett ott van a már szintén említett nemzettörténeti szemléletmód válsága, ami egész egyszerűen a nemzetállamok globális társadalmi státuszának megváltozásából ered. (Ezeknek a változásoknak a mibenléte és főleg várható iránya és különösképpen „végkifejlete” persze nagyon is vitatott. Számos jel utal arra, hogy a nemzetállamok válsága, „halála”, de még jelentőségük csökkenése is, sokkal inkább az elit diskurzusaiban „van előrehaladott állapotban”, mintsem a valóságban. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a változások nagy léptékűek, számos vonatkozásban globálisak, ezért mindenképpen indokolt az útkeresés.)

Pierre Nora úgy próbálja áthidalni az emlékezet és történetírás közötti árkot, hogy bevezeti az emlékeztörténelem fogalmát, azaz egy olyan módszert, amikor is a nemzeti emlékezetet történetírói eszközökkel állítjuk elő és ápoljuk. Ő is oda lyukad ki azonban, hogy a fogalom mára kiüresedett a nemzetállam, mint referencia hanyatlása révén. Továbbgondolva a nemzet szerepét, arra jut, hogy a nemzetnek mára már nincs érvényes történelme, csak emlékezete. [A történelem hagyományos szerepe tehát (pl. az iskolai) identitásképzésben mára túlhaladottá vált, annak helyét a nemzeti emlékezet és a hozzá tartozó egyéb – folyton változó – aktusok és helyszínek foglalják el, pl. megemlékezések, emlékhelyek, stb.]

Mások, így Jan Assmann, nem osztják Halbwachs merev felosztását az emlékezet és történelem kettősségéről. Az emlékezetet általános gyűjtőfogalomnak tekinti, ami módfelett heterogén fogalmi konstrukciót eredményez, azonban elvben megnyitja az utat a kollektív emlékezet és a történelem egységben való kezeléséhez. Eszerint tehát mind többen állítják, hogy a kollektív emlékezet immár a történelem rangjára emelkedett.

„A kizárólagosság jogára igényt formáló nemzeti identitás újabban tapasztalt megrendülése, az identitáspolitikáknak a multikulturalizmussal együtt járó feléledése, és nem utolsósorban a posztmodern episztemológiai kétely felforgató ereje mind az emlékezet történelemként való elismertetését látszik előmozdítani.”¹¹

10 Maurice HALBWACHS: A kollektív emlékezet. In FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 415.

11 GYÁNI i. m. (9. lj.) 81.

Úgy tűnik azonban, hogy miközben ez az „új” szemlélet megszilárdulni, sőt intézményesülni látszik, az inga közben megindult visszafelé: egyes vélekedések szerint (pl. Allan Megill) a *public history* mai térhódítása korántsem abszolút és végleges, a nemzeti identitáson nyugvó vagy más essencialista történelemkép ismét megerősödőben van. Ehhez nyilván jelentős mértékben hozzájárulnak azok a kritikus hangok, amelyek az egyéni emlékezés és kollektív „történelmi vélekedés” túlzott és közvetlen befolyására hívják fel a figyelmet. A múltra való emlékezés joga kicsúszott mindenféle tudományos kritika hatásköréből. Miközben elvileg liberális demokráciákban élünk, ahol a szólás és vélemény szabadság még véraldozatok árán is abszolút védelmet élvez (Lásd Charli Hebdo!) nagyon is pontosan meg van szabva, hogy mire emlékezhetünk a múltból és mire nem. Az már korántsem egyértelmű, hogy ki vagy kik határozzák meg ezeket a határokat, hogy kinek a társadalmi, politikai és kulturális követelményei érvényesülnek a múlt megjelenítésének adott pillanatában. A történetekkel szembeni elvárás pedig megbízóik akaratának érvényesítése, ami adott esetben akár abban is kimerülhet, hogy kritika nélkül hitelesítsék a kollektív emlékezet konstrukcióit. Ez a konstrukció márpedig, kritika nélkül könnyen önkényessé válhat. Megill érdekes észrevétele, hogy az uralhatatlan, feldolgozhatatlan múlt (mindenekelőtt a holokauszt tragikus és traumatizáló eseménysora) felelős azért, hogy a kollektív emlékezet a történelem rangjára emelkedett.

Elengedhetetlenül szükség lenne tehát a kollektív emlékezet három összetevőjét külön-külön és együttesen is a maguk helyén kezelni: a személyes emlékezést, a hagyományt és a történészek által teremtett tudást, a történelmi tudatot.

Mindeközben egy pillanatra sem csitulnak el azok az immár évszázados múltra visszatekintő viták, amelyek a történészek nagy alapdilemmái körül folynak. A múlt elbeszélésének módja, az alkalmazott időkonstrukciók, az „igazság” megközelíthetőségre, illetve éppen elérhetetlensége, ugyanúgy foglalkoztatják a szűkebb szakmai köröket, ahogy a társtudományok képviselőit és az érdeklődő laikusokat is. Többször lefutott körök után mindannyiszor visszajutunk oda, hogy „a múltnak mindig csak a jelen kérdéseit tudjuk feltenni”¹² és a 20. század nagy kísérleti konstrukciói ellenére az összetettebb, rugalmas, belső időről, az egyszerű, hagyományos narráció makacsul tovább él. Fernad Broudel ötlete, a három idősíkot egyetlen, összetett modellben egyesítő konstrukció számos követőre akadt. Talán nincs is történész, aki ne számolna *az események rövid időtartama mellett a struktúrák hosszú időtartamával* és *a konjunktúrák köztes időtartamával*, még ha az elméletet az évtizedek során számos kritika érte, és több érdemi korrekciót is szenvedett.

Az idő fogalma és annak használata (többek között a múlt leírásában is) tehát eleven, megoldatlan, valószínűleg megoldhatatlan kihívás maradt. Nem csoda, hiszen régóta nyilvánvaló, hogy az időnek már a pusztá mérése is alapjaiban változtatta meg az emberi társadalmakat és a benne végbemenő módosulások ma is folyamatos változásokat generálnak. Az idő felett gyakorolt hatalom sorsdöntő és erőszakos aktus, valami olyan formáló tényező, amilyennek a manapság életünket uralma alá kényszerítő médiát érezzük. Az utóbbi ugyan feltűnőbb, hangosabb, ordenárébb, de az idő változásai, bár jóval csendesebbek, még ennél is mélyrehatóbbak voltak. Ma pedig jó eséllyel mindkettő együttes hatásával (ahol nem bogyozható ki teleologikus összefüggés) kell számolnunk, ami megsokszorozza erejüket.

*

12 Jean LEDUC: *A történészek és az idő*. Pozsony, Kalligram, 2006. 367.

Végezetül, visszautalva a vitaindító első felvetésére, hogy valójában a média talán nincs is igazi hatással a fogyasztóira, Jay Leno amerikai humoristát idézem, aki az alábbi viccesnek szánt kijelentést tette az NBC Super Channel londoni avatásán 1987-ben: „Most az önök kultúráját fogjuk tönkre tenni, éppen úgy, ahogy tönkretettük a magunkét.”¹³

Hát erről nekünk leginkább csak az ismert székel történet csattanója juthat eszünkbe: *viccnek azért erős...*

13 LEDUC i. m. (12. l.) 257.

Az anyanyelvi sajtó szerepe a kivándorolt magyarság identitásformálásában

MAKKAI BÉLA*

1. A kivándorlás és következményei

A XIX. század utolsó harmadában a megélhetés súlyosbodó feltételei a dualista Monarchia polgárainak egész tömegét taszították a tengeren túlra. A *demográfiai robbanás*, a magas adók, a földbirtok-aprózódás, a filoxéra-vész, a közföldek kisajátítása, az elhúzódo tagosítás, a hitelhiány, a hitbizományok fojtogató szorítása és egyéb tényezők adtak vándorbotot a nincstelenek kezébe. Ám az ország déli és délkeleti túlnépesedett megyéiben élők számára nem az Újvilág, hanem a szomszédos délszláv és román területek kínálták a megélhetés ígérését. Szlavóniában és a szomszédos Boszniában a relatív földbőség, az alacsony birtokárak és a nagyüzemi gazdálkodásra áttérő nagybirtokok munkaerőigénye vonzotta a migránsokat.¹ A román ó-királyságban a mezőgazdasági idénymunkák kínálata és a tőkés modernizáció szakemberigénye idézett elő jelentős szívóhatást és munkaerő-áramlást. E folyamatnak további lökést adott az 1886-ban kirobbant vámháború, amely a szász és székely iparosságot évekre elvágtatta addigi biztos román piacától, így azok tömegesen tették át működésüket a szomszédos országba.

A kivándoroltak jelentős része a huzamos távollét (10 év) után elvesztették állampolgárságukat, *bozgorrá* váltak, s a *xenofob* közegben, a piacvédő jogszabályokkal is sakkban tartva a társadalom periferiájára szorultak. A tegnapi élmunkások recepciója néhány évtized alatt alapjában változott meg. A XIX–XX. század fordulóján az erdélyi románság büszke „rabtartói”, jobbára már, mint megtűrt szolgák tengették életüket. Különösen igaz ez a szerencsétlen sorsú székely hajadon házicselédekre, akik közül sokakat a mostoha sors a Balkán örömtanyáira taszított, s itt vetkőztek ki tisztességükből, egyszersmind magyarságukból.² Az erdélyi migrációs veszteség jóllehet javarészt a kisebbségi románságot és a szászokat sújtotta, azonban így is minden harmadik-negyedik kitelepülő a Székelyföld lakóiból került ki.³

A Szent István-i állam „belterületének” tekintett horvát–szláv „társországokban” nem az állampolgársági kötelek lazulása, sokkal inkább a beolvadási félelmektől is táplált túltengő nacionalizmus keserítette meg a hivatalos helyi nyelvet nem ismerő magyarok életét, mint-hogy a horvát politikai közvélemény a betelepülőkhöz az imperialista magyar állam támadó

* Tanszékvezető egyetemi docens. Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

1 MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő. „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920)*. Budapest, Lucidus, [Kisebbségkutatás könyvek], 2003.

2 L. MAKKAI Béla: *Székely–magyar „temető” – Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitika látóterében*. Budapest, 2015. [Kézirat]

3 Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal igazgatójának jelentése Széll Kálmán miniszterelnökhöz. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26 Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai, 548. csomó 1937. 1901 XXXI. tétel 811. alapszám. [A továbbiakban: MOL K 26 ME 1937. 1901 XXXI. t. 811. asz.]

ékjét látta.⁴ A horvátság a sajtójában „tatárjárás”-ként emlegetett magyar betelepülésre diszkriminatív intézkedésekkel és folyamatos nyomásgyakorlással reagált.

A kivándoroltak sanyarú sorsáról, a magyarellenesség sokszor durva megnyilvánulásairól a hazai közvélemény csak sokára értesült. Jókai Mór lapjának, *A Honnak* jutott ebben úttörő szerep. E híradások hatására a magyar közvélemény „felfedezte” a keletre szakadt magyarokat. A nemzeti érzés hullámai különösen a '70-es, '80-as években csaptak magasra. A rövid életűnek bizonyuló társadalmi szervezetek (pl. Csángó-Magyar Egyesület) mellett 1861-ben a katolikus főpapság kezdeményezésére megalakult a *Szent László Társulat*, amely a moldvai csángók s a (velük tévesen egybemosott) bukovinai székelyek iskoláit, papjait segítette, s továbbtanulási lehetőséget biztosított tehetséges fiataljaiknak. A közreműködésükkel szervezett, ám a '80-as évek balul sikerült hazatelepítési próbálkozásaiban már az állam is szerepet vállalt.

A szlavóniai magyarok hányatott sorsáról némi fáziskéséssel MÁV-tisztek, a református misszióegyházak lelkészei adtak hírt, országos visszhangot azonban csak a maradéki és nyékincai katolikusok kitérési mozgalma váltott ki, amely rávilágított a horvát egyházi hatóságok szűkkeblű gyakorlatára:⁵ a magyar nyelvű igehirdetés határozott tiltása és szankcionálása a szellemi vezetésre hivatott saját középosztállyal nem rendelkező, iskolázatlan magyarok tudatállapotában maradandó torzulásokat idézett elő, s nagymértékben közrejátszott nemzeti kötődéseik megrendülésében és látványos leépülésében. Ez annál riasztóbb volt, mivel a szűkkeblű horvát egyházpolitika gyászos következményeire utalva egy szlavóniai Julián-tanító azt panaszolta: „Minden magyarban itt erősebb a vallásos érzés [...] a nemzeti érzületnél.”⁶

A peremvidéki magyarság számszerűleg is kimutatható rohamos beolvadására a croatista Bajza József⁷ és neves demográfus, Thirring Gusztáv is felhívta a figyelmet. Utóbbi a román királyságot „a magyarság évszázados nagy temetőjé”-nek nevezte.⁸ Mindezek láttán immár a magyar kormányzat sem maradhatott tétlen.

A cselekvéshez jó alapot teremtett a Bánffy-kormány erőszakos kisebbségi politikája elleni nemzetiségi tiltakozás, s ezzel párhuzamosan az ellenzék nemzeties fellépése. A felszikrázó ellentétek kijózanító hatásának bizonyultak, s taktikai szempontból is kiaknázzhatóvá váltak az ellenzék túlhajtott követeléseinek leszerelésére. E két tényező segítette a Széll-kormányt és tanácsadói apparátusát abban, hogy nemzetpolitikai elképzeléseit kialakítsa, vagyis elvégezze a megöröklött, és használhatatlannak bizonyult program újragondolását.

Az Egyesült Államokba, valamint a szomszédos román és délszláv területekre kivándorolt magyarság felkarolásának terve *Az idegenben élő magyar honosok nemzeti gondozása* néven vált

4 Noha a tervszerű betelepítés, megszállás vádját a beáramlás mértéke és módja is egyértelműen cáfolja: a horvátországi magyarság létszáma 1910-ben is alig haladta meg a 100 000 főt, s még ez a népesség is több mint félezer településen szétszóródva, diaszpórában élt. MAKKAJ i. m. (1. lj.) 13–29.

5 Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök a hozzá folyamodó magyar híveknek egyenesen értésére adta, hogy az ő életében az egyházmegyében nem lesz magyar istentisztelet. Hiába kezdeményezett a magyar kormányzat eljárást ellene Rómában, a pápa nem volt hajlandó ez ügyben nyomást gyakorolni a nemzetközi tekintélynek örvendő püspökre. L. Kósa László: Maradék: vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján. In Kiss Gy. Csaba (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990. 7–22.

6 MAKKAJ i. m. (1. lj.) 110.

7 Bajza számításai szerint csak a XX. század első évtizedében mintegy 10 000 magyar adta fel nemzeti hovatartozását Horvátországban. SZÜCSI [BAJZA] József: *Horvátország népessége*. Budapest, 1910. 24.

8 THIRRING Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, Kilián Frigyes Magyar Királyi Egyetemi Könyvtár, 1904. 6.

ismertté. A Klebelsberg Kuno miniszterelnökségi titkár keze nyomán kiformalódó program⁹ a magyar *nemzetállam* megőrzéséhez nélkülözhetetlen „faji erő” megtartásának, és majdani hazatelepítésének távlati céljához a német Schulverein által sikerrel alkalmazott nemzet-tudat-formáló eszközöket, a templomot és iskolát rendelte, valamint a fizikai önfenntartás biztosítására a Darányi Ignác agrárminiszter nevével fémjelzett „hegyvidéki akció” számos gazdasági-pénzügyi eszközét. Az Egyesült Államok és Románia esetében nélkülözhetetlen volt a diplomáciai előkészítés és támogatás is.

A program készítői a természetes és szándékolt asszimilációs hatások kivédésének hatékony fegyverét ismerték fel az anyanyelvű sajtóban. A kulturális–közösségi intézményektől távolra szakadt, vagy a sajátos életmód, foglalkozás miatt (pl. házicseléd, kereskedő, pincér) ezek áldásait igénybe venni nem képes kivándorolt egyedek elérésére, szellemi orientálására pedig mondhatni egyedüli eszköznek bizonyult.

A „hosszú XIX. században” a külhoni magyarok sajtóéletének két korszakát különböztethetjük meg: a hőskorszak a század derekától a századfordulóig tartott, s ezt a hosszú időszakot a magyar diaszpóra önerős vállalkozásai jellemzik, általában közösségi vezetők által népművelői felfogásban szerkesztett lapokkal. A második korszak a XX. század kezdetétől a világháború lezárultáig terjed, s itt a gazdasági vállalkozásokként alapított sajtóorgánumok szakszerűbb, mindinkább képzett újságírók szellemi vezetése mellett, de állami dotációval jelentek meg. Így szélesebb szellemi bázison sikeresebben érhettek el az anyanyelvű tájékoztatásra éhes kivándorolt célközönséget, még ha eme sajtótermékek szellemi függetlensége megkérdőjelezhető is.

2. Az anyanyelvi kultúra és az ó-hazához való kötődés ápolása (1860–1901)

A Kárpátok keleti/déli gerincén túli magyar sajtó egyidős az egyesített román állammal. A bevándorolt magyarok orgánumait végiglapozva, mint valami ódon tükörben szemlélhetjük az Oszmán-, Orosz- és Habsburg Birodalom közé ékelődött latin peremvidék felemelkedését, amely az ott lakó és bevándorlással tovább sokasodó idegen népesség erőszakos eszközökkel is siettetett beolvasztásával éri el földrajzi kiterjedésének végső határát, Nagy-Románia létrejöttével. Ennek az időszaknak a szűkös levéltári forrásait figyelembe véve az első külföldi magyar orgánumok egyúttal a magyar diaszpóra fennmaradási küzdelmének leggazdagabb forrásai.

2.1. A Bukaresti Magyar Közlöny

Az első magyar nyelvű orgánumot Koós Ferenc bukaresti református lelkész alapította 1860-ban a Hunnia társulat kiadói vállalkozásaként. A *Bucuresti Magyar Közlöny*¹⁰ szerkesztője az anyaország és a választott haza közötti konstruktív közvetítő szerep betöltése mellett tett hitet. De a jószomszédi viszony ápolásán túl fontos hangsúlyt kapott benne a befogadó ország

9 MOL K 26 ME 548. cs. 3153. 1901 XXXI. t. 811. asz.

10 L. MAKKAJ Béla: Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában. *Pro Minoritate*, 2004/Tavaszi. 19–36.

iránti lojális magatartás erősítése is.¹¹ Egy brailai olvasó levél gondolatai hűen tükrözik az újdonsült lap és munkatársainak hitvallását: „[...] megszületett hazánk édes nyelvének tolmácsa a külföldön azon kapocs, amely bennünket szomszédainkkal – kikkel évszázadok emléke, egy dicső múlt és egy nagy jövő reménye-bizonyossága csatol – válhatlan egybekössön.”¹² A kivándoroltak helyzetére, kötődéseinek és sorsának alakítására viszont a következő hitvallás szolgált iránymutatásul: „De midőn a nemzet nagy testét egyszersmind saját bástyánkul tekintjük, kiterjed figyelmünk és oltalmunk e nemzet külföldön szétszórt töredékére.”¹³

A lap következetesen őrizte a heroikus erőfeszítésekkel megvívott forradalom és szabadságharc emlékét, s öntudatosan szembehelyezkedett az osztrák abszolutizmus ármánykodásaival; de a román közgondolkodás 1848-49 polgárháborús jelleget öltő fegyveres konfliktusa óta terhelő magyarellenes előítéletekkel is,¹⁴ amelyek csak sokasodtak az Erdélyből átözönlő frusztrált román értelmiségiek lejárató kampánya által. A szerkesztő tehát bizonyosan nem ok nélkül emlegetett a román sajtóban elburjánzó „anti-magyarizmus féle cikkek”-et.¹⁵

A románok markáns idegenellenességének felmutatása és feldolgozásának következetes szándéka mindenestre bőséges témát kínált a hetilap számára. Koós a földtulajdonlást szabályozó törvény kapcsán sajnálkozva írta: „A román nemzet igen óvatos kezd lenni az idegenek megtelepítésében”, a templomi ingatlanok vásárlására kizárólag besszarábiai, bulgáriai, bukovinai, bánási, és erdélyi románoknak ad lehetőséget, azonnali honosításukkal.¹⁶ Míg az idegenek csak nehezen (tíz év helyben lakás és hosszas jogi procedura után), a zsidók egyáltalán nem juthattak földtulajdonhoz.¹⁷

A magyar hetilap a nagyhatalmak diplomáciai elismerését továbbra is nélkülöző fiatal állam salonképesnek aligha minősíthető bevándorláspolitikája elleni burkolt tiltakozásként közölte a moldvai belügyminiszter, Mihail Kogălniceanu zsidó rabbikhoz intézett (cirill-betűs!) felhívását.¹⁸ A későbbi miniszterelnök elégtlenül, a keresztényi türelem és vendégszeretet hazája, idegenek menedékeként jellemezte országát, majd fenyegető éllel leszögezte: „Ha önök hazánkban jogokat követelnek, mindenekelőtt [teljesítsék] a haza iránti kötelességeiket. Jutalom csak szolgálat, jog csak kötelességteljesítés után adatik mindenkor.” Végül „utálatos” és „nevetséges” öltözetük elhagyására szólította fel az izraelita felekezet tagjait, mondván, hogy azzal megbotráncoztatják, és jogos önvédelemre ingerlik a románságot.¹⁹ Némely passzusában a nemzeti-etnikai közösség elleni uszítás minősített esetét kimerítő politikai szózat természetesen üzenet volt az ország minden idegen ajkú polgára számára, hogy mit is vár tőle a kenyéradó új haza.

Ezt az otromba hatalmi szándékot igyekezett leleplezni olvasói előtt a szerkesztő a román nyelvű orgánumok híryanagát szondázó lapszemléiben. Ezek egyikében németellenes megfo-

11 Bucuresti Magyar Közlöny (a továbbiakban: BMK), 1860. május 15.

12 BMK, 1860. július 14.

13 BMK, 1860. szeptember 1.

14 BMK, 1860. augusztus 25. Vö.: MAKKAJ Béla: *Idegenben. Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004.

15 BMK, 1860. november 3.

16 BMK, 1860. június 30.

17 A honosítás egyébként vegyes házasság esetében 10 év, bojár esetében 7 esztendő volt. Ha a kérelmező a román származását bizonyította, gyakorlatilag azonnal elnyerhette azt. BMK, 1860. június 30. A zsidóság azonban gyakorlatilag 1920-ig el volt zárva még ezektől a lehetőségektől. BMK, 1860. július 7.

18 BMK, 1860. június 30.

19 Az irat végül szigorúan meghagyta, hogy a zsinagógákban háromszori felolvasás után sürgősen hajtásák végre rendelkezéseit. Uo.

galmazásokba ütközünk: A *Romanul* például sommásan gyarmatosításnak bélyegezte egyes bojárok modernizációs célból szervezett telepítéseit, mondván, vigyázni kell az Oroszországból érkezett svábokkal, mert nem olvadnak be. Sőt, „a Balti-tengertől a Fekete-tengerig” „uralkodó és elnyomó nemzet”-ek lesznek.²⁰ A *Híradó* publicistája az irreális felvetésre – jól ismerve az erdélyi testvéreket durván elnyomó magyarok tételét – higgadtan reagált: „[...] jóindulattal állítjuk, hogy a főlemésztetéstől Romániát sem féltjük, mert itt kebelében tapasztaljuk, hogy több olvasztóerővel egy nemzetiség sem bír. Itt német, görög, zsidó, rác, cigány s minden a hon nyelvén beszél”.²¹

A korabeli román sajtó – mindezek után kevéssé meglepő, hogy a magyar lap társánál – borúlátóan ítélte meg a magyarság és a Balkán népeinek hosszabb távú kapcsolatát. A ’48-as forradalmár, Constantin Rosetti lapja, a *Romanul* a románok és magyarok ismételt fegyveres összeütközését jövendölte.²² Egy másik híradás egy verseci román mágnást idézett, aki azzal bízta ortodox hitsorosait, hogy a Bécsből kormányzott, kevert népességű „Szerb” Vajdaság nem lesz többé a magyaroké.²³ A *National* egyik cikkében viszont egyenesen a „legbarbárabb” magyarság végpusztulásba vivő „pokoli terveit”-ről olvashatunk.²⁴

Ehhez képest üdítő hatásúak a latin testvérnép, az olaszok egységküzdemeiről szóló román beszámolók, amelyek a lap hírforrásául szolgáltak, s a harcokban később fontos szerepet játszó honvéd emigránsok viszontagságos gyülekezését és galaci útra kelését rögzítették.²⁵ (A Garibaldi seregébe igyekvő magyarok nem kis kockázatot vállaltak, hiszen Ausztria folyami flottája szigorúan ellenőrizte a Dunát.²⁶)

Az itáliai küzdelmekben is megmutatkozó magyar vitézség hírei bosszúságot, másfelől indokolatlan félelmet keltek a románságban, (noha a forradalmár Cezar Bolliac példának állította a román ifjúság elé).²⁷ A lap ezért a közös történelmi múlt²⁸ és a magyaroknak a jelen békés építőmunkájában való szerepvállalása példáival próbált békítő gesztusokat tenni. Ezen közlemények sorában olvashatunk arról is, hogy egy magyar szemorvos sikeres műtétet hajtott végre Milán szerb fejedelem román nagyanyján, Catargiu asszonyon. Dr. Fialla Lajos elismerésül a Đakovo-rend nagykeresztjének kitüntettetje lett.²⁹ Ezek a közlemények kétségtelenül jótékonyan hatottak a kivándoroltak megtépzott önbecsülésére.

20 BMK, 1860. október 6.

21 BMK, 1860. október 20. Fordított volt a helyzet a királyi Magyarországon, ahol az államnyelvet a nemzetiségek ötöde beszélte, s ennél is sokkal gyengébb volt a hazai románság mutatója.

22 BMK, 1860. december 22.

23 BMK, 1860. augusztus 25.

24 Ha „pokoli terveiket” meg akarják valósítani, „patriotizmusuk köpönyegébe burkolt képmutatással” – így a román szerző – akkor elvesznek. BMK, 1860. szeptember 22.

25 Türr István tábornok, Garibaldi hadsereg-felügyelője Fiumén keresztül próbált 2400 magyar Attilát a béklyóba vert Magyarországra juttatni. BMK, 1860. november 17. A Galacon összeverődött csoportjaikat francia gőzösök hajózták be. BMK, 1860. november 3.

26 A tudósítások egyikéből értesülhetünk, hogy a császári járőrhajók egyike Magyarhonba tartó fegyverszállítmányokat fogott el Szulinánál, a Duna-deltában. BMK, 1860. december 15.

27 BMK, 1860. november 3.

28 BMK, 1860. augusztus 11., 1860. augusztus 25.

29 Bucuresti Híradó (a továbbiakban: BH) = Gazetta de Bucuresti, 1880. május 9. MAKKA I. m. (10. l.) 21.

2.2. A Bucuresti Híradó

Az ún. nagy keleti válság időszakában napvilágot látott, s a vidini, ruszcsuki, isztambuli magyar emigránsoktól is támogatást nyert³⁰ *Bucuresti Híradó*³¹ küldetését, szerkesztője Vándory Lajos, lapelődjenek hazafias, de konszenzust kereső elvei nyomvonalán határozta meg.

Mutatványszámának vezércikke úgy köszönti a fiatal Romániát, mint az európai kultúrnemzetek sorába lépett balkáni államot, amely az egyesítés óta látványos fejlődést mutat.³² A magát Róma sokra hivatott örökösének tekintő fiatal állam feszülten várta a félsziget keresztény kisépeinek sorsát formáló 1875-ben támadt háborús konfliktus végkimenetelét, amelyről a magyar újság is sűrűn tudósított.

A balkáni ortodox népek patrónusának szerepében tetszelgő Oroszország háborús előkészületeiről szóló vezércikk végén a lap szerkesztője – az 1849-es intervenció árnyékában – oroszellenes álláspontra helyezkedik, s gratulál a szomszédos nagyhatalom nyomásának (kezdetben) ellenálló Romániának taktikus semleges politikájához.³³

A dunai fejedelemség balkáni útkeresését terhessé tette, hogy a románságban elevenen élt a Drinápolyi béke utáni két évtizedes orosz megszállás emléke, s az a szorongató tudat, hogy a Krimi háború veszteségeiért Oroszország akár román területekkel (is) kárpótolhatja magát. Aztán mégis a remények kerekedtek fölül, hogy a háború kedvező alkalmat kínál a hajdani Dácia minden latinjának egyesítéséhez...³⁴

A változó közhangulatban a ruszofóbia közös érdekszempontjait magyarellenés politikai indulatok törölték el. A *Telegraful* 1876. évi szilveszteri száma a „szidalmak” és „alálalóságok” „szokásos”[!] özönét zúdította a magyar laptársra.³⁵ A negatív fordulatra a magyar közvélemény tüntető törökbarátsága szolgál magyarázatul. Különösen a budapesti diákság demonstratív tisztelgése „Európa beteg emberénél”.³⁶ A lap ugyanakkor cáfolni kényszerült azt az igaztalan román vádat, hogy román sebesültek javára a magyar hatóságok tiltanak adományok gyűjtését Erdélyben.³⁷

A balkáni háborút lezáró berlini kongresszus ugyan elhozta Romániának a teljes függetlenséget, (s a vegyes lakosságú Észak-Dobrudza és a Duna-delta birtokát, ellentételezésül azonban le kellett mondjon orosz szövetséges javára az 1856-ban Moldvához csatolt Délnyugat-Besszarábiáról).

Időközben – a hosszú háborúskodás és az olcsó tengerentúli gabona által előidézett gazdasági recesszió, valamint a román protekcionista gazdaságpolitika következtében – jelentősen romlott a bevándorolt magyarok munkaerő-piaci helyzete. A jöttment magyar *haimanokról*, (másutt *boanghen*), semmirekellő jövevényekről,³⁸ „gyűlöletes gúnnyal” írta a román sajtó, hogy a világverő hunok elkorcsosult utódai, mint a románok szolgálai keresik boldogulásukat a

30 BH, 1876. október 1.

31 L. MAKKAJ Béla: Egy kisebbségi hetilap – a Bucuresti Híradó. *Pro Minoritate*, 2007/Ősz-Tél, 118–141.

32 BH, 1876. október 1.

33 BH, 1877. február 20., 1877. március 4.

34 Vestea, 1877. április 13. Vö.: BH, 1877. április 23., 1877. május 5.

35 BH, 1877. január 1., 1877. január 13.

36 BH, 1877. február 6., 1877. február 18.

37 A gyanús politikai aktivitást kifejtő bizottságokat csakugyan, de az egyedi segélyezést nem. BH, 1877. május 22., 1877. június 3.

38 BH, 1882. október 1.

román fejedelemségben.³⁹ A Bukaresti Magyar Társulat tiszteletbeli elnöke ebben a kiábrándító helyzetben óvatos tartózkodásra intette honfitársait a lap hasábjain: „ne jöjjetek”! Veress Sándor, a román vasútfejlesztés egyik legkeresettebb mérnöke, pontosan felmérte, hogy a frissen érkezők hely- és nyelvismeret nélkül nem tudnak megkapaszkodni a román világban a nagy érdekérvényesítő képességgel bíró görög és zsidó logofettel [mindenes] szemben.⁴⁰

Noha 1883-tól szövetségi szerződés fűzte össze a két szomszéd államot, a kivándorlás újabb hullámaival érkezők helyzete tovább romlott az 1886-os vámháború következtében. Hiába puffogtatta petárdáit a budapesti sajtó ekképpen: a magyarnál csak a zsidót gyűlölik jobban Romániában, mert a szívós székely „teljesen értéktelenné teszi a román munkásokat”.⁴¹ A szomszéd állam szövetségi kötődéseire is hatással lévő konfliktus sommázata is igen fölényes: „Egy pigmeus az európai államok között öklöt mutatott a Monarchiának”.⁴²

A bukaresti magyar lap szerkesztője ilyen fellengzős stílust nem engedhetett meg magának, de politikai meggyőződése is arra vezette a kivándorlás gazdasági és társadalmi okait vizsgálva, hogy tárgyilagosan megállapítsa az anyaország felelősségét. Mi több – vele szemben –, mint példaképet mutatta fel a befogadó hazát, amely a földéhség enyhítése érdekében bátran hozzányúlt az egyházi nagybirtokokhoz.⁴³

Az anyaországot érintő kritika érvényességét azonban részben felülírta a magyar nemzetpolitikában a századfordulón beálló, (a fentiekben már említett) szemléletváltás.

A kivándoroltak érdekében kimunkált segélypolitika⁴⁴ gerincét a magyar nyelvű hitélet és iskoláztatás feltételeinek megteremtése képezte, de keretében tervbe vették anyanyelvű sajtóorgánumok alapítását vagy támogatását is.⁴⁵ Ezen belül a magyarság önképének és románságképének a valósággal közelebbi kapcsolatban álló, egyúttal öntudatosabb(á) formálását. Minthogy a két nép sok évszázados együttélése ellenére (különösen a közelmúlt összetűzései miatt) kölcsönösen bizalmatlanul, sok előítéllettel és sértett önérzettel tekintett a másikára: úrhatnám, barbár és erőszakos magyarok az egyik – igénytelen, vad, és hálátlan románok a mérleg másik serpenyőjében. Még az Erdélyben és a Bánságban vállvetve végzett munka, a társadalmi események és ünnepek közös élménye, a közvetlen együttélés is csak alig érzékelhető finomításokat eredményezett e sztereotip szomszédságképeken. S a hírlapírók még ezen is sokat tudtak rontani.

39 BH, 1877. március 15., 1877. április 3. Ez összecseng a szomszéd ország viszonyait alaposan tanulmányozó közgazdász, Hegedüs Lóránt megállapításával, aki azt írta, hogy a szakképzetlen magyar cseléd valójában olyan már, mint valami „általános fogyasztási cikk, mint a thea, vagy kávé, melynek behozatala a szükségletek szerint ingadozik.” HEGEDÜS Lóránt: *A székelyek kivándorlása Romániába*. Budapest, Budapesti Szemle, 1902. 23.

40 BH, 1877. április 3., 1877. április 15.

41 A híradás későbbi ugyan, de a tónus jellemző a korszakra. Pesti Hírlap, 1902. október 30. Igazolásképpen a lap idézi a Limbovica Takaré- és Hitelegyesület alapszabályzatát, amely szerint az egyesület *nem fogadhat tagjai sorába zsidót és magyart*. A szabályzat természetesen csak román belügyminisztériumi jóváhagyással léphetett érvénybe. Hasonló kitélt tartalmazott a Sper[v?]anka Bank alapszabályának 12. pontja is. MOL K 26 ME 548. cs. 4524. 1902 XXII. t.

42 Pesti Hírlap, 1886. május 15.

43 Igaz, a radikális „reform” inkább szólt a fanarióta-görög elit gazdasági befolyásának végleges megtöréséről, mint a nemzet „aranytartálékának” tekintett parasztság felemeléséről. BH, 1879. január 19.

44 Vö. MAKKA I. m. (1. lj.); valamint MAKKA I. m. (10. lj.), és Makkai, Béla: *Caring for Hungarians in Bukovina*. In CHOLNOKY, Győző (ed.) *Minorities Research, 3. A Collection of Studies by Hungarian Authors*. Budapest, 2001. Lucidus. 20–41.

45 Az 1911-ben alapított Boszniai Hírlap néhány szám után megszűnt. Tarkovich József, a Julián Egyesület elnök-igazgatójának 1911. május 22-ei levele Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz. MOL K 26 ME 945. cs. 3117. 1911 XVI. t. 359. sz.

Magyar oldalon a sajtó szenzációhajhász tudósításai számtalan esetben keltettek diplomáciai hullámverést, aminek kezelése már túlmutatott a nemzetpolitika határain.

Széll Kálmán miniszterelnök 1902-ben Goluchowski Agenorhoz intézett átiratában ekképpen igyekezett megnyugtatót a közös külügyminisztert: „[...] a magam részéről a legnagyobb nyomatékkal figyelmeztetek minden itteni beavatott tényezőt a discretio szigorú szem előtt tartására, s a legjelentékenyebb magyar lapokat is felhívtam hogy a romániai magyarság dolgaival egyáltalán ne foglalkozzanak.”⁴⁶ A Kárpátok túloldalán a híráramlás feltételei semmivel sem voltak kedvezőbbek. Ellenkezőleg! A kereskedelmi tárca bukaresti tudósítója 1901-ben úgy jellemezte a gazdaállam sajtóviszonyait, hogy „[...] a rumán hírlapirodalom csaknem állandóan hamis és tendenciózus híreket közöl Magyarországról”;⁴⁷ s hogy „a rumán kormány, vagy ha ez nem, a felizgatott deákság a neki nem tetsző zszurnalisztákat egyszerűen kiüldözi”.⁴⁸ Márpedig a magyar munkavállalók jobbára ebben a célzatosan torzító tükrőben látták az elbocsájtó hazát, s önnön küzdelmüket a létfenntartásért. Ahogy tápláló impulzusokra éhes, de a pusztá háborítatlanságot egyként nélkülöző önazonosságuk fokozatos leépülését is.

A nemzettudat erózióját a kortárs akként látta, hogy a kivándoroltak tisztelete a megélhetésüket garantálni képtelen anyaországgal szemben megcsappant, míg a kenyéradó gazdaállammal szemben kifejezetten meghunyászkodóvá vált,⁴⁹ amin a fokozódó kenyérharc csak tovább rontott.⁵⁰

3. A külhoni magyar sajtó a magyar nemzetvédelmi törekvésekben

3.1. A Bukaresti Magyar Újság és a Romániai Hírlap

Nem állítható, hogy a nemzetvédelmi program kereteiben megvalósuló támogatáspolitikai – amely a magyar nyelvű sajtónak a budapesti kormány általi jótékony támogatását, s a külképviseletek bizonyos fokú védelmét is jelentette – gyökeresen új helyzetet teremtett volna. A hírközlés módzatai, az alkalmazott eszközök szerint kevésbé, legfeljebb is a távlati célok vonatkozásában. A sürgető tennivalókra azonban a kormányzat bukaresti tudósítója is ráírá-

46 Széll Kálmán átirata a külügyminiszternek. Magyar nyelvű fogalmazvány, 1902. június 18. MOL K 26 ME 548. cs. 2418. 1902 XXII. t. 672. asz.

47 Márffy-Mantuano Rezső kereskedelmi miniszterhez írt 1901. február 22-ei jelentésének másolata. MOL K 26 ME 858. cs. 2274. 1902 XXII. t. 1496. asz.

48 A Pester Lloyd bukaresti tudósítóját is megfenyegették. Márffy-Mantuano Rezső kereskedelmi miniszterhez írt 1902. december 19-ei jelentésének másolata. MOL K 26 ME 858. cs. 638. 1903 XVIII. t. 405. asz.

49 PUTNIK Béla: Magyar kivándorlók Galacson (Romániában). *Közgazdasági Szemle*, 25. 1901. 827.

50 A szemtanú, Barabás Endre hűvös tőmondattá csuszszodott megfogalmazásban tárta honfitársai elé a lényeg: „A bukaresti papírgyár magyar munkásai – kenyérük megtartása érdekében – románá lettek.” BARABÁS Endre: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. *Közgazdasági Szemle*, 25. 1901. 437. Egy bukaresti református tanító pedig rámutatott: „a románság nemzeti önérzete által nem csak nélkülözhetővé válik az idegen munkaerő, hanem azt egyenesen ki is zárják.” Romániai Hírlap, 1907. december 8. Ebben a légkörben már-már természetesnek tekinthetjük, hogy a módosabb magyar iparos, vagy kereskedő üzleti érdekből németnek vagy romának adta ki magát, portékáját a nagyobb becsben tartott francia felirattal készítette, vagy cipőit, szöveteit a már-már áruvédjegyként használt romános „Braşov” származási hely megjelöléssel forgalmazta. Mindez egy-egy lépés volt magyar voltuk megtagadásában. BARABÁS i. m. (50. l.) 434. Az eredeti névformákhoz ragaszkodó iparosokat, vállalkozókat büntető adókkal sújtották. A folyamat egyenes következménye a beolvadás, mint azt a neves vállalkozó Végesi László elrománosodása is mutatta.

nyitotta a döntéshozók figyelmét, amikor megállapította, hogy a Kárpátok túloldalán még kivételképpen sem találni tárgyilagos sajtóterméket. Ebben különösen nagy veszélyt látott a kivándorolt magyarságra nézve, amely egyéb hírforráshoz nem jutva a román sajtó tükrében nem csak esendőnek, de – a nagyhatalmiság minden látszata ellenére – kifejezetten gyengének és ellenszenvesnek láthatta az odahagyott hazát. Ezért egy mértékadó magyar lap megindítására tett javaslatot,⁵¹ ami csakhamar le is gördült egy bukaresti nyomdagépről.

Az 1902-ben alapított, s csaknem a kezdetektől a Romániai akció⁵² segítségével megjelenő *Bukaresti Magyar Újságnak* tehát jócskán akadt feladata a magyar kivándoroltak kötődéseinek áthangolásában. A lap fogadtatása azonban a negatív várakozások szerint alakult: az *Apărarea Națională* a magyar újság jelentkezését ügynökök mesterkedésének, a sajtószabadsággal való visszaélésnek, a szerkesztőket pedig „báránybőrbe öltözött farkasok”-nak nevezte, kiknek veszedelmes terve a csángók tudatának megzavarása.⁵³ A magyar állameszme terjesztésében is elmarasztalt lapot ezek után a román posta nem kézbesítette számos moldvai előfizetőnek.⁵⁴ Pedig a budapesti kabinetnek a szerkesztőhöz intézett elvi instrukciói igen egyértelműek voltak: „Minden ízetlen hyperlojalitás elkerülésével tartozik Ön Románia és intézményei iránt lojalitással viseltetni”.⁵⁵

Hogy a lap működése az elvárásoknak megfelelően alakult, azt az egyetlen fennmaradt lappéldány alapján aligha állapíthatjuk meg. A miniszterelnökségi forrásanyagban azonban fennmaradt Poliány Zoltánnak egy terjedelmes emlékirata, amelyből jórészt rekonstruálhatók szerkesztői irányelvei. A legmagasabb szakmai körök, és személy szerint Rákosi Jenő ajánlására kiküldött újságíró – bevett módon – bizalmas jelentések készítésével is megbízták. A szerkesztő tehát már e miatt is tüzetesen tanulmányozta a helyi viszonyokat. Ennek eredménye egy alapos látélet a magyar diaszpóra-létről: A kivándoroltak hovatartozandóságát nagymértékben meghatározó léthelyzetet az újságíró úgy jellemezte, hogy a munkanélküliség, s a hosszú távollét következtében elveszett állampolgárság miatt sokan elvadult, törvényen kívüli ösztönéletet élnek. S a gyökértelenség, a kitaszítottság érzete kikezdte életük alapvető erkölcsi pilléreit is. Az óhaza iránti fásult közöny az erdélyi román és szász konzulátusi tisztviselők nemtörődöm, sőt elutasító magatartása folytán nem ritkán ellenséges indulatokba csapott át. Általánossá vált az a felfogás, hogy nem tartoznak annak a hazának, amelyik nem biztosította pusztá megélhetésüket sem: „Ahol a kenyér, ott a haza.”⁵⁶ Mindezek tükrözése, a lelki ráncok kisimítása, s az ellenérzések feloldása kihívásaival kellett Poliáynak megküzdenie, amikor a kompromittálódott Bálinth János szerkesztői székét elfoglalta. Hogy nem csak hatékony szellemi küzdelmet vívott honfitársai bizalmának elnyeréséért, de „kétlaki” helyzetében hitelen módon tudott helyt állni. Ezt igazolja az a diplomáciai vihart kavarázó eset is, amelyet az anyaországi sajtómunkások tapintatlan hevessege idézett elő. 1905-ben a külföldi magán-

51 Márffy-Mantuano Rezső 1902. március 28-i jelentése. MOL K 26 ME 858. cs. 1496. 1902 XXII. t.

52 Az 1901-ben elindított titkos „nemzetgondozási” kormányakcióról l. MAKKAJ Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a múlt század elején – Ploiești példáján. *Századok*, 136. 2002/1. 3–30. és MAKKAJ Béla: Magyarság gondozás Galațin (1901–1920). In ABLONCZY Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest, Books in Print, 2002. 492–504.

53 BARNA [BARABÁS] Endre: Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Kolozsvár, EMKE, 1908. 18. Bukaresti Magyar Újság (a továbbiakban: BMÚ), 1902. július 6.

54 Uo., 18.

55 Pro domo. (Dátum nélkül.) Szóbeli utasítások Poliány Zoltán szerkesztőnek. MOL K 26 ME 858. cs. 2981. 1903 XVIII t. 405. asz.

56 Poliány Zoltán 118 oldalas emlékirata. 1904. 7–12. MOL K 26 ME 604. cs. 636. 1904 XVIII. t. 636. asz.

iskolák román nyelvoktatása ügyében a *Pesti Hírlap* élesre hangolt cikket közölt.⁵⁷ Ebben – igaztalanul – elmarasztalta a magyar kormánypolitikát, amiért képtelen megakadályozni, hogy a magyar pénzen fenntartott iskolákban háromszorosára emeljék a kötelező román órák számát. A negatív román nemzeti karaktervonásokat és politikai túlkapasait példáit taglálva a cikkíró úgy összegezte álláspontját, hogy a Monarchia „meghunyáskodik a kicsiny, de vakmerő Románia előtt”.

A tiltakozásnak ezt a módját a miniszterelnökség referense azzal utasította el, hogy a hazai sajtó önértékes offenzívája „cél téveszt, s nekünk inkább árt, mint használ”.⁵⁸ Az írás lehetséges diplomáciai következményeit enyhítendő sajtó-helyreigazítás jelent meg Rákosi Jenő *Budapesti Hírlap*jában.⁵⁹ A józan hangvételű cikk szerzője a bukaresti lap szerkesztője: Poliány Zoltán volt, aki a magyarság romániai recepcióját azzal a lojális kezdeményezéssel igyekezett javítani, hogy civil szerveződéseit Károly, román király 40 éves uralkodói jubileumára rendezett nemzetközi kiállításra egybekovácsolta, és egy rokonszenves magyarságképet felmutatni képes magyar kiállítási anyag összeállítására ösztönözte. Erőfeszítései gyümölcse volt, hogy a román uralkodó demonstratív módon fél órát töltött a magyar egyesületek tulipános kiállítótermében, magát a szerkesztőt pedig aranytollal jutalmazta.⁶⁰

Elismerést érdemlő szerkesztői munkáját csupán az árnyékolta be, hogy egyéni ambícióitól vezetve (sajtó)nyilvános vitába keveredett az akció református tanfelügyelőjével, Újváry István esperessel. 1907 őszén egy dúsgazdag virágkereskedő, Scheier Németh Ignác révén rivális magyar lap jelent meg Bukarestben, a felekezeti és szociális ellentétek miatt olykor botrányos magyar közélet újabb válságtényezővel terhelődött. A bukaresti magyarságot ismét két táborra szakító viták miatt a kormány kénytelen volt Poliányt a horvátországi szórvány szolgálatára áthelyezni, ahol igen sikeres pályát futott be a Szlavóniai Magyar Újság⁶¹ szerkesztőjeként. Mindez természetesen aligha kárpótolta a regáti magyarságot az elismert Bukaresti Magyar Újság 1908. évi megszűnéséért.

A piaci vállalkozásként jelentkező *Romániai Hírlap*⁶² elvileg jótékony versenyhelyzetet teremtett a romániai sajtó piacán. A szűkös magyar olvasótábor megosztása azonban nem

57 A *Pesti Hírlap* publicistája idézte a román törvénycsomag tartalmát, amihez hozzáfűzte románellenes indulatok szítására is alkalmas reflexióit: A román vádak szerint a külföldi iskolák nem képviselik eléggé a román [?!] nemzeti szellemet; az osztálytermekből hiányzik Károly király képmása, és a román hősök cselekedeteinek emléket állító faliképek; a tanterv mellőzi a román ünnepeket és a dalkincsoktatást. A törvénytervezet ezen „anomáliákat” kívánta felszámolni, illetve szankcionálni. A cikkíró felháborodottan utasította vissza a román törekvéseket, mondván, hogy „Nagy”-nak nevezett István vajda voltaképpen törökbérenc volt, Tapes [Karós] Vlad pedig a munkakerülőket zsírban süttette meg, s ragadványneve tanúsága szerint is válogatott kegyetlenkedések terhelik emlékét. Az írás végkövetkeztetése ez volt: „Ezek a hősök kell, hogy lógnak magyar pénzen magyar iskolák falán.” Magyar iskolák elrománosítása. *Pesti Hírlap*, 1905. március 12.

58 MOL K 26 ME 631. cs. 1542. 1905 XVII. t.

59 A romániai magyar iskolák ügye. Levél a szerkesztőhöz. *Budapesti Hírlap*, 1905. április 21. Ha magyar iskolákat nem is, de görögöket bezárattak a román hatóság Dobrudzában. BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1989. 247.

60 L. MAKKAJ Béla: Egy kiállítás kép(telenség)ei. Az állampolgári–nemzeti kötődések példái a magyar–román viszonyban. *Magyar Hírlap*, 2010. december 10.

61 L. MAKKAJ Béla – MAKKAJ VÁRKONYI Ildikó: A Szlavóniai Magyar Újság és a horvátországi magyarság (1908–1918). In ARDAY Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Tanulmányok*. Budapest, Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány. 1994. 85–108.

62 L. MAKKAJ Béla: A regáti magyarság szócsöve – a *Romániai Hírlap* (1907–1910). *Pro Minoritate*, 2005/Ősz, 88–111.

kedvezett a *Romániai akció céljainak*. Ezért a bukaresti követség berkeiben megfogalmazódott a vád, hogy az újságot bizonyára a román hatóságok politikai felügyeletével szerkesztik. A gyanú megalapozottságát a vele szembeni román sajtótámadások⁶³ sem oszlatták el kétséget kizáróan, hiszen az idegenellenes légkörben ez „természetes” reakciónak számított. A viták hevében kipattanó (ál)hírek alapján a *Secolul* című napilap már a közrendet látta veszélyeztetve a magyarok aknamunkája által.⁶⁴ A *Seara* az újabb magyar újság megjelenését, pedig mint egy, a pesti lapoknál is sovínisztább, románygalázó lap megszületését adta hírül, egyúttal megragadta az alkalmat, hogy a magyarországi sajtóviszonyokat a legsötétebb színben tüntesse fel. A cikkíró egyébként nem csak azt nehezményezte, hogy a bevándoroltak sajtója – „méghezűz idegen nyelven” – akár inzultálhatja is a románságot, de már azt is felrótta, hogy a laptárs miért kesereg a kivándorolt magyarok nyelvvesztése, eladósodása, vagy a csángók beolvadása miatt. A román napilap egyébként a gondok áthidalására univerzális megoldást kínált a bevándoroltaknak: a gyors hazatakarodást.⁶⁵

A beköszöntő lapszám programadó cikkében ráadásul a szerkesztő teljes anyagi és politikai függetlenségével kérkedett.⁶⁶ A romániai magyar sajtóhagyományoknak megfelelően ugyanakkor programadását az érdekvédelem és lojalitás kettőssége jellemezte:

„A mi irányelvünk tehát – olvashatjuk az első lapszámban – az őszinte, nyílt és becsületes munkáság nemzeti mivoltunk ébrentartásának szolgálatában, a megengedett módon és eszközökkel, hogy úgy hasznára legyünk önmagunknak, családunknak, annak az áldott hazának, melytől elszakadtunk, s ennek, melynek vendégjogait élvezzük.”⁶⁷

A hitvallásban foglaltak érvényesülésére bizonyosság az anyanyelv és nemzeti azonosság megtartására vonatkozó intelme.⁶⁸ Hasonlóképpen a magyar munkavállalókat sújtó intézkedések elleni fellépése, hiszen 12 magyar kocsis hadgyakorlatra lefoglalt lovainak ügyében a szerkesztőnek sikerült kárpótlási ígéretet kicsikarnia a román belügyminisztertől.⁶⁹ Egy másik esetben közölte egy brezoiu-i magyar cipésmester felhívását, aki közös fellépésre próbálta ösztönözni sorstársait az 1894-es diszkriminatív román ipartörvény ellenében.⁷⁰ A kivándorlás gazdasági hátterét nézve, azaz, hogy megéri-e egyáltalán külföldön keresni a boldogulást, határozott egyértelműséggel állapította meg, hogy a Regátban gyűjtött vagyonkákat „a Credit tartja fogva”, s a honfitársak az óhazában is találnának hasonló színvonalú megélhetést.⁷¹ Ugyanebben az írásban kárhoztatta a leromlott erkölcsöket, és vészjósló éllel a romániai ma-

63 A nacionalista történetész, Nicolae Jorga lapja, a Neamul Românesc a magyarok újabb sötét üzelmeiről cikkezett. Romániai Hírlap, 1907. december 1.

64 Romániai Hírlapból, 1908. január 19.

65 Seara, 1908. november 19. MOL K 26 ME 858. cs. 245. 1908 XX. t.

66 A szerkesztő többek között azt írta a lap céljairól, hogy „részhajlás nélkül, fölfelé[!] és lefelé egyaránt függetlenül álljon szolgálatában a magyarság ügyének”. Romániai Hírlap, 1907. november 17. és MOL K 26 ME 858. cs. 245. 1908 XX. t.

67 Uo.

68 „Csak egy durva, műveletlen lélek felejtethi el anyanyelvét, csak a gyáva, haszonlesó ember tagadhatja meg nemzetiségét. És amidőn ezt teszi, csakis az idegen megvetésére számíthat...” – próbált honfitársai lelkére beszélni. Romániai Hírlap, 1907. november 24.

69 Romániai Hírlap, 1908. július 26.

70 Romániai Hírlap, 1908. december 6.

71 Romániai Hírlap, 1907. november 24.

gyar közélet megtisztítását sürgette,⁷² világosan utalva ezzel a rivális magyar lap szerkesztőjére, aki nem csak a katolikus egyházközségnek, de a patinás múltú Bukaresti Magyar Társulatnak is a vezetője volt. A későbbiekben külön rovatot szentelt a közösségi élet híreinek *Egyesületi dolgok* cím alatt, amelyben az egészséges kritikán túl az öncélú vádaskodásnak is teret engedett.⁷³ A pénzügyi elszámoltatás követelése később is visszatérő jelszó lett a lapban.⁷⁴

Ahol a személyes befolyás kérdése nem homályosította el a szerkesztő tisztánlátását, a lap megfelelt az általa kijelölt működési elveknek: színes riportokat közölt a külföldi⁷⁵ és vidéki magyar egyesületek jubileumi ünnepségeiről, kulturális és karitatív tevékenységéről.⁷⁶ A diaszpórában élők példás erőfeszítéseiről és összefogásáról szerzett benyomásait ekképpen összegezte a szerkesztő:

„Már régóta tapasztaljuk, hogy a vidéki egyleteknél sokkal nagyobb az együvértartozóság érzése és a magyar faj szeretete, mint itt a fővárosban, tisztelet becsület a kivételeknek, a legtöbb magyar magát inkább kozmopolitának, sehova sem tartozónak, mint magyarnak tekinti.”⁷⁷

Az eredményeken fellelkesülve, s persze lapja olvasótáborának bővítése érdekében 1909 októberében vidéki körútra indult. Az út kijózanító tanulságaként mégis azt kellett megállapítania, hogy a kikötő- és iparvárosok magyar munkavállalói, s különösen azok gyermekei gyorsan felejtik anyanyelvüket.⁷⁸

Ennek hatékony ellenszere volt a magyar *iskola*, amelyek működéséről ugyancsak külön rovatban tájékoztatta olvasóit. A lap különösen nagy teret szentelt a fővárosi magyar iparoság által szorgalmazott tanonciskolának,⁷⁹ majd a lányokat is gyakorlatias életpályára felkészítő (katolikus és református) varrőiskoláknak.⁸⁰ Amikor pedig a *Viitorul* című lap azzal támadta a magyar iskolákat, hogy elhanyagolják a román nyelv tanítását, a *Romániai Hírlap* azzal védekezett, hogy a katolikus iskoláik felügyelője nem kapott volna magas állami kitüntetést, ha ez igaz volna. A szerkesztő ugyanakkor mélyen hallgatott arról, hogy a tanterv, és a tankönyvek szigorúan a román oktatási hatóságok igényei szerint készülnek, s hogy a kifogásolt államnyelv-tanítás immár az eredetnél háromszor nagyobb órakeretben történik.⁸¹

72 Uo.

73 Romániai Hírlap, 1908. április 16.

74 Romániai Hírlap, 1908. május 17., 1908. május 24., 1909. március 18.

75 Így a Klapka György és honvédtársai által alapított, 30 éves fennállását ünneplő Konstantinápolyi Magyar Egyesületről. Romániai Hírlap, 1908. április 5.

76 A Brăilai Magyar Kálvin Temetkezési Társulatról és az ugyancsak a városban működő Szent László Katolikus Magyar Önmívelődési Egyesületről. Romániai Hírlap, 1908. február 2., 1908. április 19.; A galaci Mária Egyesületről. Romániai Hírlap, 1909. január 31., 1909. február 7.; A Pitești Magyar Dal- és Olvasókörről. Romániai Hírlap, 1908. november 1., 1908. június 24.; A Pitești Magyar Segélyező-Nőegyletről. Romániai Hírlap, 1908. november 15.; A Craiovai Magyar Társulatról. Romániai Hírlap, 1908. október 25., 1909. január 17.; A Ploiești Magyarok Otthonáról. Romániai Hírlap, 1908. január 26.

77 A rendezvény tiszta bevétele 800 frank volt, miközben a bukaresti Dal- és Műkedvelő Kör január 24-ei álarcsbálja deficitel zárult. Romániai Hírlap, 1909. február 4.

78 Romániai Hírlap, 1909. október 17.

79 Romániai Hírlap, 1907. november 17. L. még: Újabb tanonciskola. A reformátusok is megpróbálják című híradást. Romániai Hírlap, 1907. november 24.

80 Romániai Hírlap, 1909. január 31. Az olvasóktól fehérenemű- és felsőruha-rendeléseket vártak, hogy ezzel is támogassák a szakiskolát.

81 Romániai Hírlap, 1908. január 12.

Miközben az iskolai ünnepélyeken a román himnusz is énekelték,⁸² s gyakran elhangzottak szavalatok is az államnyelven.⁸³

A magyarságtudat megtartásának másik fontos tényezője, az anyanyelvű *hitélet* hírei is súlyuknak megfelelő szerepet kaptak az újságban. Nem csak a bukaresti érsek beszédét idézte hosszabban az egyik lapszám,⁸⁴ de a klérus soraiban történt személyi változások is helyet kaptak a beszámolók között,⁸⁵ mint ahogy az egyházi intézmények felújításának,⁸⁶ vagy avatásának hírei is.⁸⁷ De szó esett a budapesti eucharisztikus körmenet eseményeiről,⁸⁸ s református részről Kenessey Béla püspöki beiktatásáról,⁸⁹ vagy a bukaresti sírkerti imaház felszenteléséről is.⁹⁰ A lap természetesen közölte a két nagy felekezet születési–keresztelési és halálozási számsorait is.⁹¹ Mindezek betetőzésképpen cikksorozatot szentelt e fontos kérdésnek *Vallás és haza* címmel.⁹² Igazán sajnálatos, hogy a felekezeti ellentétektől szabdalt magyar közélet visszasságait újságíró ellenlábasa erkölcsi ellehetetlenítésére is megpróbálta kiaknázni. Poliányt egy módszeres lejárató hadjárat végén egy küszöbön álló vallásháború előidézéseért kívánta vizsgálóbizottság elé állítani.⁹³

Az elmondottakból is kitűnik, hogy az egzisztenciális és szellemi függetlenségére kényes szerkesztő becsvágyó személyisége gyakran akadályozója lett a magyar diaszpóra megalkuvásmentes szolgálatának. Személyes korlátai leginkább az ó- és újhazához való viszonyulásában mutatkoztak meg.

A hazai kapcsolatok ápolását az olvasói igények teljesítése is megkívánta. Sokak csillapítatlan honvágya miatt a lap naprakész információkkal kellett, hogy szolgáljon a szülőföldről, amely nem tudott (sokak szerint nem akart) gondoskodni róluk. Amely az odahagyott rokonság, az ifjúkor lassan fakuló emlékei miatt örök téma, s mindenkori viszonyítási pont maradt. Még az idegenben született új nemzedék számára is. Mi több, a lap által közvetített Magyarország-kép talán éppen az ő azonosság tudatuk formálása szempontjából volt igazán fontos.

Az óhazát megidéző közlemények a *Hírek Magyarországból* rovatban láttak napvilágot, benne a debreceni székhely kongresszussal,⁹⁴ amely mindenekelőtt a megélhetés kérdéseit boncolgatta. És mi lehetett fontosabb az elszármazottaknak, akik mind gyakrabban kényszerül-

82 Romániai Hírlap, 1907. december 29.

83 Romániai Hírlap, 1907. december 15.

84 Romániai Hírlap, 1907. december 8.

85 Például, hogy Szmracsányi Pál szepesi püspök kénytelen volt betegsége miatt leköszönni a Szent László Társaság elnöki posztjáról. Romániai Hírlap, 1907. december 22.

86 A bukaresti katolikusok (döntően magyarok) egyházi fellegrárának számító Baráciát (a ferences barátok intézmény komplexumát) újították fel magyar támogatással. Romániai Hírlap, 1907. december 22.

87 A craiovai templom felújításáról és felszenteléséről hosszabb beszámolót közölt a lap. Romániai Hírlap, 1908. november 15.

88 Romániai Hírlap, 1908. szeptember 20.

89 Romániai Hírlap, 1908. április 12.

90 Az alapkövetétel után 13 évet kellett várni arra, hogy Kenessey Béla erdélyi püspök végül felszentelhesse az épületet. Romániai Hírlap, 1909. október 24.

91 Romániai Hírlap, 1908. január 12. A reformátusoknál az 1907-es esztendőben 91 keresztelő és 85 temetés volt, a Barácián, a katolikusoknál viszont a halálesetek meghaladták a születések számát (284/282).

92 Romániai Hírlap, 1908. július 12., 1908. július 19.

93 Romániai Hírlap, 1908. április 5.

94 Romániai Hírlap, 1908. augusztus 9., 1909. május 13. A kongresszuson egyébként a Huszti József vezette bukaresti küldöttség is részt vett, s velük együtt Németh is. Romániai Hírlap, 1908. szeptember 30.

tek munka nélkül ögylegni a bukaresti piacon?⁹⁵ Miközben bizonytalan életük rendeződését mindinkább a végleges hazatéréstől remélték.⁹⁶ A regáti számkivetettekben az ipari munkalkalmak bővülése – s az olyan hírek, mint a baróti mintaműhely megnyitása⁹⁷ – tartotta a reményt. A gazdasági-társadalmi bajok kezelésére a szerkesztőnek határozott elképzelése volt: a munkaerő-felesleg képződését meggátolandó az amerikai Homestead Act példájára – a hitbizományok terhére – nem csak földosztást javasolt, de a parasztság létalapjának törvényi védelmét is. Az érintettek nemzeti kötődését jótékonyan erősítő tulajdonszerzés receptjét az-zal ajánlotta Darányi Ignác agrárminiszter figyelmébe, hogy a föld és az ország területe csakis így maradhat meg eredeti tulajdonosa, a magyarság birtokában.⁹⁸ Németh Ignác ugyanakkor ismerte honfitársai torzult helyzetértelmezését, amelyen tárgyilagos érvekkel próbált igazítani, rámutatva, hogy a hazai nehézségeket eltúlozzák, miközben önáltató módon áradoznak a mind kilátástalanabb regáti életről.⁹⁹

Németh bosszúsán reagált ugyanakkor a hazai lapokban megjelent felelőtlen hirdetésekre is. Óva intette honfitársait a balkáni vasútépítések „kedvező” lehetőségeitől, mondván, oda-lent nincs osztrák–magyar konzulátus sem, mely védelmükre kelhetne.¹⁰⁰ S jogos bírálat-tal illette a Monarchia regáti külképviseleteinek korábbi áldatlan működését. Az egykori bu-karesti követ, Alois Lexa von Aerenthal közös külügyminiszter rendeletére ugyanis – mint fogalmazott – „Mintegy varázsütésre megváltozott az eddigi nemzetelázó rendszer”, s a ki-vándorolt magyarok végre anyanyelvükön intézhették ügyeiket.¹⁰¹ Ám maradt bőven ten-nivaló! Méltatlankodva jelentette azt is, hogy a galaí műkedvelő színíelőadásokon egyetlen konzulátusi tisztviselő sem képviselte az anyaországot, noha a regáti magyar színjátszás és elszármazott közönsége megérdemelne némi érdeklődést.¹⁰² Károlyi Mihály amerikás ma-gyarokról szóló írását idézve pedig arra a megállapításra jutott, hogy a hazai szórványnál a külhoni magyar egyesületek jobban rászorulnak az anyaország gondoskodására.¹⁰³ (A nem-zeti azonosság megőrzése szempontjából igazat kell adjunk a szerzőnek.)

A kritikus felhangok mellett a hazahű elkötelezettségre is találunk példákat: A Romániai Hírlap is bekapcsolódott a resicai (jórészt román ajkú) és az ajkai bányaszerencsétlenség kár-vallottjainak megsegítésébe, amit a szerkesztő, a honfűi kötelesség természetes lerovásának nevezett.¹⁰⁴ A hazafias érzések ápolásának változatos formáit mutatja, hogy a Hírlap a magyar táncokról éppúgy közölt írást,¹⁰⁵ mint a boszniai magyarság gyarapodásáról és iskolaszer-

95 Poliány Zoltán 118 oldalas emlékirata. 1904., 8. MOL K 26 ME 604. cs. 636. 1904 XVIII. t. 636. asz.

96 Romániai Hírlap, 1909. november 18. Ebből a szempontból is fontos az agrárreformer Darányi Ignác sze-mélye, akinek legelőrendezési tervét részletesen idézte a lap (Romániai Hírlap, 1909. május 13.), de miniszteri jubileumáról is megemlékezett. Romániai Hírlap, 1908. április 12.

97 Romániai Hírlap, 1908. április 12.

98 Altörjay Sándornak, a Budapesti Hírlap szerkesztőjének e tárgyban kiadott brosrúját idézve részletesen taglalta az 1889-es texasi törvényt. *Romániai Hírlap*, 1909. február 11.

99 Az irreálisan olcsó karnác (kolbász-féle) és rossz lőre a „létbiztonság” illúzióját adta sok tengődő honta-lannak, amihez a hazainál kedélyesebb román mentalitás s bizonyos relatív szabadságérzet társult. Bucuresti Híradó, 1877. május 22., 1877. június 3.

100 Romániai Hírlap, 1908. január 26.

101 Magyar nyelv a konzulátuson. Romániai Hírlap, 1908. július 19.

102 Romániai Hírlap, 1909. május 2.

103 Romániai Hírlap, 1908. január 1.

104 A Bukaresti Szent István Király Egyesület által hazaküldött 400 lei felét a szicíliai földrengés károsultjai javára ajánlotta fel. Romániai Hírlap, 1909. február 11.

105 Romániai Hírlap, 1907. december 29.

vezéseiről,¹⁰⁶ vagy a szlavóniai szórványmagyarságot szolgáló Julián-tanító erőszakos haláláról.¹⁰⁷ Ebbe a sorba tartozik Garibaldi magyar harcostársának, Türr Istvánnak a nekrológja,¹⁰⁸ s persze a dicsőséges 1848-nak¹⁰⁹ és az aradi vértanúknak¹¹⁰ szentelt emlékezések. A szabadságharc méltóságával ekkoriban már jól megfért az Európaszerte tiszteletnek örvendő Ferenc József 60 éves uralkodói jubileumának¹¹¹ és (78.) születésnapjának¹¹² ünneplése. Elek Ferenc giurgiu-i tanító pedig a „Hazaszeretet a családban” címmel írt tartalmas cikkében hívta fel olvasói figyelmét, hogy Bem tábornok egykori katonáinak gyermekei már erősen törlik a magyart, ám ha kéznél van Benedek Elek szívét melengető könyveinek bármelyike, a helyzet még menthető.¹¹³

Mindezekhez képest meglehetősen sajátos képet mutat a lapnak a gazdaállam Romániával ápolt viszonya, amely az üdvös lojalitáson esetenként jóval túlmutatott: A figyelmes gesztusok sorába tartozik, hogy a lap irodalmi szemelvényei között többször szerepelt verseivel a királyné, Carmen Sylva álnéven,¹¹⁴ s hogy hosszabb cikk méltatta a „román Petőfi”, Mihai Eminescu munkásságát.¹¹⁵ Igaz, a szerző szemérmesen elhallgatta a nagyformátumú költő izzó magyarellenességét.¹¹⁶ A lap főszerkesztőjének álláspontja esetenként teljességgel egybevágott a román érdekekkel: Constanța modern kikötőjének avatásáról szóló cikkében például a bolgár relatív többséggel bíró Dobrudzsának az anyaországhoz [?!] való „visszacsatolás”-áról beszél,¹¹⁷ fittyet hányva a bolgár érzékenységre és a történelmi tényekre. – Elismerve, hogy közös történelmi érintettség hiányában ez esetben nem követett el „hitelrontást” az óhazával szemben, csupán demonstrálta a román gazdaállam érdekei melletti kiállását. Formálisan hasonló eset, amikor a román gazdaság rákfenéjét jelentő kettős bérleti rendszerről,¹¹⁸ s az általa előidézett 1907. évi véres parasztháborúról, illetve az azt követő kárrendezésről¹¹⁹ szólnak a híradások. Ám ezek végkicsengése – mármint, hogy mennyire üdvös a zömében zsidó tulajdonban lévő nagybérletek megzabolázása¹²⁰ – szociálpolitikai áthallásai miatt már inkább a hazai viszonyok közvetett bírálatának tűnik. A román [asszimilációs! M. B.] nemzetpolitika eredményeinek bővületébe esve a lap egyik munkatársa a magyarság talán legproblematiku-

106 Romániai Hírlap, 1908. június 17.

107 Romániai Hírlap, 1909. május 13. Németh verziója több ponton eltér a helybéli Julián-tanfelügyelő által rekonstruált történettől. A helyszínt is tévesen Sor helyett Sod-nak írta. L. MAKKAI i. m. (10. lj.) 16.

108 Romániai Hírlap, 1908. május 10.

109 Romániai Hírlap, 1908. február 23., 1908. március 15.

110 Romániai Hírlap, 1908. október 4.

111 Romániai Hírlap, 1908. február 23.

112 Romániai Hírlap, 1908. augusztus 9. A gróf Szapáry Lőrinc, követségi tanácsos által adott ünnepi fogadáson a magyar egyesületek vezetői, egyházi személyiségek, valamint a lap szerkesztője voltak jelen. Romániai Hírlap, 1908. augusztus 23.

113 Romániai Hírlap, 1909. március 7.

114 Elek Ferenc, giurgiu-i tanító tolmácsolásában. Romániai Hírlap, 1909. február 21.

115 Romániai Hírlap, 1908. május 24.

116 KÖPECZI Béla: *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, Akadémiai, 1995. 131–160.

117 Romániai Hírlap, 1909. október 14.

118 Romániai Hírlap, 1907. november 17.

119 Romániai Hírlap, 1907. november 24.

120 Még, ha a törvénycsomagot benyújtó liberális Dimitrie Sturdzától vett idézet áthallásai a magyarországi viszonyokra nyilvánvalóak is: „Mi vagyunk e földnek urai, kik az idegeneknek megengedjük, hogy köztünk tetszésük szerint élhessenek, de nem engedhetjük meg, hogy hazánk alapját megtámadhassák.” Romániai Hírlap, 1908. április 12.

sabb szomszédjáról egyenesen úgy vélekedett: „...a román nép szigorú ragaszkodása minden nemzeti ügy iránt bármely nemzetnek példányképül [sic!] szolgálhat”.¹²¹

A bevándoroltakkal szembeni negatív sztereotípiák, sőt, jól tapintható indulatok ellenére a magyarellenességnek furcsamód mindössze két konkrét megnyilatkozásáról olvashatunk a lapban. Az egyik a román királyi család nyaralóhelyén, Sinaian esett Ferenc Ferdinánd látogatásakor, amikor a trónörökös tiszteletére spontán mód kitűzött magyar zászlót heves román egyetemisták le akartak tépni. – A szerkesztő szokványos (?) és jelentéktelen közjátéknak nevezte a történeteket.¹²²

A másik esetről „Megbocsáthatatlan tévedés” címmel tájékoztatta olvasóit: 1907 karácsonyán egy Kelemen Gyula nevű asztalos tetten ért és rendőrkézre adott egy tolvajt, ám a román sajtó már úgy adott hírt a történetekről, hogy az elkövető nem a román ifjú, hanem a magyar iparos volt.¹²³ Mindebből arra következtethetünk, hogy Németh Ignác – a magyar kormányzat támogatását nélkülözve – nem érezte magát abban a helyzetben, hogy lapjában a terhes magyar–román viszonyt a maga reális valóságában tárgyalja. Ez bizonyos fokig érthető, s egybevág a miniszterelnökség lojális viszonyulásra ösztönző álláspontjával, másfelől egy konfrontatív szellemű magyar lap, s az ellentétek felszítása csak a radikális román politikai erők malmára hajtotta volna a vizet. A valós problémák java részének szőnyeg alá seprése azonban a magyar olvasók számára rossz üzenetet hordozott. Az érdeksérmek elhallgatása és megszépítő tálalása, a meghunyászkodás egyenes következménye nem lehetett más, mint az egészséges önbecsülés megrendülése, a megalkuvó igazodás, és a lassú önfeladás.

3.2. A Romániai Magyar Újság

A hazai szászok által alapított *Romániai Magyar Újság* (1909–1916) fennállása az európai háborús készülődés és a kirobbanó harc idejére esik. Már e miatt is, de a kormánytámogatással együtt járó politikai instrukciók szerint is indokolt volt a szerkesztők részéről, hogy békítő szándékkal hangsúlyozzák a befogadó ország iránti lojális voltukat.

Ezt mutatják a háború idejéből fennmaradt lappéldányok is. A nagyobb tematikai blokkok (a magyar egyleti és iskolai élet, az anyaország és a kivándoroltak viszonya, a megmaradás buktatói és lehetőségei) alapvetően egy kisebbségi szolgáltató- és érdekvédelmi lap profilját mutatják.

Bosznia 1908. évi, csaknem háborúba torkolló annektálását követően azonban a Monarchia, mint az európai béke felforgatója jelent meg a balkáni közvéleményben. Ráadásul az 1912-13-ban lezajló két Balkán-háború idején a két szomszéd állam még inkább elhidegült egymástól. Mint ismeretes, az erősen kevert lakosságú Észak-Dobruzsza¹²⁴ bekebelezése 1913-ban feszült nemzetközi légkörben ment végbe. A legfőbb cél azonban a román többségű Erdély megszerzése volt, amelyért a román kormányzat évtizedek óta titkos kampányt foly-

121 Kertész József bukaresti református igazgató-tanító szavai. Romániai Hírlap, 1907. december 8.

122 Romániai Hírlap, 1909. július 18.

123 Hírbehozása miatt az iparos hiába tett feljelentést a Dimineața és a Țara nevű lapok ellen. Romániai Hírlap, 1907. december 29.

124 Bolgár adatok szerint 1910-ben a terület 282 007 lakosából 6539 volt román. GHENOV, G. P.: *Mezsdunarodni aktove i dogovori zasizjagasti Balgarija*. Szófia, 1940. Pridvorna Pecsatnica 446. Idézem MRCZOV Jordántól: *Bolgár–magyar diplomáciai kapcsolatok 1920 és 1931 között*. Budapest, 2002. (Szakdolgozat) 11.

tatott.¹²⁵ A lap példákkal igazolta, hogy a románokat nem pusztán önvédelmi okok, hanem területtrábló szándékok hevítik az 1883 óta szövetséges Monarchia hátba támadására,¹²⁶ amire a romániai viszonyok ismeretében már régóta számítani lehetett. Mindezek egyenes következménye Monarchia- és magyarelles támadások özöne.¹²⁷ A háborús mozgósításoktól kezdődően viszont a lap már a kisemberek elleni elszabadult indulatokról, és tettelegességekről is kénytelen cikkezni.¹²⁸ Az efféle jelenségek és összefüggések feltárása nem volt veszélytelen vállalkozás a korabeli Romániában, ahol a közönséges rágalmakat cáfolni merő lapokat is elkobozták, nyilvánosan megsemmisítettek, olvasóit bántalmazták.¹²⁹

Ezek ellenszerét a lap szerkesztője a vigasságok szüneteltetésében, (a gyakran provokált) indulatok megfékezésében, s a törvényes jogorvoslat keresésében jelölte meg.¹³⁰ A magyarokat ért sérelmek¹³¹ hatására a lap szerkesztője a több évtizedes együttélés mérlegét is kénytelen volt akképpen megvonni, hogy a magyarelles megnyilvánulások a regáti diaszpóra életét mindig is jellemezték, kivált a jelenben.¹³²

Noha a korábbiakhoz képest szokatlan módon a Monarchia külképviseletei az osztrák–magyar állampolgárok védelmére kelnek,¹³³ megindul a leginkább fenyegetett vidéki magyarság tömeges hazaáramlása.¹³⁴ A magyar újság a korábbi csitító, pánikhangulat keltésétől óvakodó gesztusok után (a bukaresti kispiacra magyar beszédért felpofozott nő esetén okulva) változtatott korábbi attitűdjén, s a miniszterelnökségi instrukcióknak megfelelően honfitársainak ekképpen próbált útbaigazítást adni:

125 A konzervatív Marghiloman-kormány a háború végén elődei felelősségét firtatva adatokat szivároztatott ki a háborús kampány kiadásairól. A *Gazeta Bucureștiului* szerint 2 350 000 leír költöttek az Erdély-kampányra, amelyből bőven jutott a hazai román vezetőknek is. Idézem a BMH 1918. július 21-ei számából.

126 Az expanziós szándékok egyértelmű jelének ítélte a lap szerkesztője a román sajtó felhívását Erdély térképének beszerzésére, úgymond „turisztikai” célokra. Romániai Magyar Újság (a továbbiakban: RMÚ), 1915. február 21. Hasonlóképpen szkeptikusan fogadta Pau, francia tábornok bukaresti útjának hírért, miután a főtiszt fogadására több tízezres tömeg verődött össze, élükön prominens személyiségekkel és politikusokkal. RMÚ, 1915. február 26.

127 A Monarchia bukovinai románokkal szembeni rossz bánásmódjáról cikkező *Universul*-t a román közvélemény feltűzésével vádolja. 1914. október 7.

Az *Adevarul* egyenesen azt írta: „[...] kétségtelen, hogy a háborút Vilmos császár és Tisza provokálta”. Mire a lap úgy reagált, hogy nincsen oka szerénykedésre a szomszéd országok politikusainak sem. RMÚ, 1915. december 29.

128 L. „A magyarok eladják házaikat” és a „Támadás egy magyar lány ellen” című írásokat. RMÚ, 1913. július 27. Továbbá: „Incidenek a külvárosokban : panaszkodik a magyarság”. RMÚ, 1913. július 10. Kémkedés vádjával két törökországi expedícióra induló magyart letartóztatnak, s a Dunán közlekedő *Lehel* nevű magyar hajóra is tüzet nyit a román katonaság. RMÚ, 1913. augusztus 7.

129 Az ilyen újságok olvasóit esetenként bántalmazták is. RMÚ, 1915. december 31.

130 RMÚ, 1913. július 10., 1913. július 27.

131 Tóth Ferenc vívómester letartóztatása (RMÚ, 1914. november 29.), a magyar munkavállalók diszkriminatív elbocsátása. RMÚ, 1915. február 21.

132 Szó szerint ekképpen: „már a háború előtt is voltak, akik történelmi okokból nem szimpatizáltak a magyarokkal, de a háború megkezdése után a magyarok elleni gyűlölet a legmagasabb fokra emelkedett”. RMÚ, 1914. november 29.

133 A Monarchia konzulátusa néhány hét alatt 8 esetben lépett fel magyar állampolgárok védelmében. Az ügyek között magyarok kárára elkövetett rongálások és testi sértések, s két letartóztatási ügy is volt a székely bérkocsisok újabb fogateltöbbségi esete mellett. RMÚ, 1913. július 31. A román haragosai által megtámadott Tatár József házában a feldühödött tömeg mindent összetört, még a sértett fát is kivagdosták. A háborús teendőire hivatkozva passzív rendőrség helyett végül a követség vett fel jegyzőkönyvet, és nyújtott be kártérítési keresetet. RMÚ, 1913. július 10.

134 A hazaköltözőket a lap az otthoni megélhetés és otthonteremtés lehetőségeiről is igyekezett tájékoztatni. RMÚ, 1915. november 14.

„[...] ezek az esetek térítsék végre észhez magyarjainkat. Miért kell leányaitat Romániába hozniuk cselédnek, amikor Magyarországon is megkapják ugyanazt a bért, amit Bukaresten? [...] Ha honfitársaink meg akarnak szabadulni az incidensektől, ezt könnyűszerrel megtehetik. Vándoroljanak vissza az elhagyott szülőföldre, amely védelmet kínál hűtlen fiainak és leányainak.”¹³⁵

Még az állampolgárságukról önként lemondó „hontagadó” „gyászkurucok”-nak¹³⁶ is figyelmebe ajánlotta az anyaország gondviselő oltalmát, még ha azok a világháború kitörése után ily módon próbáltak is mentesülni a katonai szolgálat alól. (Néhány héttel később aztán a „hontalanok” román sorozásáról szóló – minden bizonnyal igen tanulságos – hír is megjelent a lap hasábjain.¹³⁷)

S noha a kivándoroltak hazaáramlása nem állt ellentétben a *Romániai akció* célkitűzéseivel, a regáti magyarságot sújtó zaklatások és támadások mégis nehezen kezelhető problémát jelentettek az akció vezetői számára. A honfitársakat tényszerűen tájékoztató, egyúttal józanságra intő *Romániai Magyar Újság*ra azonban ezúttal is támaszkodni lehetett. A feszült politikai atmoszférának a fojtott levegője csap ki a lap 1916. újévi számából. A szerkesztőség a nyilvánvaló anyagi gondok, a lap fenntartásának nehézségei ellenére – a magyarellenességre indulatok tetőzése idején is – hitet tesz a magyarság ügye mellett.¹³⁸ Noha ez a viszonyulás mind több kockázattal járt!

Az általunk ismert utolsó lapszám a felszított indulatok csillapítására, az együttélés normális kereteinek megőrzése érdekében mindenkor lojális magatartásra emlékeztette a romániai magyarságot;¹³⁹ ám az ekkor már nyilvánvalóan Erdély lerohanására készülő Romániában ez sem volt elegendő a lap életben maradásához.

3.3. A Szlavóniai Magyar Újság

A horvátországi magyarság sajtójának megteremtése is háborús körülmények között történt, noha már a Szlavóniai akció kezdetén felmerült a lapalapítás gondolata. Az 1903. évi magyarellenességre tömegmozgalmak után azonban a horvát közvélemény provokációnak tekintett volna egy ilyen kezdeményezést. A terv így csak Bosznia annexiójának évében, 1908-ban valósult meg, annak a Poliány Zoltánnak a közreműködésével, aki Bukarestben komoly elismerést szerzett a tapintatos, mégis a magyar diaszpóra érdekeit messzemenőkéig képviselő népszerűség szerkesztésében.¹⁴⁰

Poliány Zoltán munkatervében¹⁴¹ szerkesztési elképzelései között különös hangsúlyt kapott annak tudatosítása, hogy a kivándorolt magyarok Horvátországban nem megtűrt ide-

135 RMÚ, 1913. július 24.

136 RMÚ, 1914. október 7.

137 RMÚ, 1914. november 29.

138 RMÚ, 1916. január 2.

139 „A magyar fajról ez ideig nem panaszkodtak Romániában. Kötelességtudó odaadással dolgozott a fajunk minden tagja azon, hogy összeütközésbe ne kerüljön a kenyeret és munkaalkalmat adó állam törvényeivel és szokásaival, amelyeket elsőrendű kötelessége tiszteletben tartani.” RMÚ, 1916. január 7.

140 A Bukaresti Magyar Újság szerkesztője nem csak a magyar, de a román kormány elismerését is kívánta munkájával. MOL K 26 ME 854. cs. 583. 1908 XVI. t. 1364. asz. A „magyarságra jó hatást gyakorol” – szolt a munkáját értékelő jelentés. MOL K 26 ME 604. cs. 901. 1904 XVII. t.

141 MOL K 26 ME 854. cs. 583. 1908 XVI. t. 1364. asz.

genek; politikai értelemben viszont a lehető legtapintatosabb módon kívánt működni. Ez azt jelentette, hogy a titkos kormánytámogatás fejében egy hitelesebb szomszédsággép formálásával igyekszik közelíteni a magyar és horvát álláspontokat.

A lap 1908. októberi próbaszámában¹⁴² a szerkesztő ezzel a hitvallással állt olvasói elé: „*A Szlavóniai Magyar Újság* az összekötő kapocs kíván lenni a szétszórta élő magyarság közt, melynek erejét és kitartását mindenki érezni fogja.” Egyúttal a „kenyéradó új hazával szemben” lojális magatartásra intette a bevándoroltakat: „[...] tisztelje ennek az országnak törvényeit, szokásait, de mint nemzetiség éljen mindama jogával, amelyek a törvényben gyökereznek.” Ez a szerkesztői alapállás kétségtelenül alkalmas volt arra, hogy enyhítse a bevándoroltak kiszolgáltatottságérzését, s hogy bizalmat ébresszen az anyaország gondoskodását felcsillantó magyar lap iránt. A beköszöntő cikkből – ki-mondatlanul – az is kiolvasható volt, hogy a magyar kormány a nacionalizmus törésvonalai mentén közös platformba kívánja gyűjteni az uradalmi cselédeket és kisbirtokos-ságot, a vasúti tisztviselővel, s akár a latifundiumok uraival és a tőkés nagybérlelőkkel (pl. Majláthok, Jankovichok, Guttmanok). A nemzeti egység kikovácsolásában központi szerep jutott a modern médiának, jórészt éppen az ellenséges tónusú horvát sajtóhírek szemlézése révén. A magyar újság mértéktartó hangütését a horvát lapok egyáltalán nem tartották követésre érdemesnek.¹⁴³ A *Narodna Obrana* (Nemzetvédelem) címet viselő eszéki laptárs, egyenesen arra szólította fel a város horvátjait, hogy ne adjanak bérbe helyiséget a magyar szerkesztőségnek. A „magyar propaganda lapja”-nak és „veszedelmes”-nek nevezte Poliány lapját.¹⁴⁴ A korabeli horvát sajtó viszonyokra jellemző, hogy nem csak a magyar hírharsonát, de a magyarság egészét rossz színben tüntették fel – amivel az eszéki lap természetesen szembesítette megbélyegzett olvasóit.¹⁴⁵ Sajnálatos módon azonban az anyaországi sajtóval szemben is komoly kifogások merülhettek fel, hiszen 1911-ben a magyar közélet szereplői a horvát autonómiára tekintet nélkül követelték a Velika Pisanica-i magyarok egyházi sérelmeinek orvoslását.¹⁴⁶ A két tűz közé került szerkesztő megköszönte ugyan a pártfogó szándékot, de kénytelen volt leszögezni: „[...] a képviselőnek interpellációjával azonban nem érthetünk egyet, mert az a velikapisanicai magyarokon nem segít, s ismét egy jó alkalom a horvátoknak arra, hogy üssenek egyet rajtunk.”¹⁴⁷ A szerkesztő hiába igyekezett kerülni a nyílt összeütközést, az anyanyelvi istentiszteletért folyamodó ürögi és maradéki magyarok ügyében¹⁴⁸ a lap – félreértésből – csaknem sajtóperbe keveredett az új diakovári püspökkel. Amitől csak Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök közbenjárására menekült meg.¹⁴⁹ Mindez jól érzékelteti, hogy „kisebbségi” szempontból a horvátországi sajtó szabad működésének a korszakban jelentős korlátai voltak. Ezt húzza alá a Balkán-háborúk idején bevezetett

142 *Szlavóniai Magyar Újság* (a továbbiakban: SZMÚ), 1908. október 4.

143 SZMÚ, 1909. szeptember 26., 1908. október 18.

144 SZMÚ 1910. február 6.

145 Idézem az SZMÚ 1908. október 18-ai, november 29-ei és 1909. május 16-ai és november 29-ei, sajtószemléiből. A *Hrvatsko Pravo* „arcátlan”-nak, a *Hrvatska* 1909. május 16-i számában „felkapaszkodott ázsiai csordá”-nak nevezte a magyarokat.

146 A képviselőházban Nagyatádi Szabó István bírálta szigorúan a horvát egyházi hatóságokat. MOL K 26 ME 967. cs. 6610. 1911 XVI. t.

147 SZMÚ, 1911. június 25.

148 MOL K 26 ME 918. cs. 7444. 1910 XVI. t. 6884. asz.

149 Uo.; SZMÚ, 1910. december 18.

még szigorúbb sajtófelügyelet, aminek indokolatlan terheitől megint csak magas közbenjárásra adott felmentést a királyi biztos.¹⁵⁰

A lap alapításakor 2 500-as példányszámával és mintegy 2000 előfizetőjével az *Obzor* mögött a második legnagyobb lapnak számított Horvátországban.¹⁵¹ Elsősorban a szórványban terjesztették, de jutott belőle az anyaországba is. Mintegy 10 százaléka reklám céllal ingyen került az olvasók asztalára. Csupán a zágrábi polgárosultabb magyarok vásárolták elenyésző számban. Igényszintjüknek bizonyára jobban megfeleltek a magyar és horvát főváros sajtótermékei. A Magyar Újság kétségtelenül egy tömegigényekre tervezett „népies” orgánum volt, amely túltengő nacionalizmustól mentes, mégis határozott hangnemével öntudatot sugárzott.

A Szlavóniai Magyar Újságból bárki értesülhetett a magyar társas összejövetelekről, isztentiszteletekről, templom- és iskolaavatókról, a Zágrábi Magyar Társaskör programjairól, sőt – a „*Boszniai hírek*” rovatban – a szarajevói és mosztári magyar egyesületek életéről.¹⁵² S arról is, hogy miképpen lehet jogosultságot nyerni a közföldek használatához, mely vidéken parcelláznak, mi az előnye a belterjes gazdálkodásnak, s mi a tétje a küszöbön álló népszámlálásnak.

A későbbiekben a Szlavóniai Agrár Takarékpénztár hirdetései is megjelentek az újság hasábjain, csakúgy, mint a hitellehetőségekről, az adókedvezményeikről stb. írt szakszerű ismertetések, amelyek a „*Közgazdaság*” és a „*Pénzügyi tanács-adó*” című rovatokban kaptak helyet.¹⁵³

A gazdaság mellett nagy hangsúlyt kapott az újságban a magyarság társadalmi és kulturális önszerveződésének ösztönzése. A Julián-naptárhoz hasonlóan Polány lapja is közölte az olvasókörök megalapításának és bejegyeztetésének feltételeit, ezzel is segítve a hálózat kiépülését.¹⁵⁴

A lap színes riportokat közölt a Julián Egyesület¹⁵⁵ pásztorjátékairól, felolvasóestjeiről, a különböző analfabéta-tanfolyamokról; népszerűsítette a horvátországi magyar felsőbb iskolák létrehozásának gondolatát, s az anyaországi továbbtanulás lehetőségét. („Haza kell menni s vissza kell jönni tanítani a többit.”¹⁵⁶)

Polány lapja ugyanakkor a kisebbségi érdekvédelmi szócső szerepét is képes volt betölteni. „Olvasói levél” formájában számtalan panaszos ügynek adott nyilvánosságot, s jogi szakemberek bevonásával próbált megoldásokat is kínálni honfitársainak.

A bevándorolt magyarságot ért inzultusokról, jogsérelmekről szóló híradások kezdettől szinte elárasztották a szerkesztőséget. A „Horvátországi hírek” rovatban lehetett olvasni az összetűzések nélkül csak ritkán lezajló március 15-ei megemlékezésekről (s e tudósítások

150 Az ellenzéki sajtó megfékezésére Slavko Cuvaj preventív cenzúrát vezetett be, s a magyar újságot (3.000 koronás) kaució letételére kötelezték, Unkelhäuser Károlyt (későbbi horvát miniszter) és Lukács László miniszterelnök nyomására azonban Cuvaj a letét díját 100 koronára mérsékelte. MOL K 26 ME 945. cs. 2802. 1912 XVI. t. 90. asz.

151 MOL K 26 ME 854. cs. 666. 1909 XVI. t.

152 SZMÚ, 1915. május 23., 1911. január 1.

153 SZMÚ, 1911. december 10., 1909. július 4., 1912. január 1.

154 SZMÚ, 1909. június 6.

155 Az egyesületet 1904-ben gróf Széchenyi Béla elnökletével prominens személyek közreműködésével alapították a horvátországi magyarság kulturális szervezésének céljával. Az állam fedőszerveként működő egyesület szerteágazó tevékenységét tíz éven át gróf Klebelsberg Kuno ügyvezető igazgató fogta össze. L. MAKKAI i. m. (1. j.).

156 SZMÚ, 1910. január 1.

a nemzeti érzés ápolására is alkalmasnak bizonyultak).¹⁵⁷ Hosszú cikksorozatot szentelt az újság az osekovoi magyarok merényletekkel és egyházi kegytárgyak nyilvános meggyalázásával lezajló esetének, (amely a horvát hatóságok hallgatólágos támogatásával a helység magyarjainak teljes megfélemlítéséig fajult).¹⁵⁸

A felkorbácsolt kedélyek légkörében került sor az 1910. évi népszámlálásra. Az eseményt övező sajtóháborúban az eszéki magyar lap is exponálta magát. Egész oldalas vezércikkben hívta fel olvasói figyelmét az esemény tétjére, egy gyűjtőív mintán aprólékosan bemutatva, hogy adott kérdésre miként ildomos válaszolnia egy öntudatos magyarnak. Mindenkit biztosítottak: „Mi a panaszokat összegyűjtjük, s megtesszük a megtorló lépéseket.”¹⁵⁹ A felvilágosító kampányban Poliány rámutatott a Dráván túli magyarság számbeli erejének gyarapodására, s honfitársait nemzeti hovatartozásuk megvallására biztatta. Az össznépszerűségeen belüli aránynál kedvezőbb szaporodási arány (3,9% és 5,43%¹⁶⁰) viszont az asszimiláció fenyegetésére figyelmeztetett. Ezért is sorolta hosszú jegyzékben a horvát számlálóbiztosoknak tulajdonított visszaéléseket.¹⁶¹

A lap politikai aktivitásának egyenes következménye volt, hogy a magyarellenesei támadásoknak hamarosan maga is céltáblájává vált. Így 1911-ben a csaknem színmagyar Dráván inneni Zsdálán a horvát pap megdorgálta híveit, mivel azok magyar írásktatáson vettek részt, s mert a Szlavóniai Magyar Újságot olvasták.¹⁶² Két évvel később pedig a pakraci pópa jelentett fel a magyarokat, a sorozáson viselt nemzetiszínű szalagok és magyar éneklés miatt, s megint csak azért, mert az eszéki anyanyelvi lapot olvasták.¹⁶³

1914-ben Eszéken a német[!] színház előadását követő zavargásokban a tüntető tömeg beverte a magyar iskola ablakait, majd a magyar lap szerkesztősége elé vonult.¹⁶⁴ Poliány sürgetésére a városi hatóság rendőröket és kutyákat volt kénytelen kirendelni a lap védelmére (a tüntetők így csupán a szerkesztőség falait mázolták be).¹⁶⁵ A rendőrkordon azonban csak a feltűzött tüntetőktől óvhatta meg az újságot, a küszöbön álló sorsfordító események következményeitől nem.

Szimbolikus jelentésű az újság fejlécén bekövetkezett változás, amely mintegy előre vetítette a közeli hatalomváltást. A horvátországi helységnévreform nyomán ugyanis 1914 első

157 SZMÚ, 1910. április 10., 1909. március 21.

158 Az esetet az váltotta ki, hogy a magyarok 5 év halogatás után Julián-iskolához jutottak. Tanítójukat azonban – nyilvánvalóan az elrettentés szándékával – lakásán nyakba szúrták, majd még felgyógyulását megelőzően többször rálöttek. SZMÚ, 1913. április 27., 1913. május 11. Kriza Márton több száz szőlőtőkéjének május 10-i kivágását megelőzően és utána is a falu (és a szomszédos Potok) magyarjait termésük felégetésével ill. kivágásával fenyegették. SZMÚ, 1913. május 18. Mindezzel párhuzamosan Osekovon a templomban feltűzött horvátok a magyarokat inzultálták, ablakaikat beverték, egyházi zászlajukat, örökmécsesüket és Mária-képüket a templomból eltávolították, s a tettet a Julián-tanítóra fogták. A horvát hatóságok mindezt tétlenül szemléltek, s a tetteseket rendre felmentették, (akik így felbátorodva kijelentették, akcióikat a magyar iskola bezárásáig folytatják). SZMÚ, 1913. április 27. és MARGITAI József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség*. Budapest, 1918. 87. A Hrvatska című lap minden felelősséget a magyarokra hárított, s nyíltan „rendcsinálás”-sal fenyegette meg az iskolájukhoz és tanítójukhoz ragaszkodó osekovoioakat. Idézem az SZMÚ 1913. április 27-i számából.

159 SZMÚ, 1910. december 11., 1910. december 18.

160 SZMÚ, 1911. január 15., 1913. július 20.

161 SZMÚ, 1911. január 15., 1911. január 29.

162 MOL K 26 ME 967. cs. 1287. 1911 XVI. t. 163. asz.

163 SZMÚ, 1913. június 15.

164 SZMÚ, 1914. április 19.

165 Uo.

napijától a kiadóhely megjelölés Eszékről Osijekre változott. A magyar elnevezés zárójelbe került.¹⁶⁶ A történelem fintora, hogy a lap éppen ekkoriban állt zenitjén. Ezt nem csak a kétszeresére nőtt példányszám jelezte,¹⁶⁷ hanem a számos szórakoztató és közhasznú sajtótermék mellékletként való forgalmazása is.¹⁶⁸ A kínálatot aztán a karácsonyi melléklet gazdagította.

A lap nyomdájából kerültek ki továbbá az adó- és földközösségi törvényt taglaló ismeretterjesztő brosrák,¹⁶⁹ valamint a horvát vallásügyi és iskolai törvények és rendeletek gyűjteménye,¹⁷⁰ amelyet szolgálatuk során haszonnal forgathattak a magyar lelkészek és tanítók. A *Közéleti és házi jogtanácsadó*¹⁷¹ is a szerkesztőség gondozásában válhatott a magyar családok kedvelt „kézikönyvévé”.

Reklám céllal ugyan, de a nemzeti tudat formálását is szem előtt tartva ingyen postázták a törzselőfizetőknek az *Ezeréves Magyarország* című történeti összefoglalást.¹⁷²

Mindezek után az elismerésnek és bizalomnak nem is túl meglepő megnyilatkozása volt, hogy a Julián-naptárt számos olvasó a lap szerkesztőségétől kívánta megrendelni, holott azt még csak nem is Szlavóniában nyomtatták.¹⁷³ Sok szlavóniai magyar tudatában viszont magától értetődően az eszéki szerkesztőség merült fel, mint lehetséges kiadó.

Mindez nem utolsó sorban a kiváló munkatársi gárda (tanítók, lelkészek és jogászok) érdeme is, akik olyan szoros kontaktusban álltak a horvátországi magyarokkal, hogy első kézből írhattak róluk és számukra.¹⁷⁴

A háborús időben fokozatosan csökkent a terjedelem, miközben a lap egyre drágult.¹⁷⁵ A beszerzési, nyomdai és terjesztési gondokon¹⁷⁶ Poliány csak nehezen tudott úrrá lenni.¹⁷⁷ 1915-ben kézhez kapott katonai behívóparancsa pedig már a lap megszűnésével fenyegetett.¹⁷⁸ Az újságot olvasó bevándorolt magyarok veszélyeztetettségét viszont a hadijelentések, felhívások és a népies irodalmi szemelvények között helyet kapó politikai elemzések (a délszláv kérdésről,¹⁷⁹ Fiuméről,¹⁸⁰ vagy a trializmusról) jelezték.¹⁸¹ A világháború kimenetelének latolgatása közben a valóságos kisebbségi sorsra jutás félelme is hangot kapott a lapban.¹⁸²

166 SZMÚ, 1914. január 1.

167 SZMÚ, 1912. december 22.

168 A Népűjság és a Család című saját mellékleten kívül (SZMÚ, 1908. október 4.) Vasárnapi könyv című anyasországi kiadványról van szó, ami az Országos Központi Hitelszövetkezeti Értesítő melléklete volt, s amelyet a Miniszterelnökség „igen bizalmas” átiratban kért a kultusztárcától megrendelni. A 2500 példányt ingyen bocsátották Poliány rendelkezésére. MOL K 26 ME 1184. cs. 854. 1918 XVI. t., 1184. cs. 4618. 1917 XVI. t.

169 SZMÚ, 1910. május 15., 1912. szeptember 29.

170 A kiadványt Vásárhelyi Pál magyar-rétfalusi református lelkész állította össze. SZMÚ, 1913. április 20.

171 SZMÚ, 1913. december 15.

172 SZMÚ, 1912. február 18.

173 SZMÚ, 1918. január 6.

174 Winter Vilmos eszéki jogász; a Bárd Aurél néven publikáló Benisch Arthúr, szarajevói gimnázium-igazgató, később Klebelsberg oldalán VKM-államtitkár; Hild László Julián-tanító; Ágoston Sándor, a későbbi bácsfeketehegyi református püspök, stb.

175 Az újság évi előfizetése 5 koronáról 6-ra nőtt, miközben a 8 oldalas újság először 6, majd 1918-ra 4 oldalasra fogyott.

176 SZMÚ, 1916. január 16., 1918. február 3. és 1918. július 7.

177 SZMÚ, 1918. április 14.

178 MOL K 26 ME 1037. cs. 1308., 1687. 1915 XVI. t.

179 Klebelsberg cikke. SZMÚ, 1918. június 23.

180 SZMÚ, 1917. december 2.

181 SZMÚ, 1918. július 11.

182 SZMÚ, 1917. október 18.

A *Szlavóniai Magyar Újság* fennállásának tizedik évfordulóját éppen a háború végnapjaiban ünnepelte. Működésének mérlegét a szerkesztő az 1918. évi első számban vonta meg, melyben „új eszmék” és „új világok” megjelenését rögzítve szorongó várakozással írta: „[...] ebben a nagy faji küzdelemben a horvátországi magyarság nem maradhat újság nélkül, mely, ha a szükség úgy kívánja, hangosan kiabáljon, vagy serényen dolgozzék a mi nagy érdekeinkért, jövőnk biztosításáért.”¹⁸³ Csakhogy a Dráván túli magyarság nemzeti létének fontos biztosítékeként működő szócsövet a háborúból kisarjadó új hatalom drámai gyorsasággal elnémította. Megmentéséről a súlyos beteg Poliány,¹⁸⁴ s a háborús vesztes, forradalmaktól és idegen katonai megszállástól terhelt anyaország sem tudott gondoskodni.

3.4. A Bukaresti Magyar Hírlap

1916 kora őszén – a Bruszilov-offenzíva kezdeti sikerein felbuzdulva – a román haderő Dél-Erdélyre támadt. Ahogy Feleky József lapszerkesztő a történeteket értékelte: „a nagyzási Románia győzedelmeskedett a józanész fölött, és így a katasztrófának be kellett következnie.”¹⁸⁵ A pálfordulása megtorlásaként legázolt és átmenetileg Moldva területére visszaszorított román kormányzat 1918 májusában kénytelen békét kötni egykori szövetségeseivel. A központi hatalmak fennhatósága alatt így teremődnek meg a *Bukaresti Magyar Hírlap* megjelenésének előfeltételei.¹⁸⁶ A lap ugyancsak kritikus időkben, Európa hatalmi átrendezésének végső fázisában kellett, hogy a regáti magyarság „iránytűje” s egyben szószólója legyen.

A *Hírlap* programja a regáti magyar sajtó hagyományait követte:

„[...] magyarságunk, s hazánkhoz való hűséges ragaszkodásunk erősítésére akarjuk oktatni testvéreinket, honfitársainkat, mindazokat, akiket a megélhetés gondja, a kötelesség ide vetett egy idegen ország földjére. Összetartó kapcsot akarunk teremteni honfitársaink között állásra, foglalkozásra és hitre való tekintet nélkül, csak azt az egyet akarjuk, hogy magyarok maradjanak.”¹⁸⁷

A közelmúlt zaklatott történései után a román állammal szembeni lojalitásra – érthetően – kisebb hangsúly esett, s a főszerkesztő a román–magyar együttélés perspektíváit is borúlátóbban ítélte meg. A román „hitszegés” konzekvenciáinak levonása, s a szomszédsági kapcsolatok új alapokra helyezésének igénye¹⁸⁸ elmozdulást jelent a magyar kormányzat által korábban megszabott iránytól. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy a szerkesztő a háborús vereség árnyékában honfitársait (anyaországiakat és kivándoroltakat) az éberség és akcióképesség fokozására figyel-

183 SZMÚ, 1918. január 6.

184 MOL K 26 ME 1248. cs. 3596. 1921 XIII. t. 2564. asz.

185 Bukaresti Magyar Hírlap (a továbbiakban: BMH), 1918. szeptember 8.

186 BMH, 1918. április 27.

187 BMH, 1918. május 5. Másutt jelszószerűen („Ha magyarnak születnél, légy magyar!”) is megfogalmazta ezt a programot, egyúttal arra figyelmeztetett, hogy az évekig lézengő kozmopolitaként viselkedő magyarokat a kritikus pillanatban ugyancsak idegennek bélyegezték és internálták. BMH, 1918. augusztus 4.

188 Mint mondta: „A román csak abban részesült, amit önmaga keresett.” A feltételek között a történetileg kialakult határok elismerése, az irredenta kampány beszüntetése, a romániai magyaroknak (beleértve a csángókat is) a hazai románsághoz hasonló jogok biztosítása szerepelt. A budapesti keltezésű cikk Románia – Magyarország címmel jelent meg. BMH, 1918. május 5.

mezteti. Ugyanakkor hivatkozik a magyarság bosszúállástól mentes, toleráns karakterére,¹⁸⁹ amivel nemcsak övéi önbecsülését igyekszik erősíteni, de egyúttal – utalva a román alkotmányosság számos hiányosságára – igazolni próbálja a különbéke szigorú rendelkezéseit.

Feleký a rekvirálások és internálások sajtó emlékéét felidézve szembesíti magyarjait a román vendégszeretet tévesnek bizonyult mítoszával (amely nemzedékeken át szívósan tartotta magát a regáti bevándoroltak körében), s minden érzélgősség nélkül leszámol vele.¹⁹⁰ Véggővetkeztetése az, hogy a méltatlan bánásmód egyetlen ésszerű döntés lehetőségét hagyta nyitva a magyar diaszpóra tagjai számára – a hazatelepedését.¹⁹¹ Ez az okfejtés aligha tekinthető másnak, mint a *Romániai akció*nak a „faji erő” megővását és tömőritését célzó távlati programja melletti kiállásnak. Nem kétséges viszont, hogy a tételt éppen a magyar–román kapcsolatokban időközben bekövetkezett karakteres változások tették időszerűvé. A lapot forgatva mégis arról győződhetünk meg, hogy Feleký magyarságszolgálati elképzelései nem szorítkoztak a budapesti kormányzattól nyert szecessziós programra, a szerkesztő ugyanis reálisan számolt az idegenben (egy élet munkájával) megteremtett egzisztencia megtartó és visszatartó erejével.

A Romániát választók számára ugyanakkor világossá tette, hogy a kenyéradó ország nem feltétlenül pótolja az odahagyott hazát, s amennyiben az új kötelek mégis erősebbnek bizonyulnának,¹⁹² a régieket is érdemes ápolni, hiszen az anyaország a vészterhes időkben felelősségvállalásának számos tanújelét adta.¹⁹³

A Kárpátokon túli létbe gyökerezett, „maradó” magyarok egymással való kapcsolattartásának kívánatos formáját a lap a tornyosuló ellentétek feloldásában és a szoros együttműködésben jelölte meg.¹⁹⁴ A szerkesztő hite szerint mindez csupán az egymásra utalt két szomszéd nemzet megbékélésével¹⁹⁵ együtt jelenthet biztos garanciát a romániai magyarság fizikai megmaradásához. Feleký diagnóza és cselekvési programja csaknem hibátlan volt; legfeljebb azzal nem számolt, hogy a magyar kormányzat titkos nemzetvédelmi programja egyik napról a másikra – szinte minden eredményével együtt – megsemmisül.

189 BMH, 1918. május 12.

190 BMH, 1918. augusztus 4. A továbbiakban a lap élénk érdeklődést mutatott az internált és bebörtönzött magyarok ügyei iránt. Felrőtta ugyanakkor, hogy amíg a magyar belügyminisztérium megszüntette a rendkívüli eljárást a hazai románsággal szemben, Moldvában a magyarokat változatlanul kémkedési ügyekkel zaklatják és megfélemlítik. BMH, 1918. augusztus 18., 1918. szeptember 22. Másutt az internáltak élelmzésését és orvosi ellátását veszélyeztető korrupciós ügyekről tudósított a lap. BMH, 1918. szeptember 1.

191 A Telepöljünk haza! című cikkben kihasználó és megalázott „munkás barmok”-nak aposztrofálta a regáti magyar munkavállalókat, majd így folytatta: „[...] hogy valamennyiünket igába nem fogtak, csak azon múlt, hogy a kis Moldvába szorultak... [ti. a román kormány – M. B.]”. BMH, 1918. június 30.

192 BMH, 1918. június 9. Hasonló, de még önkritikusabb gondolatok fogalmazódtak meg az 1918. július 17-i lapszámban.

193 A legtermészetesebb módon fogalmazta meg pl. a magyar állam felelősségét a moldvai csángók megmenetésében. BMH, 1918. április 27. A csángók magyar nyelvhasználatára és hitéletére vonatkozóan egyébként a különbéke konkrét követeléseket fogalmazott meg. A lap említette a román határszélén (a Deliblát környékének ármentesített részein) tervezett telepítési programot is, megállapítva, hogy az államnak akár örökbérletek juttatásával biztosítania kell a hazahívott székelyek és csángók megélhetését. BMH, 1918. július 17.

194 BMH, 1918. június 9., 1918. július 17.

195 L. a Magyarok és románok című cikkben. BMH, 1918. augusztus 4. A Magyar–román barátkozás című vezércikkben a következőket írta: „Egymáshoz simuló országunk, a kelet és délkelet felé irányuló örkődés, a kereskedelmi élet azt követelik, hogy félre téve sehol meg nem alapozott tanokat és eszméket, adjunk egymásnak alkalmat és módot arra, hogy a békés viszony, tartós, maradandó barátság fejlődjön ki közöttünk.” Felvetette végül a Román–Magyar Szövetség megalapításának gondolatát is. BMH, 1918. október 6.

4. Összegzés

A kivándorolt magyarság által a szomszédos román és horvát nyelvterületen alapított anyanyelvű orgánumok ellenséges politikai közegben fejtették ki működésüket. Az alulról építkező, állami támogatást nélkülöző lapok helyzete éppen e miatt lényegileg nem sokban különbözött az állami dotációt élvező lapársakétól: hitvallásuk szerint valamiféle közvetítést, „híd-szerepet” vállaltak az óhaza és az új haza között feszülő ellentétek oldása érdekében. A kétlakiság helyzetében valójában olvasóik is ebben vártak megerősítő impulzusokat az idegen közegbe történő zökkenőmentes beilleszkedéshez. Csakhogy a befogadó többségi (román, horvát) társadalom, különösen a századforduló gazdasági válsága idején már nem érte be a bevándorlók munkateljesítményével és adójával – a lelkek feletti uralomra is igényt formált. A homogén nemzetállam megeremtésének nyers törekvései választás elé állították a migránsokat: kitaszított, senkiházi bozgorként tengődni, vagy nyelvet, hazát, személyiséget cserélve a többségbe olvadni. Az asszimilációs hatások erősödő nyomása alatt a kivándoroltak a többségi nemzet sajtóját olvasva nem csak esendőnek, de kifejezetten ellenszenvesnek láthatták a kötelességmulasztó óhazát, amely nem gondoskodott honpolgárainak pusztá megélhetéséről sem. S éppen ebben gyökerezett az a fajta politikai elhatárolódás az anyaországgal szemben, aminek természetes következménye lett a kötődések lazulása, a nemzeti öntudat látványos eróziója. A kitaszítottság érzésével, egyzersmind erős honvágygal is küszködő kivándoroltak jelentős része tehát dacosan elfordult az óhazától, s megszépítő prizmán keresztül szemlélte önnön, kényszerűségekől megszabott életét. Ezt a folyamatot a Romániai akcióban létrehozott egyházi és kulturális szervezetek és anyanyelvű iskolarendszer is csak korlátozottan tudta ellensúlyozni, hiszen a magyar intézmények csak a nagyvárosok több ezres magyar közösségei számára voltak elérhetőek.

A magyar nyelvű újságok azonban a földrajzi és/vagy társadalmi perifériákra sodródott magyarokhoz is eljutottak, még ha (pl. a „csángók tudatának megzavarása” vádjával) a román posta, vagy a horvát hivatalos szervek igyekeztek is blokkolni a szabad híráramlást.

A befogadó hatóságok diszkriminatív eljárása viszont felveti azt a kérdést, hogy a magyar újságokban közölt tartalmak mennyiben szolgálták ¹⁹⁶a „jó állampolgár” kinevelésének általuk megszabott irányelveit?

Nos, a befogadó haza vendégszeretetének dicsérete, hagyományainak és törvényeinek elfogadása az itt számba vett lapok mindegyikében karakteresen megjelenik. Erre kifejezett utasítást is kaptak azok a szerkesztők, akik Budapestről állami szubvencióban részesültek. Csakhogy a többségi nemzet xenofób hangadói sajátosan értelmezték a sajtószabadságot. Román részről azt kifogásolták, hogy az idegen nyelven megjelenő lapok akár kritikus hangon szólhatnak arról az országról, amely kenyeret adott a bevándoroltaknak. A délszláv többségű Szlavóniában pedig már-már hazaárulásnak tekintették azt is, ha egy horvát polgár épületet adott bérbe valamely magyar intézmény számára.

A nacionalizmus mind zajosabb áradása így csaknem lehetetlenné tette a szerkesztők számára a mértéktartó, lojális hangütést, s ösztönös reflexként mind többet foglalkoztak a magyar közösséget összetartó kulturális örökség, a magyar intézmények működése és a megélhetés hazai lehetőségeinek kérdéseivel – ami természetesen jótékony hatást gyakorolt a magyarság megtépzott tudatállapotára. A nemzeti önazonosság ápolásának szerkesztői programja a szóban forgó újságok szolgáltató néplap karakterét erősítette, de mindinkább előtérbe került az érdekvédelmi szócső szerepköre, ennek minden politikai következményével. Az egzisztenciális

boldogulás, de a személyes biztonság és háborítatlanság felértékelődő szempontjai által is ösztönzött lélektani fordulat 1908 és 1913 között következett be, amikor az annexiós válság, majd a Balkán hatalmi átrendeződése okán a kivándorlási célterületeken vészjóslóan idegenellenesre vált a közhangulat. S az oly sokáig módszeresen került kérdést, hogy *hol a haza* (vagy melyik az igazi), a szerkesztők immár céltudatosan szegeztek olvasóiknak. Vagyis a kettős kötődés determinizmusából kiszakadva képessé válnak az igazodás kényszeres manőverei helyett az éber szembesítésre: mit veszítettek és mit nyertek az óhazát odahagyó honfitársaik? Mindközben kirajzolódnak a romániai és szlavóniai magyarok identitásválságának, belső vitáinak és megmaradási küzdelmének kontúrjai; de képet kaphatunk a bevándoroltakban mindvégig a szomszédos nagyhatalom ágenseit látó román/horvát politikai törekvésekről is.

Összefoglalásul: az idegenbeli magyar sajtó az anyaországgal való kapcsolattartás, a kivándoroltak szellemi összefogása, valamint a befogadó nép és az anyanemzet történelmi ellentéteinek enyhítése programját követte. Ugyanakkor (eltérő határozottsággal) szembesíteni kívánta a kenyéradó új hazához önáltatóan lojális olvasóit a magyarellenesség megnyilvánulásokkal és asszimilációs szándékokkal is. A diaszpóra-magyarország egyházi- és kulturális szervezeteinek befolyásán mindenesetre túlmutat a kormányzati támogatást élvező anyanyelvű sajtó hatása, gondoljunk csak a titkos kormányzati program (Romániai akció) szolgálatában a visszavándorlásra ösztönző kampány sikerére.

Mindezen jellegzetességeivel a magyar nyelvhatár menti „külhoni” anyanyelvű sajtó – színvonalbeli hiányosságaival együtt is – a magyar sajtópaleta egyedi színfoltját képezte: dacolva a megannyi beolvasztó „zsigeri” és szellemi hatással, megerősítette és lehetőségeihez képest tovább építette a magyar ajkú közösség nemzeti azonosságtudatát. Másfelől közvetlen tapasztalatokra és megalapozott felismerésekre tett szert a balkáni viszonyokról és mentalitás készítésekről, így a magyar nemzetpolitika szolgálatában létfontosságú ismeretek közvetítésére is létjogosultságot szerzett. – Csakhogy a nagyhatalmiság illúziójától megtevesztett anyaországi politika nem tulajdonított különösebb fontosságot a bukaresti és eszéki magyar orgánumoknak. Így azok kijózanító, sőt útmutatást jelentő látletelei nem csatolódtak vissza s nem hasznosulhattak kellőképpen a szétszakítással fenyegetett Szent István-i állam nemzetvédelmi törekvéseinek jótét korrekciója érdekében.

* * *

Irodalomjegyzék

Források:

MOL K 26 ME = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26 Miniszterelnökség iratai
 RZsL = Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, Külügyi iratok, a szlavóniai és oláh-moldvai misszió iratanyaga

Feldolgozások:

BARNA (1908) = BARNA [BARABÁS] Endre: Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Kolozsvár, EMKE, 1908.

BÍRÓ (1989) = BÍRÓ Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940). Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1989.

HEGEDÜS (1902) = HEGEDÜS Lóránt: *A székeleyek kivándorlása Romániába*. Budapest, 1902.

KÓSA (1990) = KÓSA László (1989): = KÓSA László: Maradék: vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX-XX. század fordulóján. In Kiss Gy. Csaba (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1990.

KÖPECZI (1995) = KÖPECZI Béla: *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest, Akadémiai, 1995.

MAKKAI (2001) = MAKKAI Béla: Caring for Hungarians in Bukovina. In CHOLNOKY, Győző (ed.) *Minorities Research, 3. A Collection of Studies by Hungarian Authors*. Budapest, Lucidus, 2001.

MAKKAI (2002) = MAKKAI Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a múlt század elején – Ploiești példáján. *Századok*, 136. 2002/1.

MAKKAI (2002a) = MAKKAI Béla Magyarság gondozás Galațin (1901–1920). In ABLONCZY Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest, Books in Print, 2002.

MAKKAI (2003) = MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő. „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920)*. Budapest, Lucidus, [Kisebbségkutatás könyvek], 2003.

MAKKAI (2004) = MAKKAI Béla: Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában. *Pro Minoritate*, 2004/Tavaszi.

MAKKAI (2004a) = MAKKAI Béla: *Idegenben. Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004.

MAKKAI (2005) = MAKKAI Béla: A regáti magyarság szócsöve – a Romániai Hírlap (1907–1910) = *Pro Minoritate*, 2005/Ősz.

MAKKAI (2006) = MAKKAI Béla: A sajtó szerepe a magyar kormány ó-romániai nemzetgondozási programjában. *Századok*, 140. 2006/1.

MAKKAI (2007) = MAKKAI Béla: Egy kisebbségi hetilap – a Bucuresti Híradó = *Pro Minoritate*, 2007/Ősz-Tél.

MAKKAI (2010) = MAKKAI Béla: Egy kiállítás kép(telenség)ei. Az állampolgári-nemzeti kötődések példái a magyar-román viszonyban. *Magyar Hírlap*, 2010. december 10.

MAKKAI (2015) = MAKKAI Béla: Székely–magyar „temető” – Ó-Románia. *A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitika látóterében*. Budapest, 2015. [Kézirat]

MAKKAI–MAKKAI VÁRKONYI (1994) = MAKKAI Béla – MAKKAI VÁRKONYI Ildikó: A Szlavóniai Magyar Újság és a horvátországi magyarság (1908-1918). In ARDAY Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből: tanulmányok*. Budapest, Közép-Európa Intézet – Teleki László alapítvány. 1994.

MARGITAI (1918) = MARGITAI József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*. Budapest, 1918.

MICZOV (2002) = MICZOV Jordán: *Bolgár–magyar diplomáciai kapcsolatok 1920 és 1931 között*. Budapest, 2002. (Szakdolgozat)

PUTNIK (1901) = PUTNIK Béla: Magyar kivándorlók Galacson (Romániában). *Közigazdasági Szemle*, 25. 1901.

SZÜCSI (1910) = SZÜCSI [BAJZA] József: *Horvátország népessége*. Budapest, 1910.

THIRRING (1904) = THIRRING Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, Kilián Frigyes Magyar Királyi Egyetemi Könyvtár, 1904.

Sajtóforrások:

BH = Bucuresti Híradó [Gazetta de Bucuresci]

BMH = Bukaresti Magyar Hírlap

BMK = Bucuresti Magyar Közlöny

BMÚ = Bukaresti Magyar Újság

Budapesti Hírlap

Bukaresti Hírlap

Pesti Hírlap

RMÚ = Romániai Magyar Újság

SZMÚ = Szlavóniai Magyar Újság

Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben

KISS TAMÁS*

Tanulmányunk a vegyes házasság és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció vizsgálatán keresztül az erdélyi magyarok és románok közötti *etnikai határ* jellegére, vagyis a két etnikum közötti viszonyra kérdez rá. Empirikus értelemben a tanulmány újdonsága, hogy (minden eddig kutatással ellentétben) mikroszintű adatokra (egyéni rekordokra) épít. Az IPUMS International 10%-os 1977-es, 1992-es és 2002-es romániai népszámlálási adatbázisait átszerkesztve kialakítottuk a házasságban (illetve 1992-ben és 2002-ben párkapcsolatban) élő magyarok, valamint a vegyes családban élő gyermekek adatbázisát. Így egyrészt azokat a tényezőket fogjuk megvizsgálni, amelyek az exogámia irányában hatnak, másrészt azokat, amelyek a vegyes házasságban élő gyermekek (szülők általi) identitásválasztását meghatározzák. A népszámlálási adatok szerkezete persze sok szempontból előre meghatározza a végeredményt, hisz a román népszámlálási kategorizáció nem teszi lehetővé a többes kötődések megvallását. A tanulmány utolsó részében azonban azt is megpróbáljuk bemutatni, hogy a népszámlálási gyakorlat nem egy elszigetelt aktus, hanem azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a tükre, amelyek az etnikai határok milyenségét meghatározzák.

Miközben az etnikai exogámia jelenségét az etnikai határhoz (vagyis a csoportok közötti viszonyhoz) kötve vizsgáljuk, az elemzés során bizonyos értelemben mégis a kisebbségben lévő csoport szemszögéből közelítünk. Operacionális értelemben ez azt jelenti, hogy a vegyes házasság okait feltáró regressziós modell a magyar népességre koncentrálna. Arra kérdez rá, hogy mely tényezők tesznek hajlamossá egy magyart arra, hogy vegyes házasságot kössön (szemben azzal, hogy saját etnikai közösségéből válasszon magának párt). Döntésünk egyik oka, hogy az erdélyi magyar elitek politikai diskurzusában az etno-kulturális reprodukció kulcsszerepet tölt be, és mint látni fogjuk az etnikai homogámiának ezzel összefüggésben van jelentősége. A másik ok – és ezt majd a vegyes családokon belüli szocializáció és etnikai választások kapcsán mutatjuk be – hogy a magyarok etnikai homogámájában viszonylag kis szerepe van a többség részéről megnyilvánuló társadalmi zártságnak (*social closure*), illetve kizárásnak (*exclusion*). Ez éles ellentétben van például a romániai/erdélyi romák esetével, ahol a (magyarokénál nagyobb fokú) endogámia fő oka éppen ebben a tényezőben keresendő.

1. Erdély és az erdélyi magyarok

A tágan értelmezett Erdélyben – 1918-at követően került román fennhatóság alá – 1910-ben 31,6 százalék volt a magyarok aránya. A magyar nemesség hagyományosan vezető szerepet játszott a közéletben és a magyarok társadalmi pozíciói tovább javultak az

* Szociológus, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

1867-es kiegyezést követően.¹ A kiegyezés és a második világháború közötti periódusban – Dél-Erdély szász központjait leszámítva – a magyarok egyértelműen dominálták a városi társadalmakat. Ez részben a városokban lezajló, magyarok irányában történő asszimiláció következménye volt, aminek nyomán sok zsidó, német, örmény és egyéb nemzetiségű vált nyelvében magyarrá. A XIX. századi magyar nemzetállam azonban a falvak életét és etnikai térszerkezetét kevésbé formálta át. A Székelyföldet, a mai román-magyar határ melletti sávot és néhány nyelvszigetet leszámítva a falusi térségekben a románok alkottak többséget. Ugyan nekik is volt egy viszonylag szűk értelmiségi rétegük (amely sikerrel szervezte a nemzeti mozgalmat), de a nagy többségük önellátó paraszti gazdálkodást folytatott és kevésbé kapcsolódott be a kialakuló kapitalista gazdaságszerkezetbe.² A magyarok nagy többsége – a városi társadalmakban meglévő masszív felülreprezentált-ság ellenére – szintén ebbe a paraszti rétegbe tartozott.

1. táblázat: A fontosabb nemzetiségek számának alakulása Erdélyben, 1941–2002

Év	Összesen	Román		Magyar		Német		Roma		Egyéb	
		fő	%	Fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1910	5.262.896	2.830.177	53,8	1.664.425	31,6	565.147	10,7	-	-	203.147	3,9
1930	5.548.176	3.207.880	57,8	1.353.276	24,4	543.852	9,7				
1941	5.882.600	3.288.400	55,9	1.735.700	29,5	533.600	9,1	82.500	1,4%	242.400	4,1
1956	6.218.427	4.041.156	65,0	1.558.254	25,1	367.857	5,9	32.022	0,5%	219.138	3,5
1966	6.719.555	4.559.432	67,9	1.597.483	23,8	371.881	5,5	49.105	0,7%	141.654	2,1
1977	7.500.229	5.203.846	69,4	1.691.048	22,5	347.896	4,6	123.028	1,6%	134.411	1,8
1992	7.723.313	5.684.142	73,6	1.603.923	20,8	109.014	1,4	202.665	2,6%	123.569	1,6
2002	7.221.733	5.393.552	74,7	1.415.718	19,6	53.077	0,7	244.475	3,4%	114.911	1,6
2011					18,9						

Az impériumváltással megszűnt a magyar(osodó) középosztály legfőbb támaszát jelentő magyar nemzetállam fennhatósága. A magyar felső- és középosztály a kivándorlás következtében számában megcsappant,³ az itt maradó értelmiségiek pedig kénytelenek voltak adaptációs stratégiákat kidolgozni. Ezek egyike a többségivel párhuzamos Kisebbségi Társadalom elképzelése.⁴ Ez az elképzelés (amely igen nagy átfedést mutat a Lijphart által leírt társadalmi

1 Addig a történelmi Erdély külön tartományként képezte a Habsburg Monarchia részét, ezt követően azonban Magyarország részévé vált. PÁL Judit: *Unió vagy „unifikáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010.

2 Per Ronnäs kifejezésével mintegy vidéki underclass-t (a kapitalista gazdaság és társadalomszerkezet alatti réteget) képezett. Per RONNÄS: *Urbanization in Romania. A Geography of Economic and Social Change Since Independence*. The Economic Research Institute: Stockholm, 1984.

3 Ennek legfőbb oka, hogy közel 200 ezer magyar (többségükben városiak, köztük sok közalkalmazott) hagyta el Erdélyt az impériumváltást követően. PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*. Budapest, Pesti Nyomda, 1924.

4 Ennek elméleti alapját ld. SÜLYÖK István: A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum* 1931. 36. évfolyam. 170–181.

pillérekkel⁵) egy olyan sűrű intézményes háló, amin belül a magyarok mintegy a többségivel párhuzamos világot alakíthatnak ki. Abban, hogy ez az elképzelés a két világháború között részben meg tudott valósulni, nagy szerepe volt annak, hogy a magyarok domináns helyzete a városi társadalmakon belül fennmaradt.

A magyarok társadalmi pozícióit a második világháború után kibontakozó szocialista típusú modernizáció alakította át. A Román Kommunista Párt vezetői között kezdetben erősen felül voltak reprezentálva a magyarok (és általában a kisebbségi csoportok, amelyek korábban az illegális kommunista mozgalom gerincét alkották)⁶ és az új rendszer egy sor nemzetiségi szempontból kedvező lépést tett.⁷ A kommunista hatalomátvételt követően azonban meggyengült/felszámolódt a hagyományos városi középosztály, illetve egy sor az etnikai önszerveződés alapját képező intézmény (például az egyházak oktatási, vagy szociális funkciói).⁸ Az iparosítás és urbanizáció a városok etnikai térszerkezetét változtatta meg, miközben a városiak aránya az 1941-es 20 százalékról 1992-re 57 százalékra emelkedett. Az urbanizációs folyamatban a románok arányaikon felül vettek részt, így a szocialista periódus végére a magyarok már a falusi lakosságon belül voltak felülreprezentálva.⁹ A hatvanas-hetvenes évektől ráadásul a román kommunista ideológia egy erőteljes nacionalista/autochtonista fordulatot vett,¹⁰ amit követően a magyar intézményrendszer (elsősorban a magyar nyelvű oktatás) felszámolása és az etnikai térszerkezet megváltoztatása tudatos politikává vált.¹¹

A kilencvenes évek első felében az alapvetően *integracionista* román (kisebbség)politikai rezsim¹² több engedményt tett a nemzeti mozgalomba szerveződő és gyorsan mobili-

5 Arend LIJPHART: Consociational Democracy. *World Politics* 21. 1969/2. 207–225.; Arend LIJPHART: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven–London, Yale University Press, 1977.

6 Stefano BOTTONI: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története 1952–1960*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008.

7 Ilyen volt a magyar nyelvű Bolyai Egyetem, vagy a Székelyföldön a Magyar Autonóm Tartomány (szovjet nyomásra történő) létrehozása. Uo.

8 A magyarok hagyományosan a református, unitárius és katolikus vallás között oszlottak meg. A református és az unitárius egyház egyértelműen magyar nemzeti egyházak, míg a katolikusok esetében erős magyar dominancia érvényesül. A magyarok egy kisebb része (elsősorban Brassó környékén) hagyományosan evangélikus; a magyar evangélikus egyház külön püspökséget képez. Elsősorban Szatmár környékén vannak magyar görög-katolikusok is. Ők szintén külön esperességet alkotnak. A görög-katolikus egyház azonban az ortodox mellett román nemzeti egyháznak számít. A vallási különállás a (több esetben külön magyar egyházszervezetet képező) neo-protestáns felekezeteknél részben szintén reprodukálódik.

9 Ehhez a városokon élő magyarok erőteljes elvándorlása is hozzájárult. REGÉNYI Emil – TÖRZSÖK Erika: Romániai menekültek Magyarországon 1988. In *Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia, Budapest. ELTE, 1988. 187–241.; TÓTH Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Budapest, Püski, 1997.; GÖDRI Irén – TÓTH Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségkutató Intézet, 2005.

10 Katherine VERDERY: *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley, University of California Press, 1991.

11 Ebben a periódusban történt meg az 1977-ben még közel 350 ezres német közösség kivándoroltatása, amiben a kivándorlók román állam részéről történő etnikai szelekciója mellett a német állam etnikailag szelektív bevándorláspolitikájának is szerepe volt. Rogers BRUBAKER: Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”. *International Migration Review* 32, 1998/4. 1047–1065. A magyarlakta városok etnikai szerkezetének a megváltoztatására irányuló tudatos törekvéseket az utóbbi években végzett történeti munkák levéltári adatokkal dokumentálták. LÁSZLÓ Márton – NOVÁK Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990*. március 16–21. Csíkszereda, Pro Print, 2012. 15–16.

12 A román politikai közösség meghatározásáról és magyarok ehhez való viszonyáról lásd Levente SALAT: A politikai közösség kérdése a többség–kisebbség viszonyának a nézőpontjából. *Magyar Kisebbség*, 2011. 16/3–4. 159–190.

zálódó magyaroknak.¹³ Az egyik fontos koncesszió, hogy a román politikai berendezkedés nem csak eltűri, hanem kifejezetten támogatja az etnicitás politikai aktivizálódását.¹⁴ A másik fontos fejlemény a magyar nyelvű oktatási hálózat kibővítése. Jelenleg alsó tagozaton a magyar gyermekek 85 százaléka tanul az anyanyelvén, ami a felsőbb tagozatokon csökken. A magyar oktatási hálózat léte az etnikai reprodukció és az etnikai endogámia szempontjából is kulcsfontosságú.

Érdemes röviden három alapjellemezőre kitérni, amelyeknek a vegyes/illetve homogén házasságok szempontjából lényegesek:

Egyrészt Erdély egy a mai Magyarországnál nagyobb terület, ahol a különböző régiók etnikai térszerkezete igen eltérő. Az egyetlen masszívan (80 százalékan) magyar többségű terület a Székelyföld, ahol a magyarok 38 százaléka él.¹⁵ E mellett a Partiumban (vagyis a magyar–román határ menti sávban, ahol a magyarok negyede él), illetve a Kolozsvárt és Marosvásárhelyt magába foglaló Közép-Erdélyben (ahol a magyarok ötöde él) viszonylag magas még a magyarok aránya.¹⁶ Ezen kívül több mint 200 ezer magyar él az úgynevezett szórvány-régiókban, vagyis olyan megyékben, ahol az arányuk 10 százalék alatti.¹⁷ További 20 ezren élnek Románia más területein.

Másrészt a magyarok társadalmi pozíciói jelenleg a többségénél kedvezőtlenebbek (kisebb a felsőfokú végzettségük aránya, alacsonyabb az átlagjövedelmük). Történeti perspektívában pedig egy erőteljes pozícióvesztéssel állunk szemben. A magyar azonban ezzel együtt nem egy marginális kisebbség. A magyar etnikum (például a romához viszonyítva) nem státuszjelző és nem jelent szegénységi kockázatot sem (mi több a magyarok között kisebb a jövedelmi szegények aránya).¹⁸

Végül az auto- és hetero-sztereotípiákra vonatkozó vizsgálatok azt mutatják, hogy az utóbbi másfél évtizedben megváltozott a magyarok önképe, illetve románokról alkotott hetero-sztereotípiái. A kilencvenes években, illetve az ezredfordulót követően végzett vizsgálatok szerint a magyarok románképét mintegy a XIX. századból „visszamaradt” elemek dominálták, amelyek a románokat egyértelműen a „civilizációs lejtő” alján pozícionálták. Mára ez az értelmezés (ami nincs összhangban az etnikai rétegződés tényeivel) sokat veszített az éléből.

13 A magyarok 1990-es években történt etnikai mobilizációjáról lásd Sherrill STROSCHIN: *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*. New York, Cambridge University Press, 2012., aki a magyar nemzeti mozgalmat kezdetben alulról szerveződő képződményként látta. Szerinte a politikai elitek egy későbbi fázisban, az események értelmezőjeként és a közösség mobilizáltságának a leszerelőjeként kapcsolódtak be az eseményekbe. Értelmezése szemben áll az elitek („etnikai vállalkozók”) manipulatív szerepére fókuszáló és a hétköznapiak nem etnicizált jellegét feltételező *mainstream* instrumentalista állásponttal. Erdély vonatkozásában: BIRÓ A. Zoltán: Intézményesedési folyamatok a romániai magyarság körében. In BIRÓ A. Zoltán (szerk.): *Stratégia vagy kényszerpálya? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 16–47.; ROGERS BRUBAKER – MARGIT FEISCHMIDT – JOHN FOX – LIANA GRANCEA: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2006.

14 A magyar közösség szempontjából a kedvezményes parlamenti kvótáknak nincs sok jelentősége. SZÉKELY István Gergő: Egyéni választókerületi többségi rendszer arányos kimenetellel? Románia új választási rendszere. *Pro Minoritate*, 2009. 7–33. Annak viszont annál inkább, hogy a választási rendszer arányossága megmaradt. 1996 után (miközben az etnikai hatalommegosztás semmilyen változtatást nem kodifikáltak) gyakorlattá vált az RMDSZ végrehajtó hatalomba való bevonása.

15 Az erdélyi magyar közösségen belül a székelyföldiek aránya folyamatosan növekszik, mivel itt más területeknél jóval kedvezőbbek a demográfiai trendek és nem jellemző az asszimiláció.

16 Partiumban egyharmad, Közép-Erdélyben 22 százalék.

17 Ezeken a területeken egy igen gyors demográfiai erózió figyelhető meg.

18 Kiss Tamás: Az etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio*, 2014. 22/2. 187–245.

A magyarok sokkal kevésbé látják magukat (a románokhoz viszonyítva) „civilizáltként” és a románokat (magukhoz viszonyítva) „elmaradottnak”.¹⁹ Ezek pedig mind olyan tényezők, amelyek hatással vannak, vagy távolilag hatással lehetnek az etnikai határok jellegére.

2. Elméleti keretek

2.1. Fő kapcsolódási pontok

Ahogy érintettük, a vegyes házasságokat a magyar–román etnikai határ összefüggésében tartjuk érdekesnek. Ebben a vonatkozásban nagymértékben Andreas Wimmer elméleti kiindulópontjára támaszkodunk.²⁰ Wimmer szerint az etnikumközi viszonyok szociológiájában bekövetkezett „*konstruktivista fordulat*” mára alapjaiban ingatta meg a korábban domináns herderiánus társadalomképet. Herder víziója szerint a világot különálló entitásként elemezhető *népek* (ahogy ma mondanánk nemzetiségi, vagy etnikai csoportok) lakják. A népeket általában véve három tulajdonság jellemzi. Egyrészt sajátos, csak rájuk jellemző kultúrával rendelkeznek, aminek lényege a nyelvükben fejeződik ki. Másrészt összekapcsolja őket egy közös identitástudat és szolidaritás. Harmadrészt pedig társadalmi kapcsolataik (társadalmi hálózataik) is inkább befele, mint kifelé irányulnak. A konstruktivista fordulat ezeket a premisszákat kérdőjelezte meg, miközben az egyes etnikumok sajátosságainak a tanulmányozásáról a köztük lévő viszony (illetve a határ²¹) vizsgálatára irányította a fókusz. Ugyanakkor Wimmer szerint mára a „konstruktivizmus” sok szempontból túlhaladottá és önjáróvá vált. Az ehhez kapcsolódó kutatók sokszor *a priori* módon és normatív alapon fogalmazzák meg a herderiánus nézetek antitézisé.²² Ez a gyakorlatban egyrészt annak a folyamatos ismételtetését jelenti, hogy az etnikai identitások fluidak, az etnikai határok pedig porózusak és átjárhatóak.²³ Másrészt, ezzel összefüggésben az empirikus esetek megválasztása is gyakran igen tendenciózus. A vizsgálatok sok esetben hajlamosak azokra az esetekre és mechanizmusokra összpontosítani, amelyek az identitáshatárok képlékenységet húzzák alá.²⁴

Wimmer javaslata egyszerű. A vizsgálat idejére tegyük félre *a priori* és normatív meggyőződéseinket, és tegyük empirikus vizsgálat tárgyává az etnikai határok természetét. Az etnikai

19 Kiss Tamás: *Positioning on the slope? Perceptions of developmental hierarchies, national self-perceptions, ethnic and regional stereotyping in Romania*. Kézirat, 2015. A magyarok románképéről ld. Sorin MITU – Melinda MITU: *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini entice*. Iași, Polirom, 2014.

20 Andreas WIMMER: The making and unmaking of ethnic boundaries: a multilevel process theory. *American Journal of Sociology*, Volume 113, Number 2008/4. 970–1022.; Andreas WIMMER: *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

21 Az etnikai határ metaforája Barth paradigma-váltó írása nyomán terjedt el (BARTH, Fredrik: Introduction. In U.ő. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget, 1969).

22 Brubaker *anticsoportizmus*a valójában ennél alig egy fokkal több. Ő mintegy módszertani ajánlasként fogalmazza meg, hogy helyezkedjünk szembe az etnikai elitek (etnikai vállalkozók) nézőpontjával, ami a herderi értelemben vett csoportokat kíván láttatni. Rogers BRUBAKER: *Ethnicity without Groups*. Cambridge Massachusetts – London, Harvard University Press, 2004.

23 Vagy, ahogy ezt mintegy klisészerűen megfogalmazzák, átjárhatóbbak, fluidabbak és porózusabbak, mint azt az „etnikai vállalkozók”, az „etnikai elitek” láttatni szeretnék. Ebben a változatban a kutató dolga, hogy erre az ellentmondásra rámutasson, mindegy leleplezve az etnikai eliteket.

24 Hasonló álláspontot fogalmazott meg a példaválasztással kapcsolatban Jenkins. Richard JENKINS: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations. Second Edition*. Los Angeles – New York – New Delhi – Singapore, Sage Publications, 2008.

határok ugyanis egyes esetekben tényleg elmozdulóban vannak, más esetekben azonban merevek és stabilak. Egyes esetekben valóban elmosódottak és képlékenyek, más esetekben azonban nagyon is világosak. Van, amikor ténylegesen nem határozzák meg a hétköznapi interakciókat, de van, amikor nagyon is. Egyes esetekben az etnikai határoknak nincs politikai jelentőségük, más esetekben viszont tartósan meghatározzák a politikai cselekvést. Ilyen körülmények között az empirikus vizsgálat egyik célja mindenképpen, hogy az adott esetet (itt az erdélyi magyarokat) elhelyezze az etnikai határok természetére vonatkozó tipológiában. E mellett pedig az, hogy feltárja azokat a társadalmi mechanizmusokat, amelyek a csoporthatárok jellegét meghatározzák.²⁵

Tanulmányunk ehhez a kutatási programhoz kíván kapcsolódni, az erdélyi magyar közösségen belüli vegyes házasság, illetve a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció vizsgálatával. Lényeges, hogy Wimmer különbséget tett az etnikai határátlépés különböző típusai között. A magyar–román vegyes házasságok szempontjából különös jelentősége van az egyéni határátlépés (*individual border crossing*) és a határ elmosódása (*boundary blurring*) közötti megkülönböztetésnek. Sok szempontból ez a megkülönböztetés foglalja keretbe mondani valónkat. Ahogy azt látni fogjuk, az erdélyi magyarokra vonatkozó demográfiai vizsgálatok a vegyes házasságot egy asszimilációs modellen keresztül értelmezték. Az etnikai keveredést olyan *egyéni határátlépéseként*²⁶ értelmezték, amelyek ugyan a demográfiai arányok többség javára való eltolódásához vezetnek, de nem következik belőlük az identitáshatárok (illetve a jól lehatárolt és a többségtől elkülönülő magyar közösség) jellegének a megváltozása. Jelen tanulmány nem szakítani kíván ezzel az elemzői hagyománnyal, hanem megpróbálja továbbgondolni, illetve bővíteni azt, mégpedig két irányban:

Egyrészt megpróbálunk túllépni azokon a demográfiai vizsgálatokon, amelyek a vegyes házasság, illetve a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció elemzésekor mintegy számot adtak a kisebbségi közösséget érő számbeli nyereségről/veszteségről. A tanulmányban a vegyes házasságot, illetve vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció kérdését az etnikai rétegződési rendszerhez kötjük. Ebben a keretben a fő kérdés, hogy az (intra-, vagy intergenerációs) identitásváltás milyen mobilitási, illetve társadalmi reprodukciós pályákhoz kapcsolódik, illetve, hogy melyek a közösség társadalmi pozícióira és szerkezetére való következményei.

Ezzel összefüggésben van kiemelt jelentősége az etnikai identitásválasztást egy *racionális döntéshélteti modellben* vizsgáló megközelítéseknek.²⁷ Ezzel a modellel kapcsolatban – amely lényegében azt emeli ki, hogy az identitásválasztás az alacsonyabb presztízsű csoportoktól a magasabb presztízsűek fele mutat – természetesen egy sor megkötést kell leszögeznünk. Egyrészt nem feledkezhetünk meg az etnikai identifikáció, etnikai kategorizáció kettősségéről, amit Jenkins állított középpontba.²⁸ Mikközben adott esetben elképzelhető, hogy az identifikáció tényleg elemezhető egy racionális döntés-

25 Chandra az etnicitás politikai aktivizáltsága vonatkozásában fogalmazott meg hasonló programot. Kiemeli, hogy nem pusztán a változást kell megmagyaráznunk, hanem azt sem tekinthetjük magától értetődőnek, ha a politikai közösség etnikai megosztottsága tartós. Kanchan CHANDRA: Introduction. In Kanchan CHANDRA (Ed.): *Constructivist Theories of Ethnic Politics*. New York, Oxford University Press, 2012. 1–50.

26 Wimmer tipológiájából a *reklasszifikációt* használhatjuk még, mint majd a vegyes családon belüli etnikai szocializáció során azt érinteni fogjuk. WIMMER (2013) i. m. (20. lj.).

27 David LAITIN: Marginality: a Micro-Perspective. *Rationality and Society*, 7 (1). 1995. 31–57.; Ian LUSTICK: Agent-Based Modelling and Constructivist Identity Theory Newsletters of the Organized Section in Comparative Politics of the American Political Science Association. 12 (1). 2001. 22–25.; Richard O'LEARY – Fjalar FINNAS: Education, social integration and minority-majority group intermarriage. In *Sociology*. Volume 36. Number 2. May 2002. 235–254.

28 JENKINS i. m. (24. lj.).

elméleti modellben, aközben azt is látnunk kell, hogy az identifikációs stratégiáknak gyakran gátat szab a többségi kategorizáció. Jenkins nyomán az is nyilvánvaló, hogy az identifikáció és kategorizáció között általában nem tudunk éles különbséget tenni, hisz az alávett csoportok identifikációs stratégiái a mindennapokban számot vetnek azzal a játéktérrel, amit a többségi kategorizációs gyakorlatok jelölnek ki számukra. Így gyakran megtörténik, hogy a külső kategorizáció nyomán olyan csoportok jönnek létre, amelyekkel az érintettek messzemenően azonosulnak.²⁹ Ez a szempont minden esetre arra hívja fel a figyelmünket, hogy olyankor, amikor a külső kategorizáció, illetve a többség részéről tapasztalható kizárás a meghatározó, a racionális döntésméleti modell magyarázó ereje legjobb esetben is korlátozott.³⁰ Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a választás (illetve a váltás) képessége sem magától érterődő. Olyan körülmények között, amikor az etnikai különbségek a mindennapokban érzékelhető éles dichotómiákon keresztül tudatosodnak, elképzelhető, hogy az etnikai identitás (mondjuk a nemi identitáshoz hasonlóan) az énkép legbelsőbb magjához rögzül, a személyes integritás érzéséhez kapcsolódik. Ilyen körülmények között a választás/váltás pszichológiai költségei túlságosan magasak lehetnek.³¹ Ezekkel a megkötésekkel együtt azonban a (racionális) választás modelljét alkalmazhatónak tartjuk az exogámia, illetve a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció elemzésére. Laitin tanulmányához³² kapcsolódva szintén ebben a keretben elemezzük a kisebbségi elitek azon törekvéseit, amelyek – a többség irányában mutató választások közepette – megpróbálják meggátolni az etnikai határ elmosódását, illetve szankcionálni az etnikai határátlépést.

2.2. További elméleti és normatív szempontok, politikai tételek

Miután az exogámiával kapcsolatos elemzések tónusát nagymértékben meghatározzák a különböző szerzők normatív/politikai meggyőződése, érdemes röviden ezeket is érinteni. Egyrészt a nemzetközi szakirodalomban egyértelműen tetten érhető az *integracionista* megközelítés dominanciája. Ez egy olyan nagy tekintélyű tudományos és politikai diskurzus, amely társadalmi béke és szolidaritás alapját az egységes (nemzeti, vagy „állampolgári”) identitás és politikai kultúra megteremtésében látja.³³ Az *integracionista* álláspont képviselői hajla-

29 Jenkins az írek példáján mutatja be a külső kategorizáció, illetve a kizárás jelentőségét az identitásformálódásban.

30 WIMMER (2008) i. m. (20. lj.).

31 JENKINS i. m. (24. lj.) 48.; Steve FENTON: *Ethnicity*. Cambridge, Polity, 2003. 88.

32 LAITIN i. m. (27. lj.).

33 Ahogy McGarry, O'Leary és Simeon fogalmaz: „Az integráció vitathatatlanul a stabil demokráciák egyik legfontosabb politikai célkitűzése, amely megtestesíti a konfliktuskezelésben és konfliktusmegoldásban szerzett konvencionális tapasztalatokat. Az Európai Unió politikai osztálya az integrációt részesíti előnyben az európai bevándorlás menedzselésében. Az ENSZ, a Világbank, a Nemzetközi Valuta Alap (IMF), az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa általában az integrációt pártolja. Ugyanígy [az integracionista megoldásokat támogatja] számos biztonságpolitikával, illetve konfliktuskezeléssel foglalkozó akadémikus és kutatóintézet. Az egyes államokon belül azonban az integracionizmus támogatottsága valószínűbb egyes csoportok, mint mások esetében. Az integracionizmus politikai szociológiája, már első ránézésre is, azt sugallja, hogy az integrációt majdnem mindig a többséghez, vagy a domináns csoportokhoz tartozók támogatják [...], hasonlóképpen a bevándorló közösségekhez, vagy a közvetítő kisebbségekhez, amelyek elhagyták az őseik által lakott földet [...], illetve azokhoz az őshonos kisebbségekhez, akik a többségi népesség között szétszórva élnek. [...] Általában és szembeötlően hiányoznak [az integráció támogatói közül] a nagy létszámú kisebbségek, különösen, amennyiben területileg koncentráltak és nemzetileg mobilizáltak.” (Fordítás tőlem). John MCGARRYBrendan O'LEARYRichard SIMEON: *Integration or Accommodation?* In Sujit CHOUDHRY (Ed.): *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?* Oxford – New York, Oxford University Press, 2008. 50–51.

mosak az etnikai heterogámia dicsőítésére. Ennek oka, hogy a vegyes házasság nem csupán jelzi, hanem elő is segíti a csoporthatárok átjárhatóságát. Ebben az értelmezésben a vegyes házasságok mintegy „hidat” képeznek a különböző etnikai csoportok között, növelve ezzel a társadalmi kohéziót és csökkentve a csoportközi konfliktus veszélyét.³⁴

Létezik azonban egy másik megközelítésmód is, amit *akkomodacionistának* nevezhetünk. E társadalmi béke nem csupán a csoporthatárok feloldódása nyomán jöhet létre, hanem olyan helyzetekben is, ahol a különböző (etnikai, vagy nem etnikai) csoportok külön (autonóm) politikai közösségekbe, illetve párhuzamos társadalmakba szerveződnek.³⁵ Ez a fajta megközelítés (ugyan egyértelműen nem domináns) határozottan jelen van az endogámiával kapcsolatos nemzetközi (angol nyelvű) szakirodalomban is, az erdélyi magyarokra vonatkozó (magyar nyelvű) szakirodalomban pedig egyértelműen domináns. A szociológiai elemzések vonatkozásában ide sorolhatjuk Finnäs és O’Leary tanulmányait³⁶, amelyek a finnországi svédek, illetve az írországi protestánsok vonatkozásában az etnikai rétegződési rendszerhez kapcsolódva vizsgálták a vegyes házasságokat. A szociolingvisztikában az *etnolingvisztikai vitalitással* kapcsolatos vizsgálatok képeznek egy jelentékeny vonulatot. Ezek azokat a változókat próbálják meg beazonosítani, amelyek az alávett helyzetben lévő etnolingvisztikai kisebbségek esetében „valószínűsítik, hogy egy csoport tagjai különálló és aktív közösségi entitásként viselkedjenek a csoportközi szituációkban”.³⁷ Egy ilyen keretben pedig az etnikai exogámia (amennyiben a vegyes házasságba lépő egyén, illetve utódai nyelvhasználatában és csoportidentitásában töréshez vezet) az etnolingvisztikai vitalitást csökkentő változóként nyer értelmezést.

Az akkomodacionista alapállás az erdélyi magyarokra vonatkozó demográfiai vizsgálatokban is egyértelműen tetten érhető. Ezek a vizsgálatok (a kisebbségi intézményes szerkezet fenntarthatóságának a problémájához kapcsolódva) az erdélyi magyar népesség változását, il-

34 A vegyes házasság ezen értelmezése jelenik meg többek között a következő tanulmányokban: Matthijs KALMIJN: Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns. *Annual Review of Sociology*, 1998. 24. 395–421.; A. GÜNDÜZ-HOŞGÖR – J. SMITS: Intermarriage between Turks and Kurds in contemporary Turkey. *European Sociological Review*, 2002. 18. 417–432.; CWJ. MONDEN – Jeroen SMITS: Ethnic intermarriage in times of social change: The case of Latvia. *Demography*, 2005. 42 (2). 323–345.; Jeroen SMITS: Ethnic Intermarriage and Social Cohesion. What Can We Learn from Yugoslavia? *Social Indicators Research*, 2010. May. 96(3). 417–432.

35 A különböző normatív álláspontok ütköztetését ld. Sujit CHOUDHRY: Bridging Comparative Politics and Comparative Constitutional Law: Constitutional Design in Divided Societies. In Sujit CHOUDHRY (ed.): *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?* Oxford – New York, Oxford University Press, 2008. 3–40. Az akkomodacionista álláspont legnagyobb hatású képviselője kétségtelenül Lijphart, aki a pillér-, vagy oszloptársadalmak, illetve konszociatív demokrácia fogalmait meghonosította a nemzetközi társadalomtudományos irodalomban. LIJPHART (1969;1977) i. m. (5. lj.); Arend LIJPHART: *Thinking about Democracy. Power sharing and majority rule in theory and practice*. London and New York, Routledge, 2009.

36 Fjalar FINNÄS – Richard O’LEARY: Choosing for the children: the affiliation of children in majority – minority group intermarriage. In *European Sociological Review*. 2002. Vol. 19. No. 5. 483–499.; O’LEARY–FINNÄS i. m. (27. lj.).

37 H. GILLES – R.Y. BOURHIS – D.M. TAYLOR: Towards a theory of language in ethnic group relations. In Howard GILLES (ed.): *Language, ethnicity and intergroup relations*. London, Academic Press, 1977. 30748.; Kutlay YAGMUR – Martin EHALA: Tradition and innovation in the Ethnolinguistic Vitality theory. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Volume 32. Number 2 March 2011. 106.

letve reprodukcióját próbálták leírni.³⁸ Ennek kapcsán szembesültek a standard demográfiai eszköztár elégtelenségével. A demográfia ugyanis általában egy területileg lehatárolható népesség reprodukcióját vizsgálja. Így „bemeneti változói” a születés, illetve a bevándorlás, „kimeneti változói” pedig az elhalálozás és az elvándorlás. Egy az etnikai hovatartozás mentén lehatárolt népességre kidolgozott modellnek azonban (ezek, vagyis a természetes népmozgalom és a migráció mellett) valamilyen formában az etnikai határátlépéseket is kezelnie kellett.

Az etnikai határátlépéseket az erdélyi demográfiai vizsgálatok egy asszimilációs keretben írták le. Szilágyi az asszimiláció két fajtáját különítette el, egyrészt a nemzetiségváltást, másrészt pedig az etnokulturális reprodukció generációs csökkenését. Ez utóbbi annyit tesz, hogy a kisebbségi szülők egy (statisztikailag jelentős) hányada képtelen átörökíteni utódaira a saját etnokulturális markereit. A vegyes házasság kérdésének ebben az összefüggésben van kulcs-szerepe, hisz Szilágyi (és a népszámlálási adatok) szerint Erdélyben a vegyes házasság az a „terep”, ahol az etnokulturális reprodukció csökkenése realizálódik.³⁹

2. táblázat: A magyar nemzetiségűként regisztrált gyermekek aránya a házasság típusa szerint az 1977-es, 1992-es és 2002-es népszámlálás szerint

	Homogén magyar család	Magyar párú vegyes család
1977	99,4	28,3
1992	99,4	29,1
2002	99,4	30,7

Forrás: IPUMS International

A népszámlálási adatok szerint, miközben a homogén családban élő gyermekek 99,4 százalékat a szüleik magyarként regisztrálták, addig ez az arány a vegyes házasságok esetében 1/3 alatti. Amennyiben a többségi és kisebbségi kategóriák közötti viszonyrendszer teljesen szimmetrikus lenne, a vegyes családokban élő gyermekek felét regisztrálnák a szüleik magyarként.

38 VARGA E. Árpád: *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest, Püski, 1998.; SZILÁGYI N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*, 2002/4. 64–96.; SZILÁGYI N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In Kiss Tamás (szerk): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, Kriterion, 2004.; Kiss Tamás: *Interethnic Marriages and Assimilation in Demographic Models*. In BALOGH Balázs – ILYÉS Zoltán (ed.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in Carpathian Basin. Historical and Current Context of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Budapest, Akadémiai, 2006. 107–139.; Kiss Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, 2010.; CSATA István – Kiss Tamás: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt népesség-előreszámítása 2022-ig és 2032-ig*. Kolozsvár, Kriterion, 2007.; Kiss Tamás – BARNÁ Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Műhelytanulmányok, 2012. 43. Érdemes kiemelni, hogy Horváth a vegyes házasságokat nem a most ismertett asszimilációs modellben értelmezi és a többi szerzőnél megengedőbb az integracionista kerettel. HORVÁTH István: Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992–2002. In Kiss TAMÁS (SZERK.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, Kriterion, 2004. 235–257.; HORVÁTH István: The incidence of intermarriages in Transylvania between 1992–2005. Inclinations and patterns of intermarriage. In Petre ILUȚ (ed.): *Stări și fenomene ale spațiului domestic în România/ Dimensions of Domestic Space in Romania*. Cluj-Napoca, Presa Universitara Clujeana, 2008.

39 SZILÁGYI (2002;2004) i. m. (38. lj.).

Mivel azonban ez nem így van, a vegyes házasságokban egy jelentékeny asszimilációs veszteség keletkezik.⁴⁰

A modellel kapcsolatban két elméleti jellegű problémát/kérdést érdemes aláhúzni. Egyrészt amellett, hogy az erdélyi demográfiai vizsgálatok asszimilációról beszélnek, a vegyes házasságot (implicit, vagy explicit) az *asszimiláció okának* tekintik. A klasszikus/kanonikus asszimilációs modellekben viszont az etnikai exogámia nem így jelenik meg. Gordon szerint a vegyes házasságok tömegessé válását meg kell előznie az akkulturációnak (melynek során a kisebbség megtanulja többség nyelvét, átveszi bizonyos szokásait), illetve a strukturális asszimilációnak (melynek során a kisebbség tagjai intézményes értelemben integrálódnak és a személyes kapcsolathálók is vegyessé válnak).⁴¹

Másrészt a modell *akkomodacionista* állásponthez való kapcsolódása nem csak abban nyilvánul meg, hogy (a magyar közösség etnokulturális reprodukciója szempontjából) problematikusnak tartja a vegyes házasságot. Az akkomodacionista állásponthez (és a magyar etnikai elitek határmegegyeztetési gyakorlatához) kapcsolódva az erdélyi demográfusok világos csoporthatárokkal és a többségtől egyértelműen elkülönülő magyar népességgel dolgoztak. Az asszimilációt *egyéni határátlépések* sorozataként írták le, amelyek ugyan a demográfiai arányokat a többség javára tolják el, de nem változtatják meg a kisebbségi társadalom jellegét és a többséghez való viszonyát. Az integracionista álláspont hívei ezt a megközelítést elméleti és normatív szempontból problematikusnak tartják. Többek között Kalmijn, Alba–Nee, illetve Kalmijn–Van Tuberben tanulmányai-ban⁴² jelenik meg az az elterjedt (plauzibilis és egy sor empirikus esetben dokumentált) elképzelés, hogy a vegyes házasságok nem csupán hidat képeznek a különböző etnikai csoportok között, hanem a *csoporthatárok elmosódásához* (*bounadry blurring*) is vezetnek. Ez annak köszönhető, hogy a vegyes családokból származó utódok kis eséllyel fognak kizárólagosan egyik, vagy másik etnikummal azonosulni. Ez egy más megközelítésben azt jelenti, hogy a vegyes házasságot és az etnikai keveredést nem feltétlenül (csak) egy asszimilációs modellben értelmezhetjük, hanem egy olyan alternatív keretben, amit például a *post-colonial studies*-ből származó hibridizáció kifejezéssel írhatunk le.⁴³ A filozofikusabb hangvételű írások a hibridizációt, mint a *többség és kisebbség*

40 Ezt az ER (etnikai reprodukció) = $HomM \times 100 + HetM \times (ER_{Het_férfi} + ER_{Het_nő})$ képlettel írhatjuk le, ahol: $HomM$ – a homogén házasságok aránya, amelyeken belül az etnikai reprodukciót 100 százalékosnak tekintjük; $HetM$ – a vegyes házasságok aránya, $ER_{Het_nő}$, $ER_{Het_férfi}$ – a vegyes házasságokon belüli etnikai reprodukció, magyar feleség, illetve magyar férj esetében. A mutató azt fejezi ki, hogy a magyarként regisztrált gyermekek száma miként arányul a magyar nők által szült gyermekek számához. A különbséget nevezhetjük intergenerációs asszimilációs veszteségnek. Ez az erdélyi magyarok esetében a vegyes házasságok 18 százalékos arányával számítva (a magyar nők által szült gyermekekhez viszonyítva) 7 százalékos.

41 Milton M. GORDON: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964.; Richard ALBA – Victor NEE: *Rethinking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. London–Cambridge, Harvard University Press, Mass, 2003.

42 KALMIJN i. m. (34. lj.); ALBA–NEE i. m. (41. lj.); KALMIJN, Matthijs – van Tubergen, Frank: Comparative Perspective on Intermarriage: Explaining Differences in Marriage Choices among National Origin Groups in the United States. *Demography*, 47(2010/2): 459–479.

43 BHABA (1994); HANNERZ (2000); PIETERSE (2001). Homi BHABA: Culture's in-between. In S. HALL – P. GAY, (Eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 53–60.; Ulf HANNERZ: *Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology*. Department of...2000.; Jan Nederveen PIETERSE: Hybridity, So What? The Anti-hybridity Backlash and the Riddles of Recognition. *Theory, Culture & Society* 2001. Vol. 18(2–3). 11–37. Erdély vonatkozásában a hibridizációs modell (normatív) érvényessége mellett érvelt László. LÁSZLÓ Szabolcs: *Neglected Peripheries: Discovering Hybridity in Transylvania*. Paper prepared for the Euroacademia International Conference Identities and Identifications: Politicized Uses of Collective Identities. Zagreb, 18–20. April 2013. Mint kifejti, ez a „liberális” etnopolitikák esélyeit növelné. Véleményünk szerint a „liberális” jelző helyett találhatóbb lenne az integracionista jelző használata.

közötti bináris oppozíció feloldódását értelmezik, aminek nyomán az etnikai határok jelentősége a hétköznapi interakciókban, illetve a különböző helyzetekben csökken. Persze kérdés, hogy ez (elméleti szempontból) mennyire áll szembe az asszimilációval. Alba–Nee például (szakítva az anlo-konformitás korábban meghatározó megközelítésével) az asszimilációt egy (etnikailag jelentelen) kompozit-kultúrába, illetve társadalmi *mainstream*-be való bekapcsolódásként írja le, ami pontosan az etnikai határok elmosódásával, jelentőségük csökkenésével következik be.⁴⁴

3. Adatforrások

A vegyes házasságot állapot (*stock*) és folyamat (*flow*) adatokon keresztül vizsgálhatjuk. Az állapotadatok (amelyek közül legfontosabb a népszámlálás) arra adnak választ, hogy egy adott pillanatban a népesség mekkora hányada él vegyes házasságban. A folyamatadatok (amelyek közül a népmozgalmi regisztráció jelentősége emelkedik ki) azt mutatják meg, hogy egy periódusban hányan választanak maguknak más etnikumú házastársat. Az erdélyi magyarok vonatkozásában mind állapot, mind folyamatadatokkal rendelkezünk, történeti perspektívában mégis csak töredékesen tudjuk rekonstruálni a heterogámia alakulását. Egy másik probléma, ami a korábbi elemzések lehetőségeit behatárolta, hogy a kutatók kizárólag *makroszintű adatokkal* dolgoztak. A Statisztikai Hivatal megyei bontásban hozott nyilvánosságra, illetve tett elérhetővé a vegyes házasságra vonatkozó népszámlálási és népmozgalmi adatokat. Ezek alapján a kutatók arra próbálhattak választ találni, hogy a nagyfokú regionális (megyéenkénti) különbségeket mennyiben magyarázzák az eltérő etnikai térszerkezetből adódó *strukturális okok*.

A következőkben az IPUMS International 1977-es, 1992-es és 2002-es egyéni szintű, a népszámlálások 10 százalékos mintáját tartalmazó adatbázisaira támaszkodunk, és ezek alapján vizsgáljuk a vegyes házasságokat, illetve a vegyes családokon belüli etnikai szocializációt. Az adatokat tehát két metszetben fogjuk elemezni:

Egyrészt elkészítettük a házasságban (illetve 1992-ben és 2002-ben párkapcsolatban⁴⁵) élő magyarok adatbázisát. Az elemszámaink 1977-ben 85 443, 1992-ben 82 328, 2002-ben pedig 72 981 voltak. Ez alapján megvizsgáljuk a vegyes házasságban élők arányát, illetve azokat a tényezőket/okokat, amelyek a vegyes házasságot valószínűsítik. Másrészt elkészítettük a magyar párú vegyes családban élő kiskorú gyermekek adatbázisát. Itt az elemszámaink 1977-ben 8401, 1992-ben 10 863, 2002-ben pedig 7127 voltak. Ezen adatbázis segítségével azt vizsgáltuk, hogy az egyes népszámlálások alkalmával a vegyes házasságban élő gyermekek mekkora hányadát regisztrálták a szüleik magyar etnikumúként/nemzetiségüként, illetve anyanyelvüként.

44 A jelensége nem csak az erdélyi demográfusok, hanem Rogers Brubaker és szerzőtársai is rávilágítanak: „A végeredmény vegyes. Egyfelől az etnikai endogámia az etnikai reprodukciót segíti elő, másrészt a vegyes házasságok pedig az asszimilációt. [...] *A vegyes házasság azonban így is elég gyakori [...], hogy a széleinél kikezdje a magyar világot.* [...] *A vegyes házasságok az esetek nagy részénél a következő generációnál már asszimilációhoz vezetnek [...]. A vegyes házasságból származó gyermekek és unokák inkább románként tekintik magukat.*” Rogers BRUBAKER – Margit FEISCHMIDT – John FOX – Liana GRANCEA: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest, L'Hartmann, 2011. 317.

45 1992-ben a népszámlálások módszertana változott meg és a házassági kapcsolatok mellett az élettársi kapcsolatot is regisztrálták. 1977-ben a hivatalosan össze nem házasodott, de egy háztartásban élő párok, mint egymással rokoni, illetve párkapcsolatban nem lévő személyek kerültek regisztrálásra.

A szakirodalom általában a folyamatadatok nagyobb megbízhatósága mellett érvel.⁴⁶ Egyrészt az állapotadatokban a különböző periódusokban kötött vegyes házasságok összegződnek, így ezek alapján kisebb mértékben követhetjük az időbeli trendeket. Másrészt a vegyes házasságban élők etnikai identitásválasztása időben változhat, amennyiben valamelyik partner „nemzetiséget vált”. Harmadrészt elképzelhető, hogy a vegyes házasságok könnyebben felbomlanak, mint a homogén házasságok.⁴⁷ Az utóbbi két tényező a (megmaradt) házasságok homogenizálódását eredményezi. Ezen problémák ellenére a következőkben elsősorban az állapotadatokra koncentrálunk, amelyek segítségével az 1977 és 2002 közötti periódus elemezhető.⁴⁸ Döntésünket az indokolja, hogy a népszámlálási adatok 10 százalékos mintáján egyéni szintű rekordokat elemezhetünk, ami egyértelmű előrelépést jelent az eddigi vizsgálatokhoz képest.

4. A vegyes házasságok aránya

A népszámlálási adatokból kialakított adatbázisok alapján a vegyes házasságban élők aránya 1977-ban 9,8, 1992-ben 12,9, 2002-ben pedig 13,6 százalékos volt. Az adatok egy jelentős (mintegy 38 százalékos) növekedést mutatnak. Ebből az adatsorból önmagában azonban nem tudjuk rekonstruálni a vegyes házasságkötések időbeni dinamikáját. A kor szerint bontott adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a vegyes házasságkötések arányának növekedése már az 1977-es népszámlálást megelőzően megkezdődött. Az életkor szerinti különbségek ugyanis ekkor voltak a legmagasabbak: a 18–34 közöttiek 12,9, a 35–54 közöttiek 9,9, míg az 55 év fölöttiek 6,5 százaléka élt vegyes házasságban (lásd 6. táblázat). Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy összességében helyes Pozsony Ferenc néprajzi tereptapasztalatokból leszűrt interpretációja, miszerint a kommunista típusú modernizáció kezdeteit (az 1950-es éveket) megelőzően létezett az etnikai endogámiának egy „aranykora”, vagyis egy olyan időszak, amit a vegyes házasságok igen alacsony (5 százalék körüli, vagy az alatti) aránya jellemezett.⁴⁹

Más adatforrások ezzel szemben arra intenek, hogy a kérdés összetettebb, mint azt Pozsony falusi közösség vizsgálata alapján levont következtetése sejteti. Petre Râmneamțu, a két világ-

46 KALMIJN i. m. (34. lj.).

47 Az etnikailag vegyes házasságok fokozott instabilitását mutatták ki Finnäs a finnországi svédek, Kalmijn és szerzőtársai Hollandia, Dribe és Lund pedig Svédország vonatkozásában. Fjalar FINNÄS: Social Integration, Heterogeneity, and Divorce: The Case of the Swedish-speaking Population in Finland. *Acta Sociologica*, 07/1997. 40(3). 263–277.; Matthijs KALMIJN – Paul M. de GRAAF – Jaques P.G. JANSSEN: The effect of intermarriage with respect to religion and national origins on the risk of divorce: Evidence from vital statistics in the Netherlands. *Population Studies*, 2005. 59. 71–85.; M. DRIBE – C. LUND: Cultural dissimilarity and intermarriage. A longitudinal study of immigrants in Sweden 1990–2005. *International Migration Review*, 2011. 45. 297–324. Az erdélyi magyarok esetében szintén léteznek a vegyes házasságok nagyobb instabilitására utaló bizonyítékok. A *Gender and Generation Program* keretén belül 2006-ban került sor az *Életünk Fordulópontjai* adatfelvételre, amely a 20–45 közötti erdélyi magyarokra volt reprezentatív. Ebben összesen 1326 (első) házasságról gyűjtöttünk adatokat, amelyek 11 százaléka volt etnikailag heterogén. A homogén házasságok 8, a vegyes házasságok 17,6 százaléka végződött válással (az adatfelvétel időpontjáig).

48 A 2011-es népszámlálás adatbázisával sajnos egyelőre nem rendelkezünk, ami az elemzés időbeli horizontját leszűkíti, aktualitását pedig erősen csökkenti.

49 POZSONY Ferenc: Szórványok hétköznapijai. In BALOGH Balázs – BODÓ Barna – ILYÉS Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Budapest, Lucidus, 2007. 51.

háború közötti román eugenikai diskurzus⁵⁰ egyik prominense ugyanis a vegyes házasságkötések igen magas arányát találta Erdély városaiban 1920 és 1937 között. Adatai szerint a házasságra lépő magyarok 23,7 százaléka választott magának más nemzetiségű házastársat. A más nemzetiségű partnerek 62 százaléka román, 28 százaléka pedig német nemzetiségű volt. A vegyes házasságok aránya Râmneamțu adatai szerint nagyfokú nemi különbségeket mutatott: míg a magyar férfiak 17,7, addig a nők 28,9 százaléka kötött vegyes házasságot. A későbbi periódusokra vonatkozó adatokhoz képest Râmneamțu által közölt számok igen magasak és igen nehezen interpretálhatóak. Az IPUMS International 10%-os mintájából összeállított adatbázisok szerint 1977-ben az erdélyi magyar városlakók 15, 1992-ben 18, 2002-ben pedig 19 százaléka élt vegyes házasságban, ami alacsonyabb annál, ami Râmneamțu két világháború közötti periódusra vonatkozó adataiban szerepel.⁵¹ Mindez olyan körülmények között, hogy a magyarok városi népességen belüli aránya drasztikusan megváltozott. Így 1920 és 1937 között az házasságra lépők relatív többsége (mintegy 40 százaléka) még magyar nemzetiségű volt, miközben 1977-ben a házasságban élő (városi) magyarok között ez az arány már csak 27 százalékos volt.

A különbségeket jobban tudjuk érzékeltetni, ha bevezetjük az *esélyhányados* mérőszámot, ami az etnikai heterogámia egy a csoport relatív méretétől (arányától) független mutatója.

3. táblázat: A magyarok etnikai homo- és heterogámiájára vonatkozó keresztábra

magyar		Feleség nemzetisége	
		nem magyar	
Férj nemzetisége	magyar	Caa	Cab
	nem magyar	Cba	Cbb

Az esélyhányados (OR) annak esélye, hogy egy magyar férfi magyar nőt vesz el, ahhoz képest, hogy mit várhatnánk, ha a házasságkötésben nem játszana szerepet az etnikai szelekció. Ez a fenti keresztábrában használt jelölésekkel a következő képlet alapján határozható meg: $OR (odds ratio) = (Caa/Cab)/(Cba/Cbb)$ ⁵²

Amennyiben az esélyhányados értéke nagyobb, mint 1, az etnikai endogámia mértéke nagyobb, mint (véletlenszerű párválasztás esetén) az, ami a népesség megoszlásából következne. Más szóval: az esélyhányados egynél nagyobb értékei arra utalnak, hogy a párválasztás nem véletlenszerű, az összehasonlítás tekintetében pedig a nagyobb értékek az endogámia nagyobb esélyét mutatják.

1977-ben a városi magyar népességre számított esélyhányados 115,8 míg a Râmneamțu által közölt táblázat alapján az 1920 és 1937 között kötött házasságokra csupán 19,9.

50 Petre RÂMNEAMȚU: Problema căsătoriei mixte în orașele din Transilvania în perioada de la 1920–1937. *Buletin Eugenetic și Biopolitic*, 1937. 10–12, 317–339.; Maria Bucur: *Eugenics and Modernization in Interwar Romania. Series in Russian and East European Studies*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2002.; Marius TURDA: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870–1950)*. Iași, Polirom, 2014.

51 A népmozgalmi adatok szerint 1992 és 2007 között a házasságra lépő városi magyarok 23,5 százaléka választott más nemzetiségű párt.

52 KALMIJN i. m. (34. l.) 405.

4. táblázat: A házasságkötések a felek nemzetisége szerint Erdély városaiban 1920 és 1937 között

		Feleség nemzetisége						Összes
		Román	Magyar	Német	Zsidó	Szláv*	Egyéb	
Férj nemzetisége	Román	31421	10604	2622	367	262	178	45454
	Magyar	4677	39684	2982	558	176	140	48217
	Német	1466	4082	14624	217	82	88	20559
	Zsidó	170	781	257	15540	19	23	16790
	Szláv*	228	316	190	33	281	27	1075
	Egyéb	151	327	178	22	15	327	1020
	Összes	38113	55794	20853	16737	835	783	133115

*Orosz, szerb, ukrán, rutén

Forrás: Petre RÂMNEAMȚU: *Problema căsătoriilor mixte în orașele din Transilvania în perioada de la 1920–1937. Buletin Eugenetic și Biopolitic, 1937. 319.*

Amennyiben a Râmneamțu féle adatsor hitelességét elfogadjuk, az erdélyi városi népesség endogámia irányába történő drámai eltolódását kell megállapítanunk 1937 és 1977 között. Ennek interpretálásakor elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy időközben (a szocialista típusú urbanizáció és iparosodás hatására) radikálisan megváltozott a városi népesség száma és összetétele. 1920-ban az erdélyi városok lakossága 721 ezer főt tett ki, 1977-ben pedig ennek közel ötszörösét, 3 millió 558 ezer főt.⁵³ A többlet a faluról városra vándorlásnak köszönhető, miközben a városok eredeti polgári népessége (a holocaust, a háborús veszteségek és a nagyarányú elvándorlás következtében) igencsak megfogyatkozott. Vagyis azt mondhatjuk, hogy az 1977-es népszámlálásban megjelenő városi népesség már nem a két világháború közötti periódus városi népessége. A két világháború közötti periódus vonatkozásában Egry Gábor egy közös, a városi középosztály egészére jellemző kultúra meglétét feltételezte, amely a mindennapok szintjén lehetőséget teremtett az etnikai szembeállítás átértelmezésére, feloldására és az ehhez tartozók számára egy közös viszonyítási pontot jelentett.⁵⁴ Râmneamțu adatai (amennyiben elfogadjuk a hitelességüket) egy ilyen városi-középosztálybeli identitás meglétéről tanúskodnak.⁵⁵

A népszámlálásokból nyert állapotadatokat összevethetjük a rendelkezésünkre álló (töredezkes) folyamatadatokkal is. A hozzáférhető adatok az 1966-os évre, illetve az 1992 és 2007 közötti periódusra terjednek ki.

53 Lásd ezzel kapcsolatban az *Etnikai térszerkezet* szócikket.

54 Ez annál is érdekesebb, mert mind a román nemzetiesítő törekvések (Irina LIVEZEANU: *Cultural Politics in Greater Romania*. Ithaca – London, Cornell University Press, 1995.), mind a párhuzamos kisebbségi társadalom kiépítésére törekvő magyar diskurzusok (EGRY Gábor: *Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösség-kép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944*. In BÁRDI Nándor – FILEP Tamás Gusztáv – LŐRINCZ D. József (szerk.): *Népszolgálat: A közösségi elkötelezettség modelljei a magyar kisebbségek történetében*. Budapest, Kalligram, 2014. 315.) a városi középosztályban jelölték meg a nemzeti program „élcsapatát”.

55 Ebből a szempontból tanulságos, hogy Râmneamțu a férj foglalkozási csoportja alapján is vizsgálta a vegyes házasságok arányát. A román férfiak esetében a vegyes házasságok aránya az állam által közvetlenül nem dominált szférák (értelmiségi szabadfoglalkozások, mesteremberek) esetében volt a legmagasabb a vegyes házasságot kötők aránya. Ezekben a szférákban a két világháború között még a kisebbségek (magyarok, németek és zsidók) dominanciája érvényesült.

5. táblázat: A vegyes házasságra lépők aránya a romániai magyarok között: 1966-ban, illetve 1992–2007 között

	Homogén házasságot kötő magyarok aránya			Román párválasztás aránya a vegyes házasságokon belül		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
1966	15,5	13,5	17,5	86,4	86,6	86,2
1992	17,6	17,2	18,0	91,6	93,9	89,5
1993	17,2	16,6	17,8	92,0	93,5	90,7
1994	17,7	17,1	18,2	93,5	95,5	91,6
1995	16,9	16,5	17,3	93,0	94,5	91,6
1996	17,5	17,4	17,6	93,3	95,9	90,7
1997	17,5	17,5	17,5	93,9	95,6	92,2
1998	18,0	18,3	17,7	94,9	96,7	92,9
1999	18,0	17,7	18,3	93,3	95,7	91,0
2000	17,7	17,5	17,9	92,4	96,3	88,6
2001	18,6	18,7	18,6	92,7	94,7	90,8
2002	18,4	18,8	17,9	94,9	96,8	93,0
2003	19,2	19,1	19,2	94,4	96,2	92,6
2004	19,9	19,1	20,7	87,5	95,3	80,4
2005	19,0	18,5	19,6	88,5	94,5	83,0
2006	19,9	19,7	20,1	89,1	95,1	83,6
2007	16,7	16,8	16,7	90,0	92,5	87,5
1992-2007	18,1	17,9	18,3	86,6	95,2	89,4

Forrás: Román Statisztikai Hivatal

1966-ban a vegyes házasságot kötők aránya 15,5 százalékos volt (a Râmneamțu féle adatsorhoz hasonlóan) és volt egy viszonylag jelentős különbség a férfiak és a nők között: míg a nőknél 17,5, addig a férfiak esetében csak 13,5 százalék volt az exogám házasságok aránya. Az 1992 és 2007 közötti periódusban a vegyes házasságot kötők aránya 18,1 százalék, a férfiak és a nők közötti különbségek pedig gyakorlatilag kiegyenlítődtek. Az ezredfordulót követő években tapasztalható egy számottevő növekedés (elsősorban a nők esetében), ez azonban jelentős részben nem a román–magyar vegyes házasságok gyakoribbá válásának, hanem az úgynevezett transznacionális házasságok megjelenésének a következménye.⁵⁶

A következő kérdés, hogy a vegyes házasságok fenti arányai magasnak, vagy alacsonynak számítanak nemzetközi viszonylatban. Miközben a kérdés elméleti szakirodalma elsősorban az Egyesült Államok és más nyugati társadalmak (marginális helyzetű) bevándorló közösségeire

56 A nemzetközi, vagy transznacionális házasságok nem csupán a magyarok esetében váltak gyakoribbá, hanem Romániában, illetve egész Kelet-Európában. Kissé sarkítva a jelenség lényege a nők Kelet–Nyugat lejtőn való „felfele” történő mozgása. LEVCHENKO a jelenség kapcsán a kelet-európai nők kiszolgáltatott helyzetére irányítja a figyelmünket. Polina LEVCHENKO: *Transnational Marriages between Eastern European-Born Wives and U.S.-Born Husbands*. Dissertation, University of Minnesota, 2013.

fókuszál, számunkra elsősorban a viszonylag nagy létszámú, területileg koncentrált őshonos kisebbségek jelenthetnek viszonyítási alapot. Problémát jelent, hogy Európa, illetve Kelet-Európa ilyen kisebbségeire nem készült összehasonlító tanulmány, így a releváns adatok nagy része elérhetetlen volt számunkra.⁵⁷ Romániában az erdélyi szászok, illetve a bánági svábok jelenthetnek viszonyítási alapot, akik 1977-ben még viszonylag kompakt közösségeket alkottak. A nagy létszámú Kárpát-medencei magyar kisebbségek közül a dél-szlovákiai, illetve vajdasági magyarokra rendelkezünk összehasonlító adatokkal. Mellettük az észt- és lettországi oroszok, az északír katolikusok, illetve a finnországi svédek vonatkozásában sikerült adatokat beszerezünk.

6. táblázat: A vegyes házasságra lépők arány a romániai magyarok között: 1966-ban, illetve 1992–2007 között

Csoport	Vegyes házasságban élők/kötők aránya	Esélyhányados	Év, időszak	Adat jellege	A csoport népességén belüli aránya	Forrás
Erdélyi magyarok	13,6	200,2	2002	Stock (cenzus)	19,8* (2002)	IPUMS International
	18,3	128,5	1992-2007	Flow (népmozgalmi)	19,8 (2002)	Román Statisztikai Hivatal
Erdélyi szászok	14,4	907,0	1977	Stock (Cenzus)	4,8** (1977)	IPUMS International
Bánati svábok	22,2	122,8	1977	Stock (Cenzus)	11,6*** (1977)	IPUMS International
Dél-szlovákiai magyarok	26,1	46,2	1996-2010	Flow (népmozgalmi)	24,0 (2001)	Infostat, a szerző által szerkesztett adatbázis
Vajdasági magyarok	28,2	50,5	2002-2009	Flow (népmozgalmi)	14,3 (2002)	Szerb Statisztikai Hivatal
Lettországi oroszok****	25,0	14,2	2003	Flow (népmozgalmi)	36,4 (2000)	Monden-Smith (2005: 331)
Észtországi oroszok****	12,6	102,8	2000	Stock (cenzus)	29,0 (2000)	Ham – Tammaru (2011: 316) alapján
Finnországi svédek	38,0	-	2000-2011	Flow (népmozgalmi)	12,7***** (2009)	Finnäs (2012: 39)
Északír katolikusok	7,9	229,9	2001	Stock (cenzus)	40,2 (2001)	OFM–DFM (2007: 100)

* A tágan vett Erdélyre (16 megyére) számolva.

** A történeti Erdélyre (9 megyére) számolva.

*** Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékre számolva.

**** Ukranokkal, beloruszokkal együtt.

***** A részben svédek által lakott tartományokra (svéd megnevezés szerint Åland, Nyland, Österbotten, Mellersta Österbotten, Egentliga Finland) számolva.

⁵⁷ Kelet-Európában a táblázatban szereplők mellett a macedóniai albánok, a koszovói és boszniai szerbek, a boszniai horvátok, az ukrainai románok és magyarok, bulgáriai törökök, litvániai lengyelek jelenthetnének hasznos összehasonlítási alapot. Nyugat-Európa vonatkozásában a dél-tiroli németek kerültek volna még be a táblázatba.

A táblázatban a vegyes házasságot kötők, illetve vegyes házasságban élők aránya mellett az esélyhányados értékét, illetve az adott csoport népességén belüli arányát is feltüntettük.⁵⁸

1977-ben az erdélyi szászok 14,4 százaléka élt vegyes házasságban, ami kis mértékben meghaladta az erdélyi magyarokra jellemző 2002-es értéket (és nagyobb mértékben az 1977-es arányt). Figyelembe véve azonban, hogy 1977-ben a szászok a történeti Erdély népességének már csak 4,8 százalékát tették ki, kijelenthetjük, hogy a közösséget igen nagymértékű endogámia jellemezte még a felszámolódását közvetlenül megelőző periódusban is. Ezt világosan mutatja az esélyhányados 907-es értéke, ami nem csak a magyarokénál, de a táblázatban szereplő összes csoportra jellemző értéknél magasabb. Az 1977-ben még szintén viszonylag nagyszámú bánáti sváb közösségen belül a vegyes házasságok aránya 22,2 százalékos és esetükben az esélyhányados értéke is alacsonyabb (nem csak a szászokra, de a magyarokra jellemző értéknél is).

Látható továbbá, hogy a vegyes házasságban élők 13,6, illetve a vegyes házasságot kötők 18,3 százalékos aránya más, Kárpát-medencei magyar közösségekhez viszonyítva alacsonynak számít. Ha a flow adatok alapján számított esélyhányadosokat hasonlítjuk, az erdélyi érték a dél-szlovákiai, illetve a vajdasági több mint 2,5-szerese. A szlovákiai magyarok vonatkozásában azt kell megemlítenünk, hogy az erdélyinél jóval kompaktabb településterülettel rendelkeznek, ami mindenképpen a magasabb arányú endogámia irányában hat. Így esetükben a vegyes házasságok magasabb aránya arra utal, hogy a szlovákok és a magyarok közötti társadalmi távolság jóval kisebb, mint Erdélyben a magyarok és románok közötti.

A távolabbi példák vonatkozásában, az endogámia egyértelműen nagyobb mértékű az erdélyi magyarok, mint a finnországi svédek, illetve a lettországi oroszok esetében. Az észtországi oroszok esetében a vegyes házasságban élők aránya 2000-ben 12,6 százalékos volt, ami csaknem megegyezik az erdélyi magyarokat 2002-ben jellemző 13,6 százalékos aránnyal. Miután azonban az oroszok aránya Észtországban jóval meghaladja a magyarokét Erdélyben, az esélyhányados a magyarok magasabb endogámiára való hajlamát mutatja. Az ír katolikusok esetében a vegyes házasságok aránya egyértelműen alacsonyabb a magyarokra jellemző értéknél (még az 1977-es értéknél is). Ez azonban részben annak köszönhető, hogy az ulsteri népességén belül a katolikus írek aránya közel duplája a magyarokénak. Így az esélyhányadosok az etnikai endogámiára való hajlam viszonylag kismértékű eltérését mutatják.

Összességében leszűrhető, hogy a vegyes házasságok aránya az erdélyi magyarok körében nem jelentéktelen, azonban más területileg koncentrált, nagy lélekszámú kisebbségekkel összehasonlítva nem számít magasnak. Ez különösen akkor szembeötlő, ha az endogámiára való hajlamot a csoport relatív méretétől függetlenül mutató esélyhányadosot vesszük figyelembe. Ez a mutató ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az erdélyi szászokat (mielőtt az emigráció felszámolta volna közösségüket) nagyobb fokú endogámia jellemezte, mint a magyarokat.

58 Az esélyhányados és a lakosságon belüli arány kiszámításakor általában az adott kisebbség hagyományos településterületét vettük alapul. Ez a szlovákiai magyarok esetében a két nagyváros (Kassa és Pozsony), illetve a részben magyarok által lakott 16 dél-szlovákiai járás, míg a szerbiai magyarok esetében a Vajdaság Autonóm Tartomány. A Lettországi és Észtországi oroszok esetében a teljes népességhez viszonyítottunk. Itt az oroszok erősen koncentrálnak a városokban, illetve a keleti megyékben, azonban nem választható le egyértelműen egy orosz településterület. A Finnországban a történelmileg svédek lakta part menti tartományokat vettük viszonyítási alapnak, ami (miután magába foglalja a Helsinki agglomerációt, illetve Åbo/Turku városát) az ország népességének mintegy 42 százalékát jelenti. Az észak-ír katolikusok esetében értelemszerűen Észak-Írországot, vagyis Ulster az Egyesült Királyság fennhatósága alatt álló hat megyéjét vettük alapul.

Ez pedig nagymértékben összefügg az etnikai rétegződési rendszerben, illetve az etnikai presztízshierarchiában betöltött helyükkel. Az utóbbi három évtized vonatkozásában kétségtelen tény a vegyes házasságok arányának emelkedése. Hosszabb időtávra visszatekintve azonban a helyzet ellentmondásosabb. Miközben a (népesség többségét tömörítő) falusi közösségeket nagyfokú endogámia jellemezte, elképzelhető, hogy a városokban a mainál jóval gyakoribb és elfogadottabb volt az etnikailag vegyes házasságkötés.

5. A vegyes (és homogén) házasságok irányában ható tényezők

A vegyes házasságot meghatározó tényezők vonatkozásában érdemes a szakirodalomban meglévő felosztásból kiindulni, ami három tényező között tesz analitikus különbséget. Ezek a „harmadik fél” (*third party factors*), a partnerszelekció esetében érvényesülő egyéni preferenciák, illetve a *házassági piacot* meghatározó strukturális kényszerek.⁵⁹ Ezek a tényezők, noha joggal teszünk köztük analitikus különbséget, a valóságban szorosan összefüggenek.

A *harmadik fél* alatt a párválasztást befolyásoló csoportnormákat, illetve a vegyes házasságot szankcionáló (vagy adott esetben támogató⁶⁰) intézményeket, diskurzusokat értjük. Általában véve elfogadott, hogy a modernizációval a párválasztásban a harmadik fél szerepe csökken és ezzel az endogámiát támogató intézmények/csoportnormák visszaszorulnak. Erdélyben a néprajzi vizsgálatok közelítették meg a kérdést ebből az irányból. Pozsony Ferenc szerint Erdélyben a különböző etnikumokat a történelem során egyfajta „józan elkülönülés” jellemezte. A közösségek „egészen a XX. század elejéig az etnikailag, nyelvileg, felekezetiileg és a kulturálisan egynemű családok kialakítását kedvelték és javallták”.⁶¹ Az etnikai endogámiának ezt az „aranykorát” a modernizáció folyamata bontotta meg, először a két világháború között, majd végképp az ötvenes-hatvanas években. A vegyes házasságok elszaporodása ebben a megközelítésben annak köszönhető, hogy „miközben a falusi közösségek rendre szétesnek, éppen a felgyorsult modernizáció és az egyre kiteljesedett individualizáció közepette a rurális településeken élők is már elsősorban individuumként tervezik és alkotják életpályájukat.”⁶² Turai Tünde egy ennél jóval konkrétabb szinten azt a folyamatot írta le, amelynek során a szülők a parasztgazdaság termelése fölött gyakorolt ellenőrzésükkel együtt a fiatalok párválasztásába való beleszólásukat is elvesztették.⁶³ Az endogámia irányában ható

59 KALMIJN i. m. (34. lj.) 397.

60 A szakirodalom általában az endogámia irányában ható, illetve a vegyes házasságot szankcionáló csoportnormákra összpontosít, amelyek (mint egy különböző kontextusokba helyezett archetipikus Rómeó és Júlia történetben) hajlamosak keresztetni az egyéni preferenciákat. Valójában azonban egyes esetekben a közösségi normák, társadalmi intézmények, illetve diskurzusok kimondottan támogatják a vegyes házasságot. Brazíliában (illetve részben Latin Amerika más országaiban) például a tudományos rasszizmus nem a fajok elkülönülése, hanem keveredése mellett érvelt. A lamarckianus eugenika várakozása szerint a vegyes házasságokon keresztül a felsőbbrendű fehér faj magába olvasztja az alsóbbrendű feketét, mintegy „kifehérítve” (*racially whitening*) a brazil társadalmat. A kifehérítés stratégiája a mindennapokban is működött és a sötétebb bőrűek azon törekvését jelölte, hogy világosabb bőrű párt találjanak maguknak, és ezáltal világosabb bőrű utódokat hozzanak létre. Robin E. SHERIFF: *Dreaming Equality. Color, Race, and Racism in Urban Brazil*. New Jersey, Rutgers University Press, 2001.; Chinyere OSUJI: Confronting whitening in an era of black consciousness: racial ideology and black-white interracial marriages in Rio de Janeiro. *Ethnic and Racial Studies*, 36. 2013/10. 1490–1506.

61 POZSONYI i. m. (49. lj.) 51.

62 Uo., 49.

63 TURAI Tünde: A családszerkezet változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban. *Erdélyi Társadalom*, 2003/1. 85–101

intézmények vonatkozásában nem feledkezhetünk meg a vallás szerepéről, hisz Erdélyben – mint érintettük – a vallási és a nemzetiségi törésvonalak megerősítették egymást. Ugyancsak ide tartoznak azok a határ-megerősítési gyakorlatok, amiket a tanulmány végén tárgyalunk. Miközben a falusi jellegű településekre elfogadhatjuk a néprajzi szakirodalom következtetéseit, Râmneamțu már érintett vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy az etnikai endogámia a hagyományos városi középosztály esetében sokkal kevésbé volt norma. Itt (legalábbis a két világháború között) nagyobb jelentősége lehetett a társadalmi státus szerinti homogámiának.

A következő tényezőt az *egyéni preferenciák* jelentik. A különböző megközelítések egyetértenek abban, hogy a társadalmi modernizációval ennek a tényezőnek a szerepe (a csoportnormák kárára) növekszik.⁶⁴ Úgy ennek, mind a következő tényezőnek (a strukturális kényszereknek) az értelmezésében hasznos metaforának tűnik a *házassági piac*.⁶⁵ Ez a metafora (a piac analógiájára) maga is az egyéni preferenciákból indul ki. A házassági piac szereplői a nem házas nők és férfiak, akik a számukra (különböző okok miatt) attraktív párokért versenyeznek. Döntéseiket/választásaikat preferenciáik, illetve a házassági piac szerkezete határozzák meg. A preferenciák szempontjából lényeges, hogy a házassági piac szereplőit a többi résztvevő a felkínált erőforrások alapján ítéli meg. Az erőforrások sokfélék lehetnek, például esztétikaiak, vagy szexuálisak. A társadalomtudományos vizsgálatok (illetve az etnikai endogámia) szempontjából azonban a kulturális, illetve a társadalmi-gazdasági erőforrásoknak van szerepük. A kulturális preferenciáknak kétségkívül kulcsszerepük van az etnikai endogámiában, hisz egy természetes törekvés, ha valaki (a saját konformizmusa érdekében) nyelvileg, kulturálisan, világnézeti szempontból saját magához hasonló párt keres. Érdekesebb azonban a társadalmi-gazdasági erőforrások vizsgálata. A társadalmi-gazdasági erőforrások az eljövendő család anyagi jólétét, társadalmi státusát és presztízsét határozzák meg. Ezek vizsgálata általában a házasság társadalmi mobilitással és státusreprodukcióval való összefüggésében meghatározó. Amennyiben a társadalmi hierarchia és az etnicitás egymástól nem függetlenek (és általában nem azok), az etnikai endogámiát/exogámiát alapjaiban határozzák meg a társadalmi reprodukciós, illetve a mobilitási stratégiák. Ezek (az etnikai rétegződési rendszer változásával együtt) a mi esetünkben is fontos szerepet játszanak.

Az endogámiát (illetve az exogámiát) támogató normákat, intézményeket és diskurzusokat, illetve az individuális preferenciákat egyes szerzők összevonva, kulturális tényezőknak tekintik és állítják szembe az úgynevezett *strukturális faktorokkal*.⁶⁶ A strukturális kényszerek vizsgálata arra világít rá, hogy bár a preferenciák és a csoportnormák fontosak lehetnek, önmagukban nem határozzák meg az endogámia mértékét. A strukturális kényszerek ugyanis gyakran (akár ezek ellenében is) a vegyes házasság irányában hatnak. Megfordítva, a vegyes házasságok ténye nem mindig az endogámiára

64 Ebben a tekintetben hasznos lehet Thornton *fejlődési idealizmus* fogalma. Thornton szerint a modern (nyugati) családmodell terjedésében nagy szerepet játszott/játszik az a hit, hogy a családmodellek és a társadalmi-gazdasági fejlődés/modernizáció között szoros oksági kapcsolat van. Így a nyugati/modern családmodell elemei, mint a fejlettség, míg ezek hiánya, mint az elmaradottság mutatója nyer értelmezést, ami sok esetben a családmodellt érintő társadalmi változás motorja lehet. A Thornton által javasolt keretet az egyéni preferenciák mentén történő párválasztás terjedésének az elemzésében is használhatjuk. Arland THORNTON: *Reading History Sideways. The Fallacy and Enduring Impact of Developmental Paradigm*. Chicago, Chicago University Press, 2005.

65 A *házassági piac* eredetileg az ökonómiai emberkép, illetve a racionális döntéshozatali modell párválasztásra történő adaptációja. Gary BECKER: A Theory of Marriage: Part I. *The Journal of Political Economy*. Vol. 81. No. 4. Jul.-Aug. 1973. 813–846. A kifejezés jelentős karriert futott be, azonban a Becker által javasolt matematizált modellhez képest egy meglehetősen általános szöfordulattá vált. Mi is sokkal inkább metaforaként használjuk, és nem azonosulunk teljes mértékben a mögötte lévő eredeti feltevésekkel.

66 KALMIJN–VAN TUBERGENI.m. (42 l.j.)..

vonatkozó preferenciák és a csoportnormák hiányát tükrözi, hanem strukturális kényszerekből is adódhat. Blau és szerzőtársai a vegyes házasság kérdését ebből az irányból közelítették meg, abból kiindulva, hogy az esetek jelentős részében az endogámiára irányuló preferenciák és csoportnormák nem elég erősek ahhoz, hogy a strukturális kényszereket elfojtsák. Ez a tétel persze a mindig létező kivételek és a fokozatokban lévő különbségek okán érdekes. Ahol egyáltalán nem jutnak érvényre az endogámiát támogató preferenciák és csoportnormák, ott a strukturális kényszerek hatásának vizsgálata is érdektelen, hisz nem beszélhetünk (elsődleges értelemben) csoportról.⁶⁷

A házassági piac kényszerei több tényezőből adódnak. Ezek közül Blau és munkatársai elsőként a csoportok relatív méretét (népességen belüli arányát) emelték ki.⁶⁸ Amennyiben egy adott társadalmi téren belül a párválasztások véletlenszerűek lennének, a csoport mérete határozná meg az endogámia esélyét. Bár a valóságban a párválasztások soha nem véletlenszerűek, a csoportméret és az endogámia közötti összefüggés fennmarad. A korábban az endogámia mutatójaként bevezetett esélyhányados ebből kiindulva próbálja modellezni az endogámiára való hajlamot. A további hipotézisek abból indulnak ki, hogy a házassági piacok szegmentáltak, vagyis a ténylegesen szóba jövő partnerek (általában) a nemzetállami társadalomnál jóval szűkebb földrajzi (és társadalmi) térből kerülnek ki. Ezért logikus a feltevés, miszerint a földrajzilag koncentrált csoportoknak nagyobb az esélyük az endogámiára, mint azoknak, amelyeknek az elhelyezkedése szóróvándorú. Még egy lépéssel tovább menve a lokális házassági piacokat (*local marriage market*) találjuk.⁶⁹ Ezek olyan konkrét funkcionális helyek, ahol a házassági piac szereplői ténylegesen találkozhatnak: iskola, munkahely, szomszédság, szórakozóhelyek. Végül soron, az adott település vagy régió etnikai térszerkezete mellett, az endogámia esélyét az is befolyásolja, hogy ezek a funkcionális helyek etnikailag elkülönültek, avagy nem. Ez a kérdés azonban már az etnicitás társadalmi organizációjával és intézményeszettségével függ össze, azzal, hogy egy kisebbség milyen mértékben képes a maga etnikailag integrált társadalmi tereit megteremteni, önmagát, mint „párhuzamos társadalmat” megszervezni.

A következőkben logisztikus regressziós modell segítségével vizsgáljuk meg azokat a tényezőket, amelyek az erdélyi magyarok esetében valószínűsítik az etnikai exogámiát. A fontosabb demográfiai jellemzőkön kívül megpróbáltunk olyan változókat bevonni a modellbe, amelyek a fenti három okcsoportot fedik le, ezen belül pedig az etnikai endogámia kérdését az etnikai rétegződési rendszerhez kötik. A lehetőségeinket nagymértékben behatárolták a rendelkezésünkre álló népszámlálási adatok. Így nem, vagy csak közvetve kapunk választ arra a kérdésre, hogy a „kisebbségi társadalom” különböző intézményes tereiben való részvétel mennyire támogatja az endogámiát. Ehhez tudnunk kellene, hogy alanyaink milyen nyelven végezték az iskolát, milyen etnikai miliőben dolgoztak stb. Talán ezek hiánya magyarázza a modell viszonylag kicsi (de azért jelentékeny) magyarázó erejét. Az alábbi táblázatban a regressziós modell segítségével számolt esélyhányadosok és szignifikanciaszintek mellett feltüntetjük a vegyes házasságban élők alapváltozók szerinti megoszlásait is.

Ahogy azt már érintettük, a vegyes házasságban élők aránya összességében növekvő tendenciát mutatott: 1977-ben 9,8, 1992-ben 12,9, 2002-ben pedig 13,6 százalékot tett ki. A többségi házastársak, partnerek aránya szintén növekedett 85-ről 89, majd 92 százalékra az összes vegyes házasságon belül.

67 Peter M. BLAU – Terry C. BLUM – Joseph E. SCHWARTZ: Heterogeneity and Inter-marriage. *American Sociological Review* 47. (1). 1982. 45–62.

68 Uo., 51–54.

69 KALMIJN i. m. (34. lj.) 403–404.

7. táblázat: A vegyes párkapcsolatban élők magyarok aránya és az azt meghatározó tényezők 1977-ben, 1992-ben és 2002-ben (százalékos megoszlások és logisztikus regressziós modell)

%		1977* (N=85443)			1992 (N=82328)			2002 (N=72981)		
		EXP B	SIG	%	EXP B	SIG	%	EXP B	SIG	
Összes		9,8	11,5		12,9	12,5		13,6		
Ebből román párú vegyes kapcsolat		8,3								
<i>Nem</i>	<i>Férfi</i>	10,7			13,4			13,9		
	<i>Nő</i>	8,9	1,25	0,000	12,4	1,10	0,000	13,3	1,07	0,005
<i>Életkor</i>	<i>18-34</i>	12,9			16,5			15,5		
	<i>35-54</i>	9,9	0,76	0,000	14,0	0,81	0,000	15,1	0,92	0,004
	<i>55+</i>	6,5	0,53	0,000	8,7	0,55	0,000	10,5	0,68	0,000
<i>Régió</i>	<i>Székegyháza</i>	2,0			2,4			2,6		
	<i>Közép-Erdély</i>	7,2	2,28	0,000	9,3	2,41	0,000	10,8	2,86	0,000
	<i>Partium</i>	7,5	2,65	0,000	10,2	2,77	0,000	10,8	2,92	0,000
	<i>Szörény</i>	22,4	4,77	0,000	27,7	5,28	0,000	31,8	6,96	0,000
	<i>Regát</i>	65,4	9,97	0,000	54,6	10,36	0,000	52,0	12,04	0,000
<i>Településtípus</i>	<i>Falu</i>	4,7			6,6			7,6		
	<i>Város</i>	14,9	1,66	0,000	17,9	1,36	0,000	19,1	1,43	0,000
<i>Súlyozott arány</i>		-	0,98	0,000	-	0,99	0,000	-	0,99	0,000
<i>Belső migráció</i>	<i>Költözött</i>	16,6			16,3			16,9		
	<i>Nem költözött</i>	7,9	1,10	0,000	10,1	1,08	0,000	11,6	1,15	0,000
<i>Iskolai végzettség</i>	<i>Alapfokú</i>	8,0			9,4			10,0		
	<i>Szakiskola</i>	13,0	1,38	0,000	17,3	1,49	0,000	16,9	1,61	0,000
	<i>Középiskola</i>	15,6	1,44	0,000	16,5	1,49	0,000	15,4	1,51	0,000
	<i>Felsőfokú</i>	14,8	1,33	0,000	23,0	2,07	0,000	23,3	2,14	0,000
<i>Vallás</i>	<i>Református</i>	13,2	1,28 22,8 2,1 5,7 0,64 13,4 1,46 82,7 25,36 16,2 0,66 17,1 1,46		10,2			10,9		
	<i>Római Katolikus</i>				0,000	13,1	1,24	0,000		
	<i>Görög Katolikus</i>				0,000	26,8	2,29	0,000		
	<i>Unitárius</i>				0,000	7,1	0,77	0,000		
	<i>Neo-protestáns</i>				0,000	17,4	1,78	0,000		
	<i>Ortodox</i>				0,000	77,8	17,61	0,000		
	<i>Evangelikus</i>				0,000	15,9	0,54	0,000		
	<i>Egyéb</i>				0,000	18,9	1,71	0,000		
<i>Párkapcsolat jellege</i>	<i>Házasság</i>	9,8			12,8			12,8		
	<i>Élettársi kapcsolat</i>	-			15,8	1,34	0,000	23,4	2,54	0,000
Nagelkerke R ²		0,202			0,291			0,306		

Forrás: IPUMS International, a népszámlálások 10 százalékos adatbázisa

Az 1977-es mintából Fehér és Arad megyék hiányoznak

A nők között magasabb a vegyes házasságban élők aránya, azonban a különbség időben egyértelműen csökkent, amit az alapmegoszlások és az esélyhányadosok egyaránt jeleznek. Már érintettük, hogy 1977-ben regisztrálták a legjelentősebb életkor szerinti különbséget, ami a későbbiekben részben kiegyenlítődött. 1977-ben fele akkora eséllyel élt egy 55 év feletti vegyes házasságban, mint egy 18–34 éves. Ez arra utal, hogy 1977-et megelőzően a vegyes házasságok aránya jelentős mértékben emelkedett. Ha a 18–34 év közöttieket nézzük, ez az emelkedés 1992 és 2002 között is folytatódott, 1992 és 2002 között viszont megállt. 2002-ben pedig a 18–34 évesek között a vegyes házasságban élők aránya alacsonyabb volt, mint 1992-ben. Ez logikusan azt jelenti, hogy az 1980-as évekhez képest az 1990-es években jelentősen esett a vegyes házasságok aránya. Ez valószínűleg az 1990 után beindult etnikai intézményesedésnek és mozgósításnak köszönhető. A kilencvenes években a magyar közösség intézményes elkülönültsége növekedett, ami például a magyar nyelvű középfokú oktatás visszaállításában mutatkozott meg.

Az egyes régiók etnikai térszerkezete a legfontosabb magyarázó változók egyike. Ez kétféleképpen került be a regressziós modellbe. Egyrészt a súlyozott arányon, másrészt egy ötös regionális felosztáson keresztül. A súlyozott arány egyszerre méri a magyarok arányát és koncentráltóságát.⁷⁰ A mutató nagyobb értékei egyértelműen az endogámia irányában hatnak. Részben az eltérő etnikai szerkezetnek, részben ettől független tényezőknek (eltérő társadalmi távolságoknak) tudhatók be, az endogámia regionális különbségei. A Székelyföldieknél (ahol a vegyes házasságban élők aránya 1977-ben 2, 1992-ben 2,4 és 2002-ben is csupán 2,6 százalékos volt) akkor is jóval nagyobb eséllyel kötnek vegyes házasságot a más régióban élők, ha (a súlyozott arányon keresztül) az etnikai térszerkezet hatását kontrolláljuk. Az esélyhányadosok ráadásul időben növekednek, vagyis miközben a Székelyföldön az etnikai endogámiát támogató normák és preferenciák kisebb mértékben változtak, más régiókban jobban fellazultak. Különösképpen igaz ez a szórvány esetében, ahol 2002-ben már minden harmadik magyar vegyes házasságban élt. Ezt a folyamatot jól mutatják a minden régióban csökkenő, de ugyanakkor egymástól is távolodó esélyhányadosok, amelyeket az egyes régiókra is kiszámítottunk.

8. táblázat: A vegyes házasságra lépők aránya a romániai magyarok között: 1966-ban, illetve 1992–2007 között

	1977	1992	2002
Székelyföld	432	335	308
Közép-Erdély	311	228	191
Partium	323	196	185
Szórvány	123	86	74
Összesen	308	211	200

70 „A súlyozott számarányt úgy számítottam ki minden egyes megyére, hogy az egyes településeken (tehát nem közigazgatási egységeken) élő magyarok lélekszámát megszoroztam az ottani százalékarányukkal, majd a szorzatok összegét elosztottam a lélekszámok összegével”. SZILÁGYI i. m. (38. lj.) 185. Képletszerűen: $P_s = \sum (p_i \times P_i) / P_{tot}$, ahol p_i – a magyarok aránya egy adott településen; P_i – a magyarok száma az adott településen, P_{tot} – pedig a teljes magyar népesség. A mutatót az IPUMS International adatbázishoz megye és azon belül településtípus szerint tudtuk hozzárendelni.

Falvakon egyértelműen nagyobb fokú az etnikai endogámia, mint városon: az alapmegoszlásokat összehasonlítva 1977-ben 3-szor, 1992-ben 2,5-ször, 2002-ben 2,5-ször akkora. A regressziós modellben szereplő esélyhányadosok viszont ennél szerényebb (de szignifikáns) összefüggést mutatnak. A belső migráció (vagyis, ha valaki élete során lakhelyet változtat) szintén a vegyes házasság irányában hat. Ez ugyanis nagy eséllyel egy etnikailag heterogénebb házassági piacra való kilépést jelent.

A felekezeti hovatartozásnak (amire 1992-ben és 2002-ben kérdezett rá a népszámlálás) szintén jelentékeny hatása van. A két protestáns nemzeti egyház, az unitáriusok és a reformátusok kötnek a legkisebb eséllyel vegyes házasságot, náluk pedig valamivel nagyobb eséllyel a katolikusok. Az evangélikusoknál ugyan az alapmegoszlások szerint magasabb a vegyes házasságok aránya mindhárom magyar vallásfelekezetenél, de ha a többi változót kontroll alatt tartjuk, a reformátusokhoz viszonyítva kisebb esélyhányadost kapunk. Az evangélikusok elsősorban Brassó megyében tömörülnek és ahhoz képest, hogy falvaik többségében kisebbséget képeznek, nagymértékben hajlanak az endogámiára. Ez részben annak tudható be, hogy nem annyira románok, mint román anyanyelvű és identitású cigányok mellett élnek. Az etnikailag vegyes neoprotestáns, illetve görög-katolikus felekezetekhez tartozók hajlamosabbak a vegyes házasságra a reformátusoknál. A román nemzeti egyháznak tartozó ortodox magyarok esetében (ahova a magyarok kevesebb, mint 2 százaléka tartozik) kiugró (25-ös, illetve 18-as) esélyhányadost kapunk. Ők nagy eséllyel maguk is vegyes házasságból származnak, vagy (bár ez összességében nem jellemző) a házasságot követően tértek át ortodox vallásra.

A valláshoz hasonlóan szintén a csoportnormák exogámiát mérséklő hatására utal, hogy 2002-ben jelentős volt a különbség a vegyes házasságok és a vegyes élettársi kapcsolatok aránya között. Az élettársi kapcsolatban élők között 2,5-szer nagyobb eséllyel találunk vegyes párokat, mint a házasságok esetében. Az összes élettársi kapcsolat közel negyede vegyes volt. Ez nyilván azt jelenti, hogy a vegyes párkapcsolatok esetében kisebb a motiváció a házassodásra. A házasság Erdélyben általában (egy gyakran több száz fős) közösségi esemény, amire hivatalosak a közeli és távoli rokonok, barátok, ismerősök, szomszédok, egykori falubeliek. Amennyiben élnek a vegyes házasságot nehezítő csoportnormák, a vegyes kapcsolatban élő fiatalok nyilván kisebb készletet éreznek egy ilyen esemény megszervezésére.

Az etnikai exogámia jellegét és társadalmi hatásait tekintve az iskolai végzettség szerinti megoszlásoknak van kulcsszerepe. Egyrészt a kérdéssel kapcsolatos *mainstream* nemzetközi szakirodalom egyetért abban, hogy a felsőfokú végzettség növeli az exogámia esélyét.⁷¹ A magyarázatok vonatkozásában mind a három korábban említett tényező felmerült. Egyrészt a konvencionális magyarázatok egyik eleme, hogy a felsőfokú végzettség mintegy természetes következménye a liberálisabb attitűd és nagyobb nyitottság, ami párválasztást irányító preferenciákban is érezteti hatását.⁷² Másrészt a konvencionális magyarázatok szerint a felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok nagyobb egyéni autonómiával rendelkeznek és kisebb mértékben befolyásolja a párválasztásukat a család, illetve az exogámiára vonatkozó közösségi normarendszer.⁷³ Végül (a strukturális faktor felől nézve) a felsőfokú végzettség, illetve általában véve a társadalmi mobilitás növeli a társadalmi kapcsolatháló etnikai heterogenitását, illetve olyan házassági piacra való belépéssel jár, ahol a vegyes házasság esélye nagyobb lesz.

71 FINNÄS–O'LEARY i. m. (36. l.).

72 J. HENDRICKX: *The Analysis of Religious Assortative Marriage*, Dissertation, University of Nijmegen, 1994.

73 CALVIN GOLDSCHIEDER: *Jewish Continuity and Change*. Bloomington, Indiana University Press, 1986.

Ennek a megközelítésnek kulcsszerepe van az asszimiláció különböző dimenzióit tárgyaló elméletekben.⁷⁴ E szerint a strukturális asszimiláció, amelynek során a kisebbséghez tartozó egyének kilépnek saját társadalmi köreiből, mintegy szükségszerűen maga után vonja a vegyes házasságok arányának növekedését.

Másrészt, Finnäs–O’Leary tanulmánya⁷⁵ arra hívja fel a figyelmünket, hogy ezeket az eredményeket, amelyek elsősorban a (társadalmi hierarchia alján lévő) bevándorló kisebbségek vizsgálatából szerzett tapasztalatokat dolgozzák fel, nem vetíthetjük rá automatikusan a nagy létszámú, őshonos kisebbségekre, különösképpen, ha azok egykori domináns helyzetükből fakadóan a magas státusú rétegekben vannak felülreprezentálva. Vizsgálatuk szerint, amely a finnországi svédekre és az írországi protestánsokra terjedt ki, azt találták, hogy az exogám házasságok, párkapcsolatok aránya az alacsony végzettségű rétegek esetében magasabb. Ezt egyrészt a nevezett kisebbségek magas státusával hozták összefüggésben, Merton státus-difúziós elméletére támaszkodva.⁷⁶ E szerint a kedvező helyzetben lévő etnikai (és egyéb) csoportok azért hajlamosak az endogámira, illetve a társadalmi távolságok megőrzésére, hogy a státusdiffúziót elkerüljék. Így amennyiben egy kisebbség sikeresen monopolizál bizonyos pozíciókat, vagy mobilitási csatornákat, hajlamos arra, hogy ellenálljon a (strukturális értelemben vett) asszimilációs nyomásnak. A másik magyarázat a két említett kisebbségi társadalom (társadalmi pillér) szerkezete. Úgy a svéd, mind a protestánsok domináns helyzetben voltak a finn, illetve az ír nemzetállam megalakulása előtt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a felső rétegeken belül voltak messze felülreprezentálva. A nemzetállamok megalakulása után ezek a kisebbségek (az erdélyi magyarokhoz hasonlóan) egy párhuzamos társadalom, illetve egy sűrű intézményes háló megteremtésére törekedtek. És (szintén az erdélyi magyarokhoz hasonlóan) ebben a törekvésben a felső- és középosztály, illetve az értelmiség játszotta a fő szerepet. Így a kialakuló intézményes szerkezet is inkább ennek a rétegnek az igényeiből, életstílusából indult ki, míg az alsóbb rétegek vonatkozásában sokkal kevésbé teremtődött meg a különálló csoportként való létezést fenntartó intézményes keret. Az etnikai reprodukció is nagyobb eséllyel valósult meg ezen rétegeken belül, ami más részről ahhoz járul hozzá, hogy a kisebbségek (megmaradt) tagjai az új körülmények között is megőrizték magas státusukat.⁷⁷

Ugyan az erdélyi magyarokra vonatkozó adatok nem egy a finnországi svédhez, vagy az ír protestánsokhoz hasonló folyamatot sejtetnek, mégis ezeket tekinthetjük releváns viszonyítási alapnak. Az erdélyi magyarok esetében sok a hasonlóság az előbbi két példával. Egy egykor domináns kisebbségről van szó, ahol a kisebbségi társadalom intézményes szerkezete sok szempontból hasonlóan épül fel, mint amit Finnäs és O’Leary leírnak.⁷⁸ A magyarok esetében mégsem az történik, mint az előző két esetben. A vegyes házasságok aránya jóval magasabb a felsőfokú végzettek között, mint a társadalmilag marginális rétegekben. Az alapfokú

74 GORDON i. m. (41. lj.); John M. YINGER: Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation. *Ethnic and Racial Studies* 3. 1981. 249–264. Áttekintésként ld. ALBA–NEE i. m. (41. lj.).

75 FINNÄS–O’LEARY i. m. (36. lj.).

76 ROBERT MERTON: ‘Intermarriage and the Social Structure’. *Psychiatry*, 4. 1941. 361–374.

77 FINNÄS–O’LEARY i. m. (36. lj.) 236–237.

78 Ezzel kapcsolatban Vetési arra hívja fel a figyelmet (VETÉSI László: Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk*, 2014/6. 24–39.), hogy Kolozsváron a magyar rendezvények és intézmények szinte kivétel nélkül az elitet és az értelmiséget célozzák meg, míg a munkás és alsó réteg szinte teljesen kívül reked ezen az intézményes hálón. További jellemző, hogy miközben a magyar közösség a kulturális intézmények és termékek széles skáláját tartja fenn, ezek szinte kizárólag az elitkultúrára terjednek ki, igaz a populáris kultúrafogyasztás nem annyira román nyelvű, mint inkább Magyarországc-centrikus. KISS–BARNA i. m. (38. lj.).

végzettséggel rendelkezőkhöz képest a diplomásoknál az exogámia esélyhányadosa 1992-ben 2,07, 2002-ben 2,14. A vegyes házasságok ráadásul ebben a rétegben lettek jóval gyakoribban az 1977-es állapothoz képest. A szakiskolát és középiskolát végzettek körében 1977 és 1992 között jelentősen nőtt, 1992 és 2002 között viszont enyhén csökkent a vegyes házasságban élők aránya. Az eredmények egyrészt a magyar nyelvű oktatási hálózat szerkezetével és dinamikájával függnek össze, ami egy nagyon fontos tényező, amely a „lokális házassági piacok” etnikai összetételét befolyásolja. Mint érintettük, alapfokon a magyar gyerekek 85 százaléka tanul anyanyelven, ez a közép fok esetében már kevesebb, mint 70, az egyetem esetében pedig kevesebb, mint 50 százalék. Másrészt 1990 után pont a középfokú oktatás esetében volt áttörés, ahol nem csak megnőtt a magyar nyelven tanulók aránya, hanem önálló magyar oktatási intézmények alakultak. Ez pedig láthatóan növelte a középiskolát végzett fiatalok esetében az endogámiát. Másrészt a magyar „kisebbségi társadalom” szerkezetét érdemes figyelembe vennünk. Ebben vannak olyan társadalmi mezők, amelyek etnikai alapon integráltak, amelyeken belül a magyar elit ellenőrzi a mobilitási csatornákat.⁷⁹ Ilyen az egyház, jelentős részben az oktatási rendszer, a politikai részvétel, a kulturális termelés. Más társadalmi mezők (közülük legfontosabbként a gazdaság), azonban nem etnikailag integráltak és az ezeken keresztüli mobilitási csatornák nagy eséllyel a többségi társadalom irányában vezetnek.

6. A vegyes családokon belüli etnikai szocializáció

A következőkben a vegyes családokon belüli szocializációt fogjuk megvizsgálni, szintén a népszámlálási adatokra támaszkodva. A kérdés kapcsán érdemes Dmitry Gorenburg tanulmányára kitérni, aki a vegyes házasságon belüli szocializáció kérdését a Szovjetunió vonatkozásában, de az etnikumközi viszonyokra vonatkozó jelenlegi tudományos *mainstream* szemszögéből gondolja újra.⁸⁰ Találón állapítja meg, hogy egyfelől a korabeli (hetvenes, nyolcvanas évekbeli) szovjet, illetve bizonyos mértékig a jelenlegi poszt-szovjet, másfelől pedig a mai nyugat-európai és észak-amerikai tudományosságban elfogadott kategorizációs gyakorlatok között igen jelentős a távolság. A korabeli szovjet (és jelentős mértékben a mai poszt-szovjet) klasszifikációs gyakorlat arra az előfeltevésre épült, hogy az egyéneknek nem lehet többes identitásuk, vagyis az egyik, vagy a másik nemzetiségi kategóriába sorolhatók be. Ez a klasszifikációs gyakorlat jellemezte egyrészt a szovjet és poszt-szovjet censusokat, másrészt pedig a hasonlóképpen elképzelt nemzetiség az érintettek személyi igazolványában is feltüntetésre került. Gorenburg szerint mindez épp a vegyes házasság és a vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció vonatkozásában tűnik a leginkább problematikusnak. A legtöbb ember számára ugyanis az etnikai besorolás egyértelmű, az etnikai kategóriák közötti választás kérdése pedig fel sem vetődik, hanem mintegy magától értetődően adott.⁸¹

79 Lásd ezzel kapcsolatban Horowitz klasszikus megkülönböztetését az egymásnak alá fölé rendelődő (*ranked*) és nem alá-föle rendelődő (*unranked*) csoportok között. Ennek legfontosabb kritériuma pont a saját elit által ellenőrzött mobilitási csatornák megléte, illetve hiánya. DONALD HOROWITZ: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley–Los Angeles–London, University of California Press, 2000. 22–24.

80 Dmitry GORENBURG: Rethinking Interethnic Marriage in the Soviet Union. *Post-Soviet Affairs*, 2006. 22. 2. 145–165.

81 Ezt a jelenséget nevezhetjük hétköznapi primordializmusnak (*everyday primordialism*). JAMES FEARON – DAVID LAITIN: Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization* 54. 4. Autumn 2000. 845–877.

A vegyes családokban felnőtt személyek számára azonban ez korántsem így van, esetükben a választás kérdése nagyon is problematikus lehet. A szovjet kategorizáció gyakorlat pedig, szól Gorenburg érve, igen nagy (túlzott) mértékben leegyszerűsíti a kérdést. Itt ugyanis a vegyes házasságban szocializálódott gyermekeket egyszerűen az egyik, vagy a másik etnikai csoporthoz sorolják, a vegyes házasságok következményeire vonatkozó kutatás egyetlen kérdése pedig az lesz, hogy a különböző etnikumok által kötött vegyes házasságok esetében melyik csoport könyvelhet el veszteséget, illetve melyik nyereséget.

A jelenlegi társadalomtudományos *mainstream* felől nézve, ez a megközelítés (legalábbis ebben a formájában) mind módszertanilag, mind tartalmi szempontból tarthatatlan. Módszertani megközelítésben a probléma abban áll, hogy az egyetlen választási lehetőséget kínáló klasszifikációs eljárás képtelen az etnikai identifikáció különböző árnyalatainak leírására. Ezért olyan mérőeszközökre van szükség, amelyek vagy lehetővé teszik a különböző kategóriákhoz való kapcsolódás intenzitásának a megragadását, vagy pedig nyitva hagyják az identifikáció kérdését. Tartalmi szempontból a probléma, hogy a vegyes családból származó személyek számára az etnikai identitás minden bizonnyal többretegű, ambivalens, az egyetlen választási lehetőséget biztosító klasszifikációs eljárás pedig olyan kategóriákba kényszeríti őket, amelyekbe nem tartoznak egyértelműen, illetve kizárja őket olyan kategóriákból, ahova részben tartoznak.

Gorenburg a szovjet/poszt-szovjet, illetve a jelenlegi nyugati klasszifikációs gyakorlatokat egyértelmű hierarchiába rendezi és ez utóbbiak ismeretelméleti fölénye mellett érvel, a korabeli klasszifikációs gyakorlatot meg nem kérdőjelező tudományos elemzéseket pedig elhibázottnak tartja. Javaslat, hogy a szovjet, illetve a poszt-szovjet valóságot a korabeli klasszifikációs eljárásokat elvetve, a jelenlegi klasszifikációs eljárások fényében kell újraértelmeznünk. Az érvei bizonyos tekintetben igen meggyőzően – és sok esetben tartalmilag is indokoltak. Egyrészt a mellett érvel, hogy az egyes (vegyes házasságból származó) egyének esetében az identifikáció *szituacionálisan változhat*. Példája, hogy egy tatár–orosz vegyes házasságból származó tanuló esetében az orosz identifikáció dominál, a városi munkahelyén az orosz, míg a nagyszülei falujában a tatár. Másrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy az etnikai keveredés következtében új (köztes) csoportok jönnek létre. Példája a kelet-ukrajnai orosz–ukrán keveredés, ami egy külön csoportot (*pereverteny*), illetve nyelvet (*surzhyk*) eredményezett.

Magunk a következőkben egy más stratégiát fogunk követni. Miközben természetesen észleljük a múlt rendszerbeli (illetve részben jelenlegi) kelet-európai és kurrens nyugati klasszifikációs gyakorlatok közötti meglehetősen éles cezúrát, nem gondoljuk, hogy létezne a klasszifikációs gyakorlatok között egy magától értetődő ismeretelméleti vagy normatív hierarchia. Úgy gondoljuk, hogy a klasszifikációs gyakorlatok általában véve egy szélesebb politikai, intézményes és diskurzív kontextusba ágyazottak és azon belül értelmezhetők. Ez igaz a jelenlegi *mainstream* tudományos álláspont által preferált kategorizációs gyakorlatokra is. Románia vonatkozásában azt sem gondoljuk eredményre vezető stratégiának, ha a (közel)múltbeli (illetve jelentős részben jelenbeli) etnikai viszonyokat a *mainstream* diskurzusoknak és klasszifikációs gyakorlatoknak a fényében íránk át. E helyett inkább azt próbáljuk meg bemutatni, hogy a népszámlálásban is működő, de nagymértékben beágyazott klasszifikációs gyakorlatok miként alakították az etnikumközi viszonyokat, illetve a magyar-román etnikai határt.

7. A román censzusok kategorizációs gyakorlata és a vegyes családban élő gyermekek klasszifikációja

A román népszámlálások kategorizációs gyakorlata 1930 óta viszonylag keveset változott. A census egyrészt a nemzetiségre, másrészt az anyanyelvre kérdez rá és mindkettő esetében egy válaszlehetőséget engedélyez. Ez Kelet-Európában, a huszadik században általános gyakorlatnak felel meg, ami az etnikai különbségeket a kulturális egységként felfogott *nemzetiség* alapján reprezentálta. A két világháború között kialakult gyakorlat szakítást jelentett a Habsburg és Romanov birodalmakban korábban alkalmazott census-kategorizációjával.⁸² A második világháború előtti magyar, a német és az orosz népszámlálások ugyanis az *anyanyelv*re kérdeztek rá, miután azt tekintették a nemzetiség „objektív” kifejeződésének (szemben a „szubjektív” önbesorolással). A Habsburg és Romanov birodalmak utódállamai⁸³ azért szakítottak ezzel a gyakorlattal, mert az jól tükrözte a korábban domináns csoportok (németek, magyarok, oroszok) asszimilációs nyereségét. A román népszámlálás is egyértelműen az etnikai eredet fele tolta el a kategorizációt. Egyrészt bevezette a nemzetiséget (*naționalitate*), amit ugyan önbevallás alapján határozott meg, de a népi eredethez (*neam*) kötött.⁸⁴ Másrészt az anyanyelv definícióján is változtatott. A magyar censzusok a legjobban beszélt nyelvként, a román népszámlálások pedig a gyermekkorban, a szülői házban leggyakrabban beszélt nyelvként határozták meg azt.

Az 1977–2002 közötti censzusok kategorizációs gyakorlata ezzel lényegében megegyezik. Az anyanyelv meghatározása változatlan megmaradt. A nemzetiség esetében 1977-ben és 1992-ben a számlálóbiztosok számára készített útmutatók azt fogalmazzák meg, hogy annak szabad megválasztása és megvallása az állampolgárok alapvető joga. Lényeges fejlemény ugyanakkor, hogy 2002-ben a „nemzetiséget” „etnikum”-ra változtatják (a meghatározás megtartása mellett).⁸⁵

Értelemszerűen ez a klasszifikációs gyakorlat a tanulmány bevezetőjében érintett Herderiánus világképhez kapcsolódik, amely egymástól jól elkülönülő, sajátos kultúrával és nyelvvel rendelkező csoportokra osztja a társadalmat. Ez a világkép, illetve a hozzá kapcsolódó gyakorlat másfél-két évtizede (vagyis az általunk értelmezett népszámlálások idején)

82 Dominique AREL: Language categories: backward or forward looking. In David I. KERTZER – Dominique AREL (ed.): *Census and Identity. The Politics of Race Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 92–121.

83 Beleértve a Szovjetuniót. Francine HIRSCH: Towards a Soviet Order of Things: The 1926 Census and the Making of the Soviet Union. In S. SZRETER – H. SHOLKAMY – A. DHARMALINGAM (ed.): *Categories and Contexts: Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*. Oxford, Oxford University Press, 2004. 126–147.

84 1930-ban a számlálóbiztosok a népi eredet alapján gyakran felülírták a nemzetiségi önbevallást, a magyar tudatú *de allogen* (elsősorban a zsidó, sváb, rutén, örmény) eredetű személyek esetén. SERES Attila – EGRY Gábor: *Magyar levéltári források az 1930-as romániai népszámlálás értelmezéséhez*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011. Csehszlovákiában ez sokkal kevésbé volt jellemző. KOVÁCS Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum, 2004.; EGRY i. m. (54. l.).

85 Comisia Centrală pentru Recensământul Populației și a Locuințelor (1977), Recensământul Populației și a Locuințelor 1992 – Comisia Centrală (1991), Recensământul Populației și a Locuințelor 2002 – Comisia Centrală (2001).

még teljesen problémamentesnek tűnt Kelet-Európában (mivel egy hegemon helyzetben lévő diskurzushoz kötődött). Ezt jól jelzi, hogy miközben a rendszerváltást követően a magyar politikai elitek erőteljes népszámlálási identitáskampányt folytattak, a kategorizáció logikáját nem kérdőjelezték meg.⁸⁶

Ma nyilvánvalóan nem ez a helyzet, ugyanis az amerikai és nyugat-európai integracionista diskurzusok térhódításával a korábbi kategorizációs gyakorlat erősen megkérdőjeleződött. Az új (integracionista) diskurzív rendben már nem különböző „nemzetiségek” alkotják a társadalmat, hanem egy etnikai szempontból jelöletlen (*unmarked*) *mainstream* áll szemben a jelölt és egyben partikuláris etnikumokkal. Ilyen értelemben az etnicitás nem egy olyan attribútum, amivel mindenki természetes módon rendelkezik, hanem egy olyan dolog, ami csak bizonyos (etnikailag jelölt) helyzetekben jellemzi a kisebbségekhez tartozókat.⁸⁷ Jelenleg Kelet-Európában ez a kétfajta diskurzív rend mintegy egymásra csúszik, amit az ezredfordulót követő censzuszok (meglehetősen kaotikus) kategorizációs gyakorlata is jól tükröz. Az ezredforduló után mindenképpen megfigyelhető volt, hogy az egyes államok és statisztikai hivatalok a korábbinál kevésbé voltak elkötelezettek, hogy népességüket egymástól elkülönülő nemzetiségi kategóriákba sorolják. A 2011-es magyarországi népszámlálásból eredetileg ki akarták hagyni a nemzetiségre, anyanyelvre és vallásra vonatkozó kérdést, amelyek csak 2010-ben, a jobboldal elsöprő győelmét követően került ismét be a kérdések közé.⁸⁸ Más országokban ugyan nem került szóba az etnokulturális sajátosságokra vonatkozó kérdéscso-mag kihagyása, de a népszámlálási kommunikáció helyenként kifejezetten a nem-válaszra ösztönözte a kérdezetteket. A nem válaszolók aránya Magyarországon 14,7, Bulgáriában 9, Szlovákiában 7,1, Szerbiában 2,1 százalékos volt. Romániában 2011-ben egy hagyományos (papír alapú kérdőívvél végrehajtott) népszámlálás során 19 millió személyt írtak össze, akiknek csupán 0,3 százaléka nem válaszolt az etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdésre. Utólag viszont a népességnyilvántartót felhasználva 20 millió fölé növelték a népesség számát.⁸⁹ Az adatbázishoz utólag hozzáadott személyeknek természetesen nem volt anyanyelvük és nemzetiségük. Így Romániában a népesség 6,1 százalékaról nem rendelkezünk adattal.

Egy másik irány, ami a korábbi kategorizációs gyakorlatot megkérdőjelezte, a többes kötődések regisztrációja, amit Magyarországon a 2001-es népszámlálás vezetett be. Romániában 2011-ben jelentek meg olyan vélemények, amelyek szerint lehetőséget kellene adni a többes

86 VARGA i. m. (38. lj.) 220–240.; BRUBAKER –FEISCHMIDT–FOX–GRANCEA i. m. (13. lj.) 151–163.

87 Az etnicitás, mint a kisebbségi csoportokat jellemző partikularitás értelmezéséről ld.: FENTON i. m. (31. lj.); BRUBAKER–FEISCHMIDT–FOX–GRANCEA i. m. (13. lj.). Ezt a megközelítést próbálták alkalmazni a kolozsvári románok és magyarok közötti viszony elemzésében. Ehhez az értelmezéshez szorosan kapcsolódik az (állam) polgári (*civic*) és etnikai nemzetfelfogások közötti dichotómia. H. KOHN: *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origin and Background*. London, Macmillan, 1944.; ROGERS BRUBAKER: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1992. A kritikáját: G. SCHÖPFIN: 'Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West'. In Ch. KUPCHAN (ed.): *Nationalism and Nationalities in the New Europe*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1995.; S. SHULMANN: 'Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism'. *Comparative Political Studies*, 35. 2002. 5. 554–585.; Will KYMLICKA: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 2001.; BRUBAKER i. m. (22. lj.); T. REESKENS – M. HOOGHE: 'Beyond the civic–ethnic dichotomy: investigating the structure of citizenship concepts across thirty-three countries'. *Nations and Nationalism*, 16. 2010. 4. 579–597.; Krystof JASKULOWSKI: 'Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism. The Origins and Critique of the Dichotomy'. *Polish Sociological Review*, 171. 2010. 3. 289–302.; KISS i. m. (18. lj.).

88 A magyarországi társadalomtudományos szakma elég egyértelműen ellenezte az etnikai kategorizáció bármely formáját.

89 GHEȚĂU, Vasile: Recensământul și aventura INS cu datele finale. *Curs de Guvernare*, 8 August 2013.

kötődések, illetve köztes identitások kifejezésére. Ezeket a kezdeményezéseket azonban a Népszámlálási Bizottság nem tárgyalta érdemben. Az etnikai kategorizáció mikéntjét érintő kételemek az általunk elemzett 1977-es, 1992-es és 2002-es népszámlások során fel sem merültek.

Ki kell emelnünk – bár mi nem így gondoljuk –, hogy a kategorizációs gyakorlatok tekintetében a többes identitások regisztrációja, illetve az etnikailag jelöletlen többség elképzelése felé történő elmozdulás valamiféle „progresszív”, vagy szükségszerű irány lenne. Ezek a megoldások egyértelműen az *integracionista* diskurzushoz kötődnek, amit Kelet-Európában a nemzetisítő államok gyakran stratégikusan használnak. Az *akkodacionista* megoldásokhoz, a közösségi autonómiákhoz, illetve az etnikai hatalommegosztás más módozataihoz gyakran társul a „hivatalos etnicitás”, mint a közösségek lehatárolásának az eszköze. Az integracionista beállítottságú szakirodalom hajlamos ezt a kérdést a nem demokratikus rezsimekhez, illetve a véres etnikai konfliktusokhoz kötve tárgyalni. Így kap nagy figyelmet a Szovjetunió⁹⁰, vagy Ruanda⁹¹, ahol a nemzetiségi, illetve etnikai hovatartozás szerepelt a személyi igazolványban. Ehhez képest az etnikai/nemzetiségi regiszterek egy sor sikeres és békés esetben is részét képezik a közösségi autonómiák, illetve az etnikai hatalommegosztás intézményrendszerének. Így Dél-Tirolban, Finnországban, Szerbiában, vagy Horvátországban.

A román népszámlálások kérdezői útmutatója külön kitér a vegyes családban élő kiskorú gyermekek kategorizációjára, akiket a szüleik bevallása alapján sorolnak egyik, vagy másik nemzetiségi/etnikai csoporthoz. Ilyen értelemben a vegyes házasságon belüli etnikai szocializációt a szülők általi etnikai (re)klasszifikáción keresztül vizsgáljuk. Magának a választási helyzetnek a tanulmányozása több szempontból is érdekes lehet, még akkor is, ha valóban belekényszeríti a szülőket az etnikailag jelölt alternatívák közötti választásra. A legtöbb erdélyi számára az etnikai hovatartozás természetes és magától értetődő adottság, ami az ember számára születésétől fogva adott és általában időben sem változik. A vegyes családban felnövők számára azonban ez nem (feltétlenül) így van. Esetükben, illetve szüleik esetében sokkal hangsúlyosabb a választás motívuma. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a választások kimenetelét milyen tényezők befolyásolják.

7.1. A gyermekek klasszifikációját befolyásoló tényezők

A 9. táblázatban (10%-os népszámlálási mintából nyert) esetszámok alapján látható, hogy a magyar párú vegyes családban élő gyermekek száma 1977-ben 84 ezer, 1992-ben 108 ezer, 2002-ben pedig 71 ezer volt, ami önmagában egy jelentős számú csoportot jelent. A táblázatban mind a gyermek anyanyelvét, mind a nemzetiségét feltüntettük.

Az első fontos megjegyzés, hogy a vegyes családban élő gyermekek 90 százaléka esetében az anyanyelv és a nemzetiség azonos. Ez jól tükrözi, hogy a hétköznapiakban a nyelvi kompetencia és az etnikai kategorizáció között szoros összefüggés van.

90 HIRSCH i. m. (84. l.).

91 Timothy LONGMAN: Identity Cards, Ethnic Self-Perception, and Genocide in Rwanda. In Jane CAMPLAN – John TORPEY (ed.): *Documenting Individual Identity*. Princeton, Princeton University Press, 2001.; Peter UVIN: On counting, categorizing and violence in Burundi and Rwanda. In Kertzer I. DAVID – Dominique AREL (ed.): *Census and Identity. The Politics of Race Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 148–176.

9. táblázat: A (magyar párú) vegyes családban élő gyermekek nemzetisége és anyanyelve

		Nemzetiség											
		1977				1992				2002			
		Román	Magyar	Egyéb	Össz.	Román	Magyar	Egyéb	Össz.	Román	Magyar	Egyéb	Össz.
Anyanyelv	Román	62,1	4,7	0,7	67,5	63,8	6,1	1,1	71,0	62	5,4	1,3	68,7
	Magyar	3,0	23,2	1,1	27,3	2,4	22,7	1,3	26,4	3,0	25,1	1,0	29,1
	Egyéb	0,0	0,4	4,8	5,2	0,0	0,2	2,4	2,6	0,0	0,1	2,0	2,1
	Összes	65,1	28,3	6,6	100	66,2	29,1	4,8	100	65	30,7	4,3	100

A következő megjegyzés, hogy a magyar anyanyelvűek aránya összességében alacsonyabb (27,4; 26,4 és 28 százalék) mint a magyar nemzetiségűek/etnikumúaké (28,3; 29,1; 30,7). Ugyanakkor a vegyes családokban élő gyermekek többségét szülei sem anyanyelv sem pedig nemzetiség szerint nem klasszifikálják magyarként. Ez – amennyiben az etnikai választások racionális modelljéből indulunk ki – az Erdélyen belüli etnikai hierarchiák lehető leginkább egyértelmű mutatója. Az etnikai hierarchiának több meghatározója van. Az első és legfontosabb a nemzetállami intézményrendszer, ami a többség és kisebbség között aszimmetrikus viszonyt hoz létre. Ahogy Wimmer kifejtette, a modern nemzetállam egy új kizárási eljárást teremtett azzal, hogy a lehető legkülönbözőbb területeken a címzetes nemzetiséget privilegizálja.⁹² Ebben a vonatkozásban a fő kérdés, hogy (etnikai értelemben) „ki birtokolja az államot” („*who owns the state*”).⁹³ Ahogy azt a magyar közösséget érintő folyamatokat bemutató részben már érintettük, az impériumváltást követően lassan (de radikálisan) átalakult az etnikai rétegződési rendszer is, így a magyarok ma már alulreprezentáltak a városi, magasan kvalifikált rétegeken, illetve középosztályon belül. Az auto- és hetero-sztereotípiák elemzése azt is kimutatta, hogy a szimbolikus etnikai hierarchia is átalakulóban van.

A 10. táblázat több információt tartalmaz. Egyrészt (az alapmegoszlások szintjén) a magyar anyanyelvűként, illetve nemzetiségűként regisztrált gyermekek arányát a különböző háttérváltozók szerint. Másrészt, a táblázat tartalmazza az egyes népszámlálásokra lefuttatott logisztikus regresszioelemzés eredményeit (az esélyhányadosokat, illetve szignifikanciaszinteket). Ebben az elemzésben a függő változó, a gyermek nemzetiségi besorolása, és azt próbáljuk magyarázni, hogy milyen tényezők növelik annak az esélyét, hogy a szülők a gyermeket magyarként klasszifikálják. A modellek magyarázó értéke kisebb, mint a vegyes házasság okai esetében ezt mutatja a Nagelkerke R^2 (0,185-ös, 0,236-os, illetve 0,232-es) értéke.

A háttérváltozók tekintetében az első a magyar (illetve a nem magyar) fél neme volt. Látható, hogy ennek jelentős, de időben csökkenő hatása van a gyermekek klasszifikációjára.

92 Andreas WIMMER: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflicts. Shadows of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

93 A két világháború között a román állam és az elitek fő célkitűzése, hogy a románok pozícióját javítsa az idegen enklávéként érzékelt allogén középosztállyal szemben. LIVEZEANU i. m. (54. l.). Érintettük, hogy ez a szempont a kommunista periódusban is létezett. A jelenlegi helyzetet Brubaker nacionalizmus nélküli nemzetiesítésnek nevezte. ROGERS BRUBAKER: National Homogenization and Ethnic Reproduction on the European Periphery. In Marzio BARBAGLI – Harvie FERGUSON (ed.): *La teoria sociologica e lo stato moderno. Saggi in onore di Gianfranco Poggi*. Bologna, Il Mulino, 2009. 201–221. A tudatos nemzetiesítő politika hiányát aláhúzó érvelése azonban erősen kétséges. Egyrészt a tudatos/tervezett nemzetiesítő politika hiányát feltételező kijelentésnek egyáltalán nincs plauzibilitása. Másrészt a többségi etnikumot privilegizáló, a kisebbség alárendelt helyzetét konzerváló intézményrendszer működtetése sem nagyon nevezhető másnak, mint nacionalizmusnak, illetve nemzetiesítő politikának, még ha többségi nézőpontból magától értetődőnek tűnik is.

1977-ben a gyermekek 63 százalékát sorolták be a szülők az apa nemzetiségének megfelelően, ami azonban 1992-re 59, majd 2002-re 52 százalékra esett vissza. Ez egyben azt jelenti, hogy a magyar apával rendelkező gyermekek esetében csökkent, a magyar anyával rendelkezők esetében viszont növekedett a magyarként klasszifikáltak száma. Az esélyhányadosok értéke szintén mutatja ezt a csökkenő tendenciát (1977-ben 3,47, 1992-ben 2,63, 2002-ben pedig 1,25). Az anyanyelv vonatkozásában nem futtattuk le a regressziós modellt, de az alapmegoszlások szintjén is érdekes összefüggés bontakozik ki. Egyrészt a nyelv vonatkozásában mindhárom népszámlálás az anya nagyobb szerepére mutatott rá (a nemzetiségi kategorizációhoz képest). 1977-ben és 1992-ben a gyermek nagyobb eséllyel lett magyar anyanyelvű, amennyiben az apja volt magyar nemzetiségű, 2002-ben viszont nagyobb eséllyel, ha az anyja volt magyar nemzetiségű. Nyilvánvalóan ebben is szerepe van a társadalmi–nemi viszonyok átalakulásának. Itt azonban az apa szerepének nyilvánvaló csökkenése nem pusztán a konvenciók megváltozásának, hanem az apa családon belüli fizikai jelenlétének a csökkenésével is összefüggésbe hozható.⁹⁴

A regressziós modell tanúsága szerint 2002-ben a gyermek nemének is szignifikáns hatása volt: a fiúkat a lányokhoz viszonyítva kisebb eséllyel kategorizálták a szüleik magyarként. Ez az összefüggés a korábbi években nem volt jellemző.

Ahogy az várható volt, jelentős regionális eltérések mutatkoznak. A gyermekeket mind anyanyelv, mind nemzetiség szerint Székelyföldön kategorizálják nagyobb, és ami még lényegesebb, jelentősen növekvő arányban magyarként. Itt a magyar anyanyelvűek aránya az 1977-es 47 százalékról 58 százalékra nőtt, míg a magyar nemzetiségűeké 42-ről 55 százalékra. Egyben ez az egyetlen olyan régió, ahol az utolsó elemzett népszámlálás szerint a vegyes családokban élő gyermekeket nagyobb arányban azonosítják a szüleik a kisebbségi, mint a többségi kategóriával, vagyis, amennyiben egy asszimilációs modellben gondolkodunk, itt a magyarok a vegyes házasságokon keresztül egy asszimilációs nyereséget könyvelhetnek el. A Partiumban a magyar anyanyelvű gyermekek aránya 39–40, a magyar nemzetiségűeké 35–36 százalékos. Érdekes azt is aláhúzni, hogy a Székelyföld és a Partium az a két régió, ahol az anyanyelvi arány meghaladja a nemzetiségit, miközben Közép-Erdélyben, illetve a szórvány megyékben alatta marad. Közép Erdélyben a magyarként kategorizált gyermekek aránya nem éri el az egyharmadot, míg a szórványrégiókban egynegyed körüli.

Érdekes megjegyezni, hogy a modellben a régió mellett a súlyozott arány változó is szerepel, ami az etnikai térszerkezetet hivatott kontrollálni. Ennek a hatása nyilvánvaló. Minél inkább magyarlakta régióban él valaki, annál nagyobb eséllyel kategorizálja a gyermekét magyarként. Ugyanakkor azt látjuk, hogy – leginkább 1992-ben, illetve 2002-ben – ezt kiszűrve is kisebb az esélye annak, hogy a Székelyföldön élők magyarként regisztrálják a gyermekeiket.

Falu-város viszonylatban az alapmegoszlások szintjén jelentékeny különbségeket észlelünk. A falvakon 35, a városokon 25 százalék körüli a magyarként kategorizált gyermekek aránya. A regressziós modell tanúsága szerint azonban nem találunk szignifikáns összefüggést, vagyis a különbségek az etnikai térszerkezet eltéréseiből adódnak.

Szintén lényeges – és a vegyes házasság okaihoz hasonló irányban mutató összefüggés – hogy magasan iskolázott szülők (amit a pár átlagos iskolázottságán keresztül fejeztünk ki) kisebb eséllyel kategorizálják magyar anyanyelvűként a gyermekeiket. A magas és alacsony státusú szülők közötti ilyen irányú különbség azonban időben csökken, olyannyira, hogy 2002-ben a

94 Gondoljunk a külföldi munkavállalásra, vagy egyszerűen a megnövekedett munkaidőre.

regressziós modell már nem is talált szignifikáns összefüggést (miközben az alapmegoszlások szintjén megfigyelhető a tendencia).

A két fél közötti státus-különbség szintén hat a gyermekek etnikai kategorizációjára, ez a különbség azonban időben elhalványodik. Az 1977-es és 1992-es népszámlálási adatok szerint még egyértelműen kisebb eséllyel kategorizálták magyarként a gyermekeiket azok a családok, ahol a román fél javára volt státuskülönbség.

A nem magyar fél nemzetisége is szignifikáns hatást gyakorol. Az egyéb kisebbséghez tartozók gyermekeiből nagyobb eséllyel lesznek magyarok. Érdekes a német-magyar vegyes házasságok esetét kiemelni. 1977-ben az itt született gyermekek kétharmadát regisztrálták németként és csak egyharmadát magyarként, ami 45, majd 50 százalékra emelkedett. Itt azonban arról van szó, hogy 1977-ben még többségében erdélyi szászok és magyarok, illetve bánáti svábok és magyarok közötti házasságról volt szó, míg a későbbi időpontokban már nagyobb arányt képviselnek a szatmári svábok és magyarok közötti (névleges) vegyes házasságok. A románok esetében ezzel szemben csökkenő a gyermekeiket magyarként regisztrálók aránya, ami a velük szembeni társadalmi zárttság egyik mutatója lehet.

Az 1992-es és 2002-es adatokon a vallás befolyásoló erejét is megvizsgálhatjuk. Mind a magyar fél, mind a nem magyar fél vallása szignifikáns hatással van a nemzetiség-választásra. A protestánsok, amennyiben vegyes házasságot kötnek nagyobb eséllyel regisztrálják gyermekeiket magyarként, mint a katolikusok, ez utóbbiak pedig nagyobb eséllyel, mint más vallások (a történetileg nem magyar egyházak) képviselői.

10. táblázat: A magyarként regisztrált (18 év alatti) gyermekek aránya a vegyes párok kapcsolatokon belül és az azt meghatározó tényezők 1977-ben, 1992-ben és 2002-ben (százalékos megoszlások és logisztikus regressziós modell)

		1977 (N=8401)				1992 (N=10863)				2002 (N=7127)			
		Anyanyelv		Nemzetiség		Anyanyelv		Nemzetiség		Anyanyelv		Nemzetiség	
		%	%	EXP B	SIG	%	%	EXP B	SIG	%	%	EXP B	SIG
Összes		27,4	28,3			26,4	29,1			28,0	30,7		
A magyar fél neve	Nő	22,6	17,2			23,9	18,7			32,3	27,6		
	Férfi	32,7	41,1	3,47	0,000	28,8	38,8	2,63	0,000	25,9	33,7	1,25	0,000
A gyermek neve	Lány	27,2	29,1			26,5	28,7			28,0	32,3		
	Fiú	27,5	27,6	0,926	0,117	26,5	29,4	1,09	0,097	30,2	29,1	0,81	0,000
Régió	Székegyföld	47,0	42,6			50,2	49,0			57,8	54,9		
	Közép-Erdély	29,4	31,2	0,84	0,209	26,1	29,5	0,61	0,000	28,7	31,3	0,73	0,046
	Partium	38,3	36,7	1,09	0,512	40,0	35,7	0,69	0,005	39,8	36,6	0,78	0,095
	Szörvány	21,6	23,8	0,81	0,310	20,2	26,0	0,57	0,003	22,3	26,4	0,81	0,320
	Regát	4,1	7,3	0,28	0,000	6,9	8,4	0,21	0,000	10,8	9,8	0,32	0,000
Súlyozott arány		-	-	1,01	0,000	-	-	1,01	0,000	-	-	1,01	0,000
Településtípus	Falu	35,9	35,4			32,7	33,6			35,5	35,0		
	Város	24,1	25,6	1,05	0,544	24,3	27,5	1,02	0,837	25,8	29,1	1,00	0,964

		1977 (N=8401)				1992 (N=10863)				2002 (N=7127)			
		Anya-nyelv		Nemzetiség		Anya-nyelv		Nemzetiség		Anya-nyelv		Nemzetiség	
		%	%	EXP B	SIG	%	%	EXP B	SIG	%	%	EXP B	SIG
<i>A pár átlagos iskolázottsága</i>	<i>Alacsony</i>	31,6	31,8			31,5	33,2			31,8	31,2		
	<i>Közepes</i>	23,7	25,4	0,89	0,080	24,3	28,3	0,76	0,000	28,3	30,6	1,13	0,157
	<i>Magas</i>	22,6	24,3	0,79	0,049	25,3	26,7	0,87	0,040	28,5	30,6	1,16	0,087
<i>Végzettségi státus különbsége</i>	<i>A magyar fél státusa alacsonyabb</i>	21,0	19,5			23,2	22,1			28,8	28,9		
	<i>A két fél státusa azonos</i>	30,1	32,0	1,65	0,000	26,6	29,9	1,11	0,121	29,6	30,9	1,11	0,165
	<i>A magyar fél státusa magasabb</i>	31,1	33,6	1,69	0,000	29,7	35,3	1,23	0,001	28,6	32,4	1,12	0,152
<i>Nem magyar fél nemzetisége</i>	<i>Román</i>	25,4	26,9			24,2	27,9			27,4	29,6		
	<i>Roma</i>	54,4	39,2	1,09	0,716	45,6	29,6	0,55	0,000	42,5	40,6	1,25	0,163
	<i>Német</i>	35,2	34,6	2,15	0,000	47,7	39,7	1,56	0,017	50,6	42,7	0,83	0,287
	<i>Egyéb</i>	55,1	49,8	3,58	0,000	53,6	52,9	2,37	0,000	55,8	48,7	1,73	0,003
<i>A magyar fél vallása</i>	<i>Protestáns</i>					33,6	35,1			35,6	37,5		
	<i>Római Katolikus</i>					29,1	32,8	0,85	0,003	33,5	35,3	0,91	0,150
	<i>Görög Katolikus</i>					14,8	22,8	0,57	0,011	21,3	22,0	0,81	0,337
	<i>Neo-protestáns</i>					19,0	23,3	0,60	0,001	24,9	22,0	0,43	0,000
	<i>Ortodox</i>					4,1	6,4	0,18	0,000	4,5	5,8	0,14	0,000
	<i>Egyéb</i>					25,6	24,8	0,55	0,018	29,7	30,6	0,81	0,396
<i>A nem magyar fél vallása</i>	<i>Protestáns</i>					58,7	57,8			62,5	61,9		
	<i>Római Katolikus</i>					49,6	49,3	0,72	0,005	51,2	50,2	0,64	0,004
	<i>Görög Katolikus</i>					16,8	25,7	0,30	0,000	22,2	21,9	0,21	0,000
	<i>Neo-protestáns</i>					36,3	36,1	0,42	0,000	50,4	45,2	0,65	0,022
	<i>Ortodox</i>					20,5	23,8	0,28	0,000	23,9	26,4	0,31	0,000
	<i>Egyéb</i>					37,1	39,2	0,50	0,004	33,8	33,1	0,35	0,000
<i>Párkapcsolat jellege</i>	<i>Házasság</i>	27,4	28,3			26,2	28,9			33,3	32,5		
	<i>Nem házasság</i>	-	-			41,4	39,5	1,50	0,023	28,6	30,5	1,11	0,291
Nagelkerke R²			0,185				0,236				0,232		

8. Következtetések

A vegyes házasságok kérdésköre tipikusan egy olyan kutatási téma, amit az integracionista diskurzusok dominálnak, hisz ezekre fókuszálva könnyű az etnikai határok átjárhatóságára, fluiditására rámutatni. Tanulmányunk nem erre törekedett, hanem arra, hogy az etnikai határképzés folyamatát empirikusan vizsgálja. Egyrészt lényeges, hogy amellet, hogy a magyar közösségen belül a vegyes házasságok arány nem csekély, nemzetközi összehasonlításban a közösség relatíve nagyfokú zártságot mutat. Ezt abban az esetben tudjuk megvizsgálni, amennyiben területileg koncentrált, őshonos és a többséggel szemben nem egyértelműen alárendelt csoportokkal hasonlítjuk össze az exogám házasságok arányát.

Egy következő talán ennél is lényegesebb szempont, hogy Brubaker szavaival élve Erdélyben „*a nyelv, a politika és a hétköznapi élet szigorúan és határozottan egymást kölcsönösen kizáró kategóriákba sorolja a népességet, nem hagyva teret a kétértelmű, vagy vegyes formáknak*”⁹⁵ Ez igen élesen érvényesül a vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció esetében, amit egymást (általában) kizáró alternatívák közötti választások sorozataként írhatunk le. Ezen választások közül egyesek a párkapcsolat, vagy a gyerek biográfiája szempontjából határpontként jelennek meg: milyen templomban esküdjenek, milyen nevet adjanak a gyermeknek, milyen vallásúnak kereszteljük, milyen nyelven iskoláztassák őket? Ezek a döntések olyan értelemben határpontok, hogy bizonyos lehetőségeket megnyitnak, másokat pedig bezárnak, ily módon pedig az etnikai szocializációhoz kapcsolódó további alkufolyamatokat döntő módon befolyásolják. Ezt az alábbi táblázat jól illusztrálja.

11. táblázat: A magyarként regisztrált (18 év alatti) gyermekek aránya a vegyes párkapcsolatokon a gyermek vallása szerint 1992-ben és 2002-ben (százalékos megoszlások és logisztikus regressziós modell)

Gyermek vallása	1992				2002			
	<i>Anyanyelv</i>	Nemzetiség			<i>Anyanyelv</i>	Nemzetiség		
	%	%	EXP B	SIG	%	%	EXP B	SIG
<i>Ortodox</i>	5,5	6,2			6,1	5,6		
<i>Protestáns</i>	65,6	71,4	37,6	0,000	67,7	74,7	50,10	0,000
<i>Római Katolikus</i>	48,6	53,3	17,1	0,000	53,9	57,9	23,30	0,000
<i>Görög Katolikus</i>	16,8	23,8	4,7	0,000	23,0	23,4	5,20	0,000
<i>Neo-protestáns</i>	23,2	23,9	7,4	0,000	35,5	24,5	5,50	0,000
<i>Egyéb</i>	29,8	33,1	7,4	0,000	39,5	39,5	11,00	0,000
Nagelkerke R ²		0,443				0,491		

A gyermek vallása és nemzetisége közötti kapcsolatot egy egyváltozós logisztikus regressziós modell formájában építettük fel, aminek logikája megegyezik a korábban közölt táblázatokkal. A magyarázó változó a vallás, míg a magyarázott változó a nemzetiség. Mindkét esetben etnikailag jelölt, egymást kölcsönösen kizáró alternatívák közötti választásról van szó. A valóság esetében ez a választás már korábban megtörtént, amikor a gyermeket megkeresztelték, a

95 BRUBAKER, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge Mass.-London: Harvard University Press, 2004, 55.

népszámlálási adatok pedig csupán rögzítik az eredményt. A második esetben a népszámlálás nem rögzíti, hanem konstruálja az eredmény, hisz a kérdésfelvetéssel maga is egy választási helyzetet kreál. A modell azt bizonyítja, hogy a különböző választások egymásra épülnek, vagyis ilyen szempontból a népszámlálás nem egy elszigetelt aktus. Érdekes megjegyezni, hogy az egyváltozós modell magyarázó ereje magasabb, mint a korábban bemutatott bármely modellé. Úgy tűnik tehát, hogy a korai választások (jelen esetben, hogy minek keresztelik a gyermekeket) valóban megnyitnak, illetve lezárnak alternatívákat. 2002-ben a vegyes házasságban élő, protestánsnak keresztelt gyermekeket 50-szer nagyobb eséllyel regisztrálták a szüleik magyarként mint az ortodoxokat. A katolikusok esetén a szorzó 23-szoros, a görög katolikusok esetében 5,2-szere, a neo-protestánsok esetében 5,5-szörös. Azt mondhatjuk, hogy az ortodox vallás mintegy lezárja a további magyar irányba való elmozdulás lehetőségét. Az iskolaválasztásról sajnos nincsenek hasonló adataink, de nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a román nyelvű oktatásnak szintén hasonló az eredménye.

A döntések diskurzív és társadalmi környezete szempontjából lényeges, hogy Erdélyben mind a román, mind a magyar etnicitásnak viszonylag egyértelmű *markerei* vannak, mindkettő köré jól kikristályosodott (egymással szembenálló) nemzeti ideológia és intézményrendszer épült. Ezzel szemben a köztes identitások esetében hiányoznak a világos jelentéshordozók, nincsenek olyan diskurzusok és intézmények, amelyekbe azok beágyazódhatnak. Ilyen körülmények között az etnikailag vegyes párok tagjai folyamatosan választásra kényszerülnek. Ez odavezet, hogy, bár egyszerűsítő az állítás, miszerint a vegyes családokon belüli szocializáció végeredménye az egyik vagy a másik etnikum melletti döntés, a kijelentés mégsem áll távol a valóságtól.

A kisebbségi helyzetből következő aszimmetria folytán természetesen a fent leírt választások a többség irányába gravitálnak, ami a magyar közösség szempontjából demográfiai, kulturális és intézményes erózióként jelentkezik. Érdekes módon azonban az interetnikus szélek román irányába történő elmozdulása nem pusztán a többségi társadalom vonzása, hanem a magyar közeg (ki)taszítása folytán következik be. Laitin szintén lényegesnek véli ebből a szempontból a hétköznapi szintjén is működő határ-megerősítő tevékenységet.⁹⁶ A vegyes helyzetekbe keveredő egyének társadalmi kizárása értelemszerűen a keveredés társadalmi árát növeli.

Öllös László⁹⁷ a szlovákiai magyarok vonatkozásában fogalmazott meg és kritizált egy olyan mechanizmust, ami ott, legalábbis Erdéllyel összevetve, sokkal kisebb mértékben működik. E szerint létezik (és domináns) a magyarság azon meghatározása, amely szerint csak a szilárd magyar identitással rendelkezőket tekinthetjük magyarnak, a többiek „*ingadozók*” vagy „*az elszlovákosodás előszobájában állók*”. Az így létrejövő definíció egy „*nem puhuló, hanem tisztuló*” magyarságfogalomhoz vezet, ami azonban az interetnikus széleken lévőket kizárja a közösségből. Öllös szerint ez a fajta magyarság-meghatározás mindenekelőtt az asszimilációnak kedvez, amit pedig a nemzetállami berendezkedés hatalmi szempontból aszimmetrikus terében nem tekinthetünk önkéntesnek, hanem a szlovák történészek által használt magyarosítás (*madărizăcia*) analógiájára szlovákosításnak kellene neveznünk. Öllös ugyanakkor (bár nem helyesli) hangsúlyozza, hogy a szlovákiai magyar közösség a fenti kizárási mechanizmusok segítségével teremti meg a „nemzeti minimumot”.

96 LAITIN, i.m. (27 l.j.).

97 ÖLLÖS László: Ki a magyar? Új Szó 2012 június 19

Irodalomjegyzék

ALBA, Richard – NEE, Victor: *Rethinking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard University Press, London–Cambridge, Mass, 2003.

AREL, Dominique 2002: Language categories: backward or forward looking. In: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (ed.): *Census and Identity. The Politics of Race Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 92-121.

BARTH, Fredrik: Introduction. In U.ö. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Univestietsforlaget, 1969.

BECKER, Gary: A Theory of Marriage: Part I. *The Journal of Political Economy*, Vol. 81, No. 4. (Jul. - Aug., 1973), pp. 813-846.

BHABHA, Homi, 1996. Culture's in-between. In: Hall, S., du Gay, P. (Eds.), *Questions of Cultural Identity*. Sage, London, 53–60.

BÍRÓ A. Zoltán 1998: Intézményesedési folyamatok a romániai magyarság körében. In: Bíró A. Zoltán (szerk.): *Stratégia vagy kényszerpálya? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print: Csíkszereda, 16–47.

BLAU, Peter M. – BLUM, Terry C. – SCHWARTZ Joseph E. 1982 Heterogeneity and Inter-marriage. *American Sociological Review* 47. (1) 45–62.

BOTTONI Stefano: *Sztálin a székelynél. A Magyar Autonóm Tartomány története 1952-1960*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008

BRUBAKER Rogers – Feischmidt Margit – Fox, John – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2006.

BRUBAKER Rogers – Feischmidt Margit – Fox, John – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Hartmattan, Budapest, 2011.

BRUBAKER Rogers: *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts – London, 2004.

BRUBAKER, R. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

BRUBAKER, Rogers (2009) National Homogenization and Ethnic Reproduction on the European Periphery. In: BARBAGLI, Marzio – FERGUSON, Harvie (Eds.): *La teoria sociologica e lo stato moderno. Saggi in onore di Gianfranco Poggi*, 201-221. Bologna: Il Mulino.

BRUBAKER, Rogers: Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”. *International Migration Review* 32, 1998/4, 1047–1065.

BUCUR, Maria: *Eugenics and Modernization in Interwar Romania. Series in Russian and East European Studies*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2002

CHANDRA, Kanchan (2012) Introduction. In Kanchan CHANDRA (Ed.) *Constructivist Theories of Ethnic Politics*, 1-50. New York: Oxford University Press

CHOUDHRY, Sujit (2008) Bridging Comparative Politics and Comparative Constitutional Law: Constitutional Design in Divided Societies. In Sujit CHOUDHRY (Ed.) *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, 3-40. Oxford - New York: Oxford University Press.

CSATA István – KISS Tamás 2007: *Népesedési perspektívák. Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt népesség-előreszámítása 2022-ig és 2032-ig*. Kriterion: Kolozsvár 2007

DRIBE, M. and Lund, C: Cultural dissimilarity and intermarriage. A longitudinal study of immigrants in Sweden 1990-2005. *International Migration Review*, 2011, 45, 297-324

EGRY Gábor: Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségsszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918 – 1944. In Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat: A közösségi elkötelezettség modelljei a magyar kisebbségek történetében*. Kalligram, Budapest, 2014.

FEARON, James – LAITIN, David: Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization* 54, 4, Autumn 2000, pp. 845–877.

FENTON, Steve: *Ethnicity*. Cambridge: Polity, 2003.

FINNAS, Fjalar – O'LEARY, Richard: Choosing for the children: the affiliation of children in majority – minority group intermarriage. In: *European Sociological Review*, Vol. 19, No. 5, 483–499

Finnäs, Social Integration, Heterogeneity, and Divorce: The Case of the Swedish-speaking Population in Finland. *Acta Sociologica* 07/1997; 40(3):263-277

GHEȚĂU, Vasile: Recensământul și aventura INS cu datele finale. *Curs de Guvernare*, 8 August 2013

GILLES, H., R.Y. BOURHIS, and D.M. TAYLOR: Towards a theory of language in ethnic group relations. In *Language, ethnicity and intergroup relations*, ed. Howard Giles, 307-48. London: Academic Press, 1977

GOLDSCHIEDER, Calvin: *Jewish Continuity and Change*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

GORDON, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. Oxford University Press, New York, 1964.

GOENBURG, Dmitry: Rethinking Interethnic Marriage in the Soviet Union. *Post-Soviet Affairs*, 2006, 22, 2, pp. 145–165.

GÖDRI Irén – TÓTH Pál Péter: *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségkutató Intézet, 2005.

GÜNDÜZ-HOŞGÖR A, Smits J. Intermarriage between Turks and Kurds in contemporary Turkey. *European Sociological Review*. 2002, 18: 417–432.

HANNERZ, Ulf 2000 *Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology*. Department of

HENDRICKX, J.: *The Analysis of Religious Assortative Marriage*, Dissertation, University of Nijmegen 1994.

HIRCSH, Francine: Towards a Soviet Order of Things: The 1926 Census and the Making of the Soviet Union. in *Categories and Contexts: Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*, ed. S. Szreter, H. Sholkamy, and A. Dharmalingam (Oxford: Oxford University Press, 2004), 126-147

HOROWITZ, Donald (2000) [1985] *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkley – Los Angeles – London

HORVÁTH István 2004 Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992–2002. In: KISS Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó–RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 235–257.

HORVÁTH István 2008 *The incidence of intermarriages in Transylvania between 1992-2005. Inclinations and patterns of intermarriage*. In. Petre Iluț (ed.) *Stări și fenomene ale spațiului domestic în România/ Dimensions of Domestic Space in Romania*. Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca

JASKUŁOWSKI, Krystof 2010. 'Western (civic) versus Eastern (ethnic) Nationalism. The Origins and Critique of the Dichotomy', *Polish Sociological Review* 171, 3: 289-302.

JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations. Second Edition*. Sage Publications, Los Angeles – New York – New Delhi – Singapore, 2008.

KALMIJN, Matthijs – de GRAAF, Paul M. – JANSSEN, Jaques P.G 2005 The effect of intermarriage with respect to religion and national origins on the risk of divorce: Evidence from vital statistics in the Netherlands. *Population Studies* 59. 71–85.

KALMIJN, Matthijs 1998 Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns. *Annual Review of Sociology* 24. 395–421.

KALMIJN, Matthijs - van Tubergen, Frank: Comparative Perspective on Intermarriage: Explaining Differences in Marriage Choices among National Origin Groups in the United States. *Demography*, 47(2010/2): 459-479

KISS Tamás – BARNA Gergő (2012) *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Műhelytanulmányok 43.

Kiss Tamás 2014. Az etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio* 22. Évfolyam (2014), 2 szám, 187–245.

KISS Tamás : *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 2010.

Kiss Tamás: *Interethnic Marriages and Assimilation in Demographic Models*. In. BALOGH Balázs – ILYÉS Zoltán (ed.) *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in Carpathian Basin. Historical and Current Context of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2006, 107–139.

KISS Tamás: *Positioning on the slope? Perceptions of developmental hierarchies, national self-perceptions, ethnic and regional stereotyping in Romania*. Kézirat, 2015.

KOHN, H. 1944. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origin and Background*. London: Macmillan.

KOVÁCS Éva: 2004. *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliacrum Aurum.

KYMLICKA, Will 2001. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

LAITIN, David: Marginality: a Micro-Perspective. *Rationality and Society*, 7 (1), 1995, 31–57.

LÁSZLÓ Márton – NOVÁK Csaba Zoltán: A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990 március 16-21. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012.

LÁSZLÓ Szabolcs: *Neglected Peripheries: Discovering Hybridity in Transylvania*. Paper prepared for the Euroacademia International Conference Identities and Identifications: Politicized Uses of Collective Identities. Zagreb, 18 – 20 April 2013.

Levchenko, Polina: *Transnational Marriages between Eastern European-Born Wives and U.S.-Born Husbands*. Dissertation: University of Minnesota, 2013.

LIJPHART, Arend: Consociational Democracy. *World Politics* 21. 1969/2, 207–225.

LIJPHART, Arend: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. Yale University Press, New Haven – London, 1977

LIJPHART, Arend: *Thinking about Democracy. Power sharing and majority rule in theory and practice*. London and New York: Routledge, 2009

LIVEZEANU, Irina 1995: *Cultural Politics in Greater Romania*. Cornell University Press: Ithaca – London

LONGMAN, Timothy: Identity Cards, Ethnic Self-Perception, and Genocide in Rwanda. In Camplan, Jane – Torpey, John: *Documenting Individual Identity*. Princeton University Press, Princeton

LUSTICK, Ian: Agent-Based Modelling and Constructivist Identity Theory Newsletters of the Organized Section in Comparative Politics of the American Political Science Association 12 (1) 2001, 22-25.

MCGARRY, John O'LEARY, Brendan SIMEON, Richard: Integration or Accommodation? In Sujit CHOUDHRY (Ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, 41-88, Oxford New York: Oxford University Press, 2008.

MERTON, Robert. (1941) 'Intermarriage and the Social Structure', *Psychiatry* 4: 361–74.

MITU, Sorin – MITU, Melinda 2014. *Ungurii despre români. Nașterea unei imagini entice*. Polirom, Iași

MONDEN, CWJ, SMITS, Jeroen: Ethnic intermarriage in times of social change: The case of Latvia. *Demography* 42 (2), 323-345

O'LEARY, Richard – FINNAS, Fjalar: Education, social integration and minority-majority group intermarriage. In: *Sociology*, Volume 36, Number 2, May 2002, 235 – 254;

OFM–DFM (2007: 100

OSUJI, Chinyere: Confronting whitening in an era of black consciousness: racial ideology and black-white interracial marriages in Rio de Janeiro. *Ethnic and Racial Studies* 36 (2013/10), 1490-1506

PÁL Judit: *Unió vagy „unifikáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2010.

PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. Pesti Nyomda, Budapest, 1924

PIETRESE, Jan Nederveen: Hybridity, So What? The Anti-hybridity Backlash and the Riddles of Recognition *Theory, Culture & Society* 2001, Vol. 18(2–3): 11–37.

POZSONY Ferenc 2007 Szórványok hétköznapijai. In: BALOGH Balázs – BODÓ Barna – ILYÉS Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus Könyvkiadó, Budapest, 49–60.

RÂMNEAMȚU, Petre: Problema căsătoriilor mixte în orașele din Transilvania în perioada de la 1920- 1937. *Buletin Eugenetic și Biopolitic* 1937, 10-11-12, 317-339.

REESKENS, T., Hooghe, M. 2010. 'Beyond the civic–ethnic dichotomy: investigating the structure of citizenship concepts across thirty-three countries', *Nations and Nationalism* 16, 4: 579-97.

REGÉNYI Emil – TÖRZSÖK Erika 1988: Romániai menekültek Magyarországon 1988. *In. Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről.* Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia. Budapest: ELTE, 187-241.

RONNÅS, Per 1984: *Urbanization in Romania. A Geography of Economic and Social Change Since Independence.* The Economic Research Institute: Stockholm, 1984.

SALAT, Levente (2011) A politikai közösség kérdése a többség–kisebbség viszonyának a nézőpontjából. *Magyar Kisebbség* 16(3-4): 159-190.

SCHÖPFLIN, G. 1995. 'Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West' in Ch. Kupchan (ed.) *Nationalism and Nationalities in the New Europe.* Ithaca and London: Cornell University Press.

SHERIFF, Robin E.: *Dreaming Equality. Color, Race, and Racism in Urban Brazil.* Rutgers University Press, New Jersey, 2001.

SHULMAN, S. 2002. 'Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism', *Comparative Political Studies* 35, 5: 554-85.

SERES Attila – EGRY Gábor: *Magyar levéltári források az 1930-as romániai népszámlálás értelmezéséhez.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011

SMITS, Jeroen: Ethnic Inter-marriage and Social Cohesion. What Can We Learn from Yugoslavia? *Social Indicators Research*, 2010 May; 96(3): 417–432.

STROSCHEIN, Sherrill (2012) *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe.* New York: Cambridge University Press.

SULYOK István (1931) A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum* 36. évfolyam, 170–181.

SZÉKELY István Gergő: Egyéni választókerületes többségi rendszer arányos kimenetellel? Románia új választási rendszere. *Pro Minoritate*, 2009, 7–33.

SZILÁGYI N. Sándor: 2002. Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 2002/4, 64–96.

SZILÁGYI N. Sándor: 2004. Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár: Kriterion.

THORNTON, Arland. 2005. *Reading History Sideways. The Fallacy and Enduring Impact of Developmental Paradigm*. Chicago: Chicago University Press.

TÓTH PÁL Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon*. Budapest: Püski, 1997

TURAI Tünde: 2003. A családszerkezet változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban. *Erdélyi Társadalom* 2003/1, 85-101.

TURDA, Marius: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870-1950)*. Polirom, Iași, 2014.

UVIN, Peter: On counting, categorizing and violence in Burundi and Rwanda. In: Kertzer, David I. – Arel, Dominique (ed.): *Census and Identity. The Politics of Race Ethnicity and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 148-176.

Van Ham, M.; Tammaru, T. (2011). Ethnic Minority–Majority Unions in Estonia. *European Journal of Population* 27(3), 313-335

VARGA E. Árpád: *Fejezetek Erdély népesedéstörténetéből*. Budapest: Püski, 1998.

VERDERY, Katherine: *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.

VETÉSI László: Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk* 2014/6, 24 – 39.

WIMMER, Andreas 2002: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflicts. Shadows of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press

WIMMER, Andreas: *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press, 2013

WIMMER, Andreas: The making and unmaking of ethnic boundaries: a multilevel process theory. *American Journal of Sociology* Volume 113, Number 2008/4, 970–1022.

YAGMUR, Kutlay – EHALA, Martin: Tradition and innovation in the Ethnolinguistic Vitality theory. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Volume 32 Number 2 March 2011, 101 – 111.

YINGER, John M. 1981 Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation. *Ethnic and Racial Studies* 3. 249–264.

Nemzeti identitás és olvasáskultúra határon innen és túl

Identitástípusok kulturális vonzatai

GEREBEN FERENC*

Előszó

Az alábbiakban szeretném összefoglalni negyed évszázados kutatási tapasztalataimat a Kárpát-medencében élő magyar nemzetrészek identitástudatának, valamint a médiumokhoz (elsősorban a nyomtatott könyvhöz) való kapcsolatának állapotáról. Ezeket a kutatási eredményeket jórészt – az itt tárgyaltnál szélesebb tematikával – több helyen részletesebben is megírtam már, fontos esetben utalni is fogok ezekre a munkákra. Mostani feladatomban elsősorban azt tekintem, hogy az általam legfontosabbnak tartott eredményeket kiemeljem, és más kutatási tapasztalatok tanulságaival ötvözve megpróbáljak a változások irányáról, a jövő esélyeiről is képet adni. Természetesen bőven fognak nyitott kérdések is maradni, amelyeknek újabb, részletesebb vizsgálatára tudok csak javaslatot tenni. De ebben az esetben is a régebbi felmérési eredmények mindenképpen történeti értékkel bírnak, a hasonló módszerrel elvégzett újabb vizsgálatok ezekhez mérve változási trendvonalakat tudnak felrajzolni.

Hosszú út vezetett 1991 tavaszától, első székellyöldi és csallóközi kérdőíves vizsgálatunktól – az ezredfordulás évek széleskörű, reprezentatív felmérésein át – a 2010 körül végzett, a határon túli magyar társadalmak tudatvilágának (főleg egyetemi szakdolgozatok általi) megsondázásához. Időközben sok minden megváltozott, és nem csak a széles nagyvilágban és a közép-európai térség országaiban, hanem a Kárpát-medence magyar nemzetrészeinek életében, sőt a kutató gondolkodásában is. A kilencvenes évek első éveinek terepmunkáiba és a tanulságok értelmezésébe óhatatlanul beszívárgott a határon túli magyarokkal való első kutatói találkozások kölcsönös eufóriája. Az évek múlásával a kérdezettekben csökkent az identitásbeli nyilatkozatok érzelmi intenzitása, a kutatóban pedig erősödött annak belátása, hogy akit magyar nemzetiségűnek tudunk, nem biztos, hogy vállalja is ezt az identitást; és hogy a határon túli kérdőívek nyelvének és kérdezőinek magyar volta a valóságosnál kissé erőteljesebbé színezheti a kisebbségben élő kérdezetteknek a magyarságtudatát – és ezt be kell kalkulálni az adatok értelmezésébe is. (E feladattól a későbbi fejezetek olvasója sem mentesül!)

A kilencvenes évek első éveiben még a profi közreműködők hiányával küszködtünk, de többszörös nekirugaszkodással sikerült nyolc ország (benne Magyarország) magyar nemzetiségű felnőtt lakosai körében felderítő jellegű, de korlátozott reprezentativitású kérdőíves, személyes kérdezésem alapuló felméréssorozatot készíteni.¹ Több éves előkészítő munka után

* Szociológus, ny. egyetemi docens, PPKE-BTK, Budapest

1 Ennek tanulságait a következő kötetben foglaltam össze: GEREBEN Ferenc *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Intézet, 1999.

az ezredforduló éveiben sikerült öt ország felnőtt magyarságát szélesebb létszámbeli bázison vizsgálni: ezúttal hivatásos közvéleménykutató cégek segítségével újabb kérdőíves felmérés-sorozatot szerveztünk. Ennek során *Erdély* (1998), *Kárpátalja* (1999), *Felvidék* (1999), *Vajdaság* (2000) és *Magyarország* (2000) felnőtt (18 éven felüli) magyar lakosságának (500 főtől 1000 föig terjedő) reprezentatív mintáin végeztünk kérdőíves felmérést a nemzeti, kulturális és (Tomka Miklós kérdéseivel) a vallási identitástudat témakörében. A Kárpát-medence kisebb-nagyobb, a magyarok által (is) lakott 244 településen a kérdezőbiztosok összesen 3839 kérdőívet töltöttek ki. A vizsgálat eredményeinek részletesebb kifejtésére) két újabb kötetben vállalkoztunk,² összehasonlítva az egyes országok magyarságának tudatvilágát az anyaországgal és egymásával is. Mostani összefoglalónk jobbára ezeket a felméréseket tekinti olyan alapnak, amelyhez a későbbi (helyenként korábbi) fejleményeket viszonyítani kívánja.

1. Identitástudat

1.1. A fogalomról röviden

Luxembourg városában egy XV. századi középkori épület balkonjáról hirdeti a régi felirat: „Mir wölle bleiwe wat mir sin”. Vagyis: *azok akarunk maradni, amik vagyunk*. Minden fajta azonosságtudat (de főleg a megőrizni akart, veszélyben lévő kisebbségi identitás) példamondata lehetne! Az 1991-es, és az azt követő, határon túli terepen végzett vizsgálatainknak az azonosságtudat különböző változatai lettek a központi kutatási témái. Az *identitás fogalmát* egy én-központú, a társadalmi tér felé táguló viszonylatrendszerként kezeltük, amelyben az egyén a családtól és a lokális közösségektől kezdve a tágabb lokalitásokon, szakmai közösségeken, nemzeten, felekezeti hovatartozáson stb. át az emberiségig találhat magának vonatkozási csoportokat, identifikáló értékbeli kötődéseket. Mi elsősorban – a nemzeti kisebbségi közegre való tekintettel – az identitás fogalmának a *nemzeti/nemzetiségi* hovatartozás-tudattal kapcsolatos szegmenseit vizsgáltuk (beleértve a nyelvi, kulturális és vallási identitást), és a legkülönbözőbb eljárásokat (kérdőíves nyitott és zárt kérdések, tartalomelemzés, mélyinterjúk stb.) hívtuk segítségül. Az alábbiakban ebből csupán ízelítőt tudunk adni, pl. most nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozunk az identitástudat időbeli dimenziójával (jövőkép, történelmi tudat), a nyelvválasztás hétköznapi és iskolai változatával, a haza fogalom földrajzi-táji kötődésével stb.

Kutatásaink során – ahogy már említettük – az azonosságtudatot egy olyan összetett és rétegzett tudati kapcsolathálóként kezeltük, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz. Tapasztalataink szerint ezek a különböző szintű kötődések nem annyira helyettesítik, hanem inkább *kiegészítik* egymást. (Így például a nemzettudat és a regionális otthonosságérzet is jól megfér egymással; és a nemzeti identitás sem szünteti meg a vallásfelekezeti hovatartozástudatot – illetve fordítva –, hanem általában kölcsönösen erő-

2 GERE BEN FERENC: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest, Lucidus, 2005.; a kisebbségi vallásosság és az identitás különböző formációinak erdélyi kapcsolatrendszerét Tomka Miklóssal egy közös kismonográfiában mutattuk be: GERE BEN FERENC – TOMKA MIKLÓS: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai Intézet, 2000.

sítik egymást stb.) A továbbiakban a nemzeti–nemzetiségi közösséghez kapcsolódó mi-tudati viszonnal, vagyis a nemzeti azonosságtudattal foglalkozunk. E fogalom lényegét a témát több évtizede kutató Pataki Ferenc a következőképpen összegezte: „A nemzeti identitás érendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti–etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.”³

1.2. A nemzettudat változatai

Most nem kívánunk kitérni arra a jórészt ideológiai természetű vitára, hogy a nemzet fogalma, identifikáló hatása stb. mennyiben jelent meghaladott konstrukciót; illetve ellenkezőleg: virulens formációt⁴. Kutatásaink során – még ha ez leegyszerűsítő megoldásnak is tűnhet – azt tekintettük mérvadónak, ahogy erről a kutatás célközönsége vélekedett, vagyis – a lehető legnagyobb objektivitásra törekedve – azt vizsgáltuk, hogy a *kérdezettek számára léteznek-e* ezek a fogalmak, s ha igen, milyen formában. Az identitásra vonatkozó kérdéssorozatunk a következőképpen kezdődött: „*Számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként?*” Tehát nem vettük evidenciának a nemzettudat felvállalását, és regisztráltuk a kettős identitást, sőt az ilyen nemzetiségi kötődés elutasítását is. Az 1. táblázat tanúsága szerint (bár lehet, hogy ezek az adatok – főleg az erdélyiek – már az ezredfordulós valós helyzethez képest is kissé idealizáltak voltak, elvégre félig-meddig még az „euforikus korszakban” teremtek) a határon túli magyarság különböző régióiban a nagy többséget az egyedüli magyar identitás vállalása jellemezte. Akkor kb. egytizednyi súllyal jelentkezett a kettős identitás, és a nemzethez tartozás általában vett „felmondása” még csak Magyarországon volt számottevő (szintén egytizednyi arányban).

1. táblázat

„*Számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként?*” Öt ország felnőtt magyar népességének adatai, 1998–2000.

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

Nemzetiség	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) (1999)	Ukrajna (Kárpátalja) (1999)	Románia (Erdély) (1998)	Szerbia (Vajdaság) (2000)
Magyar	85,0	87,7	88,3	94,6	87,4
Magyar és nem magyar (együtt)	2,6	8,9	9,3	4,3	10,1
Valamilyen nem magyar nemzetiség	2,1	nincs adat	1,2	0,5	nincs adat
Nincs nemzetisége	10,1	2,6	0,4	0,4	2,3
Nem tudja, nem válaszolt	0,2	0,8	0,8	0,7	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3 PATAKI Ferenc: Nemzetkarakterológia? *Magyar Tudomány*, 1997/2. 177.

4 Erről többek között lásd: APRÓ István: Média és nemzeti identitás. In APRÓ István (szerk.): *Média és identitás*. Budapest, Média tudományi Intézet, 2014. 115–139.

Kocsis Károly már a kétezres évek elején, népszámlálási adatok elemzése során úgy tapasztalta, hogy erősödőben van a Kárpát-medence térségében az „elnemzetlenedés” tendenciája, vagyis hogy e térségben 2001-ben – 1991-hez képest – többen voltak olyanok (nem csak magyarok), akik nem nyilatkoztak nemzetiségükről (828 ezren, 369 ezerrel szemben). A több etnikumra kiterjedő elemzés a vajdasági (főleg nem magyar) lakosok mellett a magyarországi társadalomban mutatta ki elsősorban ezt a jelenséget, de akkor ennek Magyarországon még jórészt adminisztratív okai voltak: 2001-ben ugyanis már nem volt kötelező válaszolni a nemzetiségre vonatkozó kérdésre. Mindenesetre feljegyzésre érdemes tény, hogy a kötelezés megszűntével 2001-ben a magyarországi népesség mintegy 5,6%-a tolta el magától a nemzeti hovatartozás kérdését.⁵ Az igazán figyelemre méltó viszont az az adat, mely szerint a tíz évvel későbbi, 2011-es népszámlálás során a magyarországi nem válaszolók már 14,1%-ot, csaknem 1,4 millió főt tettek ki!⁶ Tehették ezt teljes átgondoltsággal, de politikai–ideológiai heccként is, az eredmény ugyanaz: a magyarországi lakosság bő egytizede nem vállal közösséget semmilyen fajta nemzettudattal. Ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy határon innen és túl élő magyar etnikum erőteljes fogyását⁷ a természetes fogyás, az elvándorlás és az asszimiláció mellett szerepet kaphat ez a magyarságból nem a többségi nemzetbe, hanem valamiféle *világpolgári* magatartásba átlépők növekvő száma is.

1.3. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Akik valamilyen szinten (akár a kettős identitás egyikeként) magyarnak tartották magukat, kaptak egy további kérdést is: „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” Az előbbivel ellentétben ez nyitott kérdés volt, a kérdezőbiztosokat a spontán válaszok minél pontosabb lejegyzésére kértük. Mielőtt a belőlük levonható következtetésekről esnék szó, szeretnék ismertetni – ízelítőül – néhány konkrét feleletet, országunkénti bontásban. (Magyarországtól jelen esetben eltekintünk.) A több ezerből alig három tucat válasz kiválasztásának az volt a legfontosabb szempontja, hogy minden fontosabb típusra akadjon legalább egy példa.

1.3.1. Erdély

50 éves férfi, tanár: „*Anyanyelvismeret, ahhoz való ragaszkodás, Kárpát-medencében élő magyarokkal való összetartozás érzete, valamint a világ magyarságával való rokonságérzet.*” (187. sz. kérdőív)
 26 éves ápolónő: „*Magyarnak annyit jelent, mint magyarul cselekedni. Vagyis vállalni történelmünket, kultúránkat, hagyományunkat, nyelvünket, vallásunkat életünk minden pillanatában.*” (211. sz. kérdőív)

5 Kocsis Károly: A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989–2002). *Kisebbségkutatás*, 2003/4. 707–708.

6 2011. évi népszámlálás 9. Nemzetiségi adatok. CSORDÁS GÁBOR (összeáll.) Budapest, KSH, 2014. 14. és 166. alapján számítva.

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

7 A magyarországi és a környező országok népszámlálási adatai alapján Kocsis Károlyék – több évszázados történeti háttérrel és bőséges térképanyaggal szemlélítve – részletesen adatolják a Kárpát-medence magyarságának fogyását. Lásd: KOC SIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK: *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*, Budapest, MTA–CSFK, 2013.

49 éves nő, nyugdíjas technikus: „*Harcolni jogainkért, nem megalkudni a rendszerrel, magyarul beszélni hivatalos helyeken, gyerekeinket magyarul tanítani!*” (311. sz. kérdőív)

50 éves nő, laboráns: „*Kisebbségben élni nem könnyű. Engem az én apám úgy nevelt: te kell tanulj, mert magyar vagy, te kell dolgozz, mert magyar vagy, te kell hallgass, mert magyar vagy! Kisebbségi érzést adott...*” (377. sz. kérdőív)

44 éves nő, egészségügyi asszisztens: „*Magyar nyelven kifejezni embertársaim iránt érzett tiszteletemet és szeretetemet.*” (426.)

73 éves nyugdíjas tanítónő: „*Büszkeséget! Mélyen magyarnak érzem magam, és ebből nem tántoríthatnak el!*” (500.)

31 éves férfi, gazdálkodó: „*A magyar néphez tartozni, egy széthúzó család tagjának lenni...*” (565.)

32 éves háziasszony: „*Nálunk nem könnyű magyarnak lenni, de én büszke vagyok rá, ha sokszor meg is aláznak miatta.*” (590.)

41 éves háziasszony: „*Semmit, mert nekem az a fontos, hogy valaki ember legyen. Nem érdekel a nemzetiség!*” (712.)

1.3.2. Kárpátalja

71 éves nyugdíjas nő: „*Én szlovákként láttam meg a napvilágot, de férjem igazi magyar ember volt, aki mellett én is magyarrá váltam. Tisztelem, szeretem a magyarságot.*” (1106. sz. kérdőív)

40 éves férfi, mérnök: „*Tartást ad. Hazát ad. A hagyomány és a szülők tiszteletét. Hovatartozást. A magyarok közt érzem jól magam. Magyarnak lenni a sorsom!*” (1147.)

18 éves nő, napszámos: „*Jó, hogy magyar vagyok, és szeretnék minél hamarabb áttelepülni Magyarországra.*” (1175.)

68 éves nő, nyugdíjas: „*Büszke vagyok rá, hogy magyar vagyok, de úgy érzem, hogy elnyomott vagyok és másodrendű állampolgár a szülőföldemen.*” (1189.)

41 éves nő, munkanélküli: „*Magyar vagyok és kész. Milyen lehetnék, ha egyszer annak születtem? A fiam az már magyar is, orosz is...*” (1283.)

55 éves nő, újságíró: „*Elsősorban ember szeretnék lenni, mint magyar; szeretnék ember lenni!*” (1295.)

68 éves férfi, nyugdíjas: „*Magyarul énekelhetek a templomban, magyarul imádkozom és beszélek barátaimmal.*” (1397.)

1.3.3. Felvidék

25 éves nő, programozó matematikus: „*Tudom, hogy tartozom valahová, és ez nyugalommal tölt el. Mindemellett tudom, hogy nem vagyok sem több, sem kevesebb, mint más nemzetek fiai.*” (2065. sz. kérdőív)

63 éves nő, nyugdíjas: „*Magyarnak születtem, de semmi bajom a szlovákokkal, a férjem is az. A magyar is olyan ember, mint más.*” (2140.)

30 éves férfi, reklámmenedzser: „*Büszke vagyok rá, hogy ilyen gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező nemzet része lehetek!*” (2243.)

71 éves nő, nyugdíjas: „*Sokat szenvedtünk! Ki is lakoltattak minket, az uram még fiatal volt, kényszermunkára vitték.*” (2353.)

38 éves tanítónő: „*Valahová tartozni. Képviselni egy kisebbség érdekeit. Örök dilemma a harc és belenyugvás között.*” (2430.)

39 éves nő, egészségügyi alkalmazott: „Nincs különösebb vonzódásom a magyar nemzetiség iránt, de azért örülök is neki.” (2593.)

52 éves nő, hivatalnok: „Megtartani apáink, ősünk nyelvét, hitét. Az a magyar, akinek a gyermekei is magyarok maradnak.” (2662.)

30 éves nő, vállalkozó: „Semmit, ez nem fontos. Jobb, ha az ember félig az lesz, amilyenek körülötte többségben vannak, így könnyebb az érvényesülés!” (2677.)

19 éves nő, munkanélküli: „Büszkeséggel tölt el, hogy anyanyelvemként tarthatom ezt az ősi nyelvet, ismerhetem történelmét, kultúráját!” (2719.)

1.3.4. Vajdaság

24 éves elárusítónő: „Semmi különösét. Ugyanazt, mint jugoszlávnak lenni.” (3042. sz. kérdőív)

22 éves férfi, informatikus: „Magyarnak lenni azt jelenti, hogy büszke lehetek a régmúltra, de szenvedek a jelenben.” (3086)

24 éves férfi, váltókezelő: „Magyar legyen az anyanyelvem, ismerjem a magyar kultúrát, irodalmat, művészetet!” (3186.)

43 éves titkárnő: „Ebben születtem, ebben élek, letagadni soha nem fogom, annak ellenére, hogy a gyerekeim nem beszélnek magyarul.” (3205.)

43 éves nő, bírósági jegyzőkönyvvezető: „Rossz érzés, mert nem kellek se e hazámnak, sem az anyaországnak.” (3211.)

73 éves nő, nyugdíjas: „Jó magyarnak lenni, csak nehéz a viselet...” (3259.)

22 éves óvónő: „Szegénység, lenézettség, kevés lehetőség.” (3361.)

47 éves férfi (érettségizett) gazdálkodó: „Magyarnak születtem, magyarnak neveltek, magyar nyelvű könyveket olvasok, főképp a magyar nyelvű kultúra és művészet érdekel, általában az egész magyarság sorsa érdekel.” (3394.)

31 éves férfi, mérnök-tanár: „Könnybe lábad az ember szeme, ha meghallja a magyar himnusz!” (3444.)

1.4. Identitástípusok

Fenti példáink nyilván nem fedhették le a közel 3800 válasz sokszínűségét. Ahogy azt a 2. és 3. táblázat is szemlélteti, interjúalanyaink megnyilatkozásai rendkívül sokfélék voltak: akadtak tanácstalanok, akadtak a magyarságukat nyűgös teherként vagy közömbös egykedvűséggel, illetve természetes magától értetődéssel viselő, de öntudatot sugárzó, a nemzetiségük megtartásáért feladatokat, küzdelmet is vállaló, és még más típusú feleletek is.

A Kárpát-medencében élő magyar közösségek nemzeti identitástudatának kérdőíves és interjú kutatása során azt a következtetést vonhattuk le, hogy a különböző országokban élő magyar nemzetrészek identitásváltozatai – a sokszor nem is kicsi (és többek véleménye szerint egyre növekvő) különbségek mellett – sok hasonló vonást őriznek. Tapasztalatom szerint a különböző országokba szakadt magyarok nemzeti azonosságtudata (már akik vállalnak ilyet!) mindenütt három fő pillérre támaszkodott: a *pozitív érzelmekre*, a különböző intenzitású *vállalástudatra*, valamint a közösnek érzett *kulturális javakra*. Nagyobb különbségek inkább a Magyarország határain inneni és túli identitásváltozatok között mutatkoztak: neve-

zeten a külhoniak magyarságtudata kulturális elemekkel telítettebbnek, markánsabbnak, tudatosabbnak tűnik (ld. 2. táblázat, főleg a 8. sz. kategóriát!). Tegyük hozzá itt most nem dokumentált tapasztalatunkat: a magyarsággal kapcsolatos *jövőképük* is derülátóbb volt a magyarországinál. Az anyaország felnőtt népessége viszont kettős arcot mutat. Egyrészt itt utasították el legtöbben azt, hogy egyáltalán valamilyen nemzethez tartoznának (ld. 1. táblázat); másrészt viszont Magyarországon találoztunk a kérdés legerősebb (de meglehetősen reflektálatlan) emocionális megközelítésével (lásd 2. táblázat 7. sz. kategória).

2. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Identitáskategóriák* öt ország felnőtt magyar népességének körében, 1998–2000.

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

**Amennyiben a válasz több kategóriába is besorolható lett volna, a besorolás a magasabb sorsszámú (és értékelésünk szerint a tudatosság magasabb fokán álló) kategóriába történt.*

Sor-szám	Identitáskategóriák	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) (1999)	Ukrajna (Kárpátalja) (1999)	Románia (Erdély) (1998)	Szerbia (Vajdaság) (2000)
1.	Nem tudja, ill. nem válaszolt.	11,1	8,1	7,8	9,8	5,8
2.	(Kizárólag) negatív élmény: hátrányos kisebbségi helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás.	4,4	3,3	2,1	1,7	7,4
3.	Közömbös, „mindegy, mi vagyok”, olyan, mint más néphez tartozni; semmi (különöset) nem jelent; „fontosabb embernek lenni”, „vegyes” identitás.	2,2	5,9	0,8	3,9	7,2
4.	Természetes, magától értetődő adottság, amibe beleszülettünk; származás dolga: őseink is magyarok voltak.	16,0	12,0	5,3	5,2	5,9
5.	Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, országhoz, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhoz).	14,8	4,6	3,1	4,0	6,3
6.	Közös (anya)nyelv, kultúra, hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás, nevelés.	9,6	19,8	13,7	12,9	28,2
7.	Büszkeség, ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell – magyarként – élni).	37,5	24,5	29,9	29,4	21,9
8.	(Nehézségek ellenére) vállalás, küzdelem, helytállás, feladat; kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni; az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra.	4,4	21,8	37,3	33,1	17,3
Összesen:		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Közbevetőleg ismételt meg kell jegyeznünk, hogy itt kb. másfél évtizedes adatok tanulságait összegezzük, és tisztában vagyunk vele, hogy időközben történtek elmozdulások. Mielőtt azonban ezekre – újabb vizsgálatok adatainak segítségével – rámutatnánk, folytassuk egyéb ezredfordulós eredményeink összefoglaló bemutatását.

1.5. Tartalomelemzéses identitáselemek

A 3. táblázat az identitástudat szerkezetét részletesebben feltáró eljárásunk adatait tartalmazza. A „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszokat ugyanis *tartalomelemzéses* módszerrel tovább vizsgáltuk, és ennek során tipikusnak mondható tematikus elemeket hoztunk létre. Ez a módszer sokkal differenciáltabb képet ad a nemzettudat építőelemeiről, de meglehetősen munkaigényes⁸, nem véletlen, hogy a magyar identitás-vizsgálatok nem nagyon élnek vele. A 3. táblázat ezeknek az elemeknek az adott nemzetrész válaszadói körében elért százalékos arányát dokumentálja. (Egy interjúalany válaszában természetesen több tematikus elem is előfordulhatott, ezért szerepelnek az alsó, összegző sorban jócskán 100% feletti eredmények.)

3. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” Tartalomelemzéssel feltárt tematikus elemek előfordulási aránya öt ország felnőtt magyar népessége körében, 1998–2000.

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sor-szám	Válaszok tematikus elemei	Magyarország	Szlovákia (Felvidék)	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)
1.	Nincs érdemi válasz („nem tudom”)	8,6	2,8	3,4	9,4	2,8
2.	Rossz, negatív érzés, dolog; nehéz sors, széttagoltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, „mássághoz” tartozás, kisebbségi sors hátrányai stb.	6,0	7,4	8,4	6,4	14,1
3.	Közömbös, semmi különös, mindegy; épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni; „fontosabb embernek (mint magyarnak) lenni”; vegyes identitás	1,8	7,1	4,2	4,3	7,1
4.	Természetes, magától értetődő állapot; adottság, amibe beleszülettünk	29,5	14,1	20,0	13,3	12,3
5.	Valahová tartozás érzése, összetartozás-érzés	16,4	9,9	7,4	4,4	7,5

8 Először is – országonként a kérdőívek százainak átböngészésével ki kellett alakítani (a nyitott kérdésekre adott) válaszokban ismételt előforduló tematikus elemek regiszterét, hogy az minden régió magyarságára alkalmazható legyen. Hangsúlyozni kell, hogy ezek az elemek *nem grammatikai*, hanem *tartalmi* alapon választódtak ki. (Erre a 3. táblázat baloldali cellaoszlopa bőséges példával szolgál.) A kódolás során a regiszter minden egyes tételét külön-külön kellett kódolni aszerint, hogy előfordult-e a kérdezettek válaszában, vagy sem. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ez az objektív kritériumok alapján, de emberi szubjektum által végrehajtott művelet – mint minden emberi cselekedet – magában rejthette a tévedés, a hibás megítélés lehetőségét.

Sor-szám	Válaszok tematikus elemei	Magyarország	Szlovákia (Felvidék)	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)
6.	(Közelebbről meg nem nevezett) közösség(hez való tartozás)	2,3	2,9	2,3	3,2	3,7
7.	Származás, ősök („őseim is magyarok voltak”); az <i>elődök</i> tisztelete stb.	2,9	5,4	7,8	6,3	4,6
8.	Család, <i>szülők</i> , családi nevelés („magyarnak neveltek”)	4,1	5,9	6,9	4,1	4,6
9.	Szülőföld (tisztelete, ill. egyszerű említése)	3,6	0,9	1,1	4,0	1,1
10.	Nemzet(nek tagja lenni); nemzetiség(hez), nép(hez), népcsoport(hoz), hazá(hoz), magyarság(hoz való tartozás)	24,6*	14,6	19,4	10,4	15,5
11.	(Anya)nyelv, nyelvi közösség	9,0	21,2	29,5	22,7	22,6
12.	(<i>Közös</i>) kultúra, iskoláztatás, művészet (irodalom, népművészet stb.), tudományos ismeretek, kiemelkedő kulturális, tudományos eredmények.	5,2	12,5	18,1	12,3	19,0
13.	(Közös) hagyományok, szokások, mentalitás, gondolkodásmód, életmód („magyarul élni”)	2,2	7,7	12,6	9,7	16,9
14.	(Közös) történelem, magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása	2,8	6,3	3,8	4,1	8,5
15.	(Közös) vallás, felekezet, (magyar) egyház	0,6	2,3	6,7	3,1	2,0
16.	(Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat, erkölcsi követelményeket, értéket jelent: tisztesség, becsület, összetartás, hűség, felelős magatartás stb.	2,3	4,5	5,9	5,4	5,0
17.	Büszkeség, önértzet	7,8	15,6	18,5	15,9	11,6
18.	(Egyéb) pozitív érzelmek: jó, felemelő, megnyugtató, örömteli; szeretem, becsülöm, tisztelem (népemet, nemzetiségemet stb.)	28,3	19,6	25,5	21,8	18,0
19.	Ragaszkodás <i>a magyarsághoz</i> („nem tudnék, nem akarnék más néphez tartozni); és <i>a szülőföldhöz</i> („itt születtem, itt halok meg”; „nem hagyom el szülőföldemet”; „nem tudnék máshol élni” stb.)	13,4	2,4	4,8	2,3	3,4
20.	(Valami olyan /azonosságtudat/), amit vállalni kell, <i>meg kell őrizni</i> , tartani, meg kell (az is, hogy „magyarnak tartom magam”); ami mellett ki kell állni.	7,4	20,4	26,1	23,8	20,5

Sor-szám	Válaszok tematikus elemei	Magyarország	Szlovákia (Felvidék)	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)
21.	(Megtartása) feladat; <i>tenni kell érte</i> : cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, (a kisebbségi sorsból adódó nehézségek) leküzdését, harcot, küzdelmet stb.	3,0 **	9,8	10,5	9,3	14,8
22.	<i>Vágy, törekvés a szabadságra</i> (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), a <i>jog- és esélyegyenlőségre</i> : olyan létfeltételekre, amelyeket a többségi nép élvez	–	0,6	1,3	2,8	0,9
23.	Áthagyományozás <i>szükségessége</i> , kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak	0,6	10,1	11,2	7,1	5,5
24.	Környező más népek olyan fajta (pozitív v. semleges) említése, amely arra utal, hogy a vállalt magyar identitás más népek megbecsülésével társul***	1,3	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
	Együtt:	183,7	204,0	255,4	206,1	222,0

* Magyarországhoz tartozással, magyar állampolgársággal kiegészítve.

** A kisebbségi sors hátrányainak emlegetése nélkül.

*** Ezt a tematikus elemet csak a kutatássorozat végén, a magyarországi mintánál alkalmaztuk, mert itt a válaszok „kikövetelték”. Utólag úgy gondoljuk, hogy a határon túli mintákon is jó lett volna alkalmazni, még ha kevésszer is fordult volna elő. (Ha gyakori lett volna, a tematikus elemek korábbi kialakításánál szembetűnt volna.)

A táblázat tanulságait összefoglalva meg kell állapítanunk, hogy a Kárpát-medence magyar közösségeinek identitásbeli tartószervezetének főntebb már említett három fő eleme (a pozitív érzelmek, a vállalatstudat és a kulturális összetartozás érzése) itt még részletezőbben bontakozik ki. Jól látható, hogy a három pillér közül a domináns szerepet a szélesen értelmezett *kultúra*, és azon belül – itt most a határon túli adatokról beszélünk – legfőképpen az *anyanyelv* tölti be. Érdemes ugyanis felhívni a figyelmet, hogy míg az anyanyelv identifikáló szerepének spontán megemlítése (lásd az 3. sz. táblázatban 11. sorszámmal!) a határon túli mintacsoportokban 20–30%-os arányszámokat ért el (a legmagasabbat Kárpátalján), addig Magyarországon csak 9%-ot. És ha hozzávesszük ehhez a kulturális alrendszerek említését is: művészetek és tudomány (12. sz.), hagyományok (13. sz.), történelmi tudat (14. sz.), vallás, egyházi élet (15. sz.), amelyek indirekt módon ugyancsak erőteljesen kötődnek az anyanyelvhez, és figyeljük ezeknek a tematikus elemeknek a határon inneni és túli előfordulását, ismét elmondhatjuk, hogy az anyanyelv és az *anyanyelvi kultúra kisebbségi helyzetben lényegesen nagyobb mértékben bizonyul a nemzeti identitás építőelemének, mint az anyaországban*. (Érthető, hogy a kisebbségi sorban élőknek jobban működnek a védekezési reflexeik, de úgy véljük, hogy globalizálódó világunkban az anyaország polgárainak is lenne min eltűnődniük, ha anyanyelvük jövőjére gondolnak.) Magyarországon viszont azokat az identitásmotívumokat említették meg a külhoniaknál nagyobb arányban, amelyek számukra „kézenfekvőnek” tűntek: a magyarságba való beleszületést mint *természetes adottságot* (4. sz.), a *valahová tartozás* (5. sz.) érzését (hisz van egy *országuk*, sőt a patetikusabban fogalmazóknak *nemzetük és hazájuk*: 10. sz.), míg a határon túli magyaroknak mindezt lényegében az anyanyelv pótolja. (A „haza”-kérdés határon túli problematikus voltára még visszatérünk.) Amint már említettük,

a pozitív érzelmi megközelítés (a magyarsághoz való kissé provinciális ízű ragaszkodással együtt (18. és 19. sz.) ugyancsak az anyaországban kapott nagyobb hangsúlyt, de érdekes kivételként a *büszkeség és önérzet* konkrét említése (17. sz.) kifejezetten határon túli identitáselemnek bizonyult; mint ahogy a markánsan *vállalt, megőrizni* és áthagyományozni szándékozott identitás is (20., 21., 23. sz.).

Ami az egyes identitáselemek *rétegspecifikus* vonásait illeti – minden vizsgált nemzetrészre elmondható, hogy alacsonyabb *iskolai végzettség* inkább elutasító, közömbös, reflektálatlan identitásnyilatkozatokat indukált, és a végzettségi szint emelkedésével általában nőtt a nemzeti összetartozás tudatossági szintje és kulturális tartalma, beleértve az anyanyelvhez való kötődést. Ami pedig az életkor szerepét illeti, ugyancsak általános tendencia volt, hogy a fiatalabb (18–30 éves) korosztályokat az átlagnál mintha kevésbé érdekelte volna a nemzeti önazonosság kérdésköre (vagy ha igen, azt a kulturális tartalommal telítették); a nemzettudat „vállalásos” és feladatorientált típusai leginkább a középkorú (31–50 éves) korcsoportokhoz állt közel, míg az összetartozás-tudat döntően emocionális megélése főleg az idősebb korosztályokra volt jellemző. Mondhatni szinte magától értetődő, hogy az *anyanyelvi*, vagy legalábbis „vegyes” nyelvű (hisz a határon túli értelmiség jelentős része diplomáját többségi nyelven szerezte!) iskolázottság segíti az identitás tudatosabb, kultúra- és feladatcentrikus formációinak kialakulását. Az (anyanyelvi egyházak keretében gyakorolt) *vallásosság*, bár a tartalomelemzés során kevés ide vonatkozó spontán említést találtunk, a vallásszociológiai vizsgálatok tapasztalata szerint erős együttjárást mutatott a nemzeti önazonosság vállalt, pozitív változataival.⁹

1.6. Az anyanyelvnek a többi identitáselemhez való viszonya

Az identitás főntebb ismertetett *tartalomelemzéses* módszeréből kiindulva (mivel a 3. táblázatban bemutatott tematikus elemekből egy-egy interjúalany válaszában általában több is szerepelt), lehetőségünk nyílt arra, hogy az egyes identitáselemek együttes előfordulásának sűrűségéből „társulási hajlandóságukra” következtessünk. Így például egy speciális matematikai módszerrel megállapíthattuk, hogy az *anyanyelv* mint legjelentősebb identitásépítő elem említése milyen más tematikus elemekkel együtt fordult elő a statisztikai átlagnál jelentősen magasabb, illetve alacsonyabb mértékben, vagyis hogy az anyanyelv mely identitáselemeket „vonzotta”, és melyeket „taszította”.¹⁰ Az alábbiakban a magyarországi és a külföldi magyar közösségek anyanyelv-emléseinek legerősebb összefüggéseit (a vonzás és taszítás csökkenő sorrendjében) mutatjuk be. (A vonzott és taszított elemeket a 3. táblázat sorszámaival is ellátuk, hogy tartalmuk részletesebben kibontható legyen.)

9 Lásd erről részletesebben: GEREBEN–TOMKA i. m. (2. lj.).

10 Yule-Kendall-féle asszociációs együttható (Q) értékei a -1-től +1-ig terjedő skálán mozognak. A 0 közeli értékek a közömbös kapcsolatot jelentik (ezekekkel itt nem foglalkozunk), a +1 felé közelítő értékek a növekedő vonzást (+1 lenne az abszolút egybeesés); a -1 felé közelítő értékek pedig a növekedő taszítási kapcsolatot jelzik, vagyis az együttes előfordulásra való hajlandóság csökkenését. A -1 az együttes előfordulások hiányát jelenti.

FELVIDÉK

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek:**Q**

(13.sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,636
(12.sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,622
(15.sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,590
(7.sz.) Származás, ősök:	+0,560
(23.sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,545

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek:**Q**

(3.sz.) Közömbös (hogyan milyen nemzetiségű az ember):	-1
(16.sz.) (Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat jelent:	-1
(17.sz.) Büszkeség:	-0,725
(2.sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,688
(19.sz.) (Érzelmi) ragaszkodás a magyarsághoz:	-0,664
(4.sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,645

KÁRPÁTALJA

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek:**Q**

(15.sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,767
(12.sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,744
(13.sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,655
(23.sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,505
(8.sz.) Család, szülőföld (együtt):	+0,426

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek:**Q**

(3.sz.) Közömbös (hogyan milyen nemzetiségű az ember):	-0,773
(2.sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,492
(17.sz.) Büszkeség:	-0,485

ERDÉLY

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek:**Q**

(22.sz.) Vágy a szabadságra, esélyegyenlőségre:	+0,761
(12.sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,752
(13.sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,707
(9.sz.) Szülőföld:	+0,703
(21.sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,550
(15.sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,539

(8.sz.) Család, szülők:	+0,512
(23.sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,455

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek: **Q**

(17.sz.) Büszkeség:	-0,692
---------------------	--------

(18.sz.) Egyéb pozitív érzelmek: **-0,430**

VAJDASÁG

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek: **Q**

(12.sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,635
(15.sz.) Vallás, (magyar nyelvű) egyház:	+0,620
(13.sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,599
(21.sz.) Feladat, tenni kell érte:	+0,534
(23.sz.) Áthagyományozás szükségessége:	+0,451

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek: **Q**

(3.sz.) Közömbös (hogyan milyen nemzetiségű az ember):	-0,851
(2.sz.) (Magyarnak lenni) rossz, negatív érzés:	-0,730
(17.sz.) Büszkeség:	-0,668
(5.sz.) Valahová tartozás érzése:	-0,606
(4.sz.) Természetes állapot, amibe beleszülettünk:	-0,547

MAGYARORSZÁG

Az anyanyelv által „vonzott” identitáselemek: **Q**

(9.sz.) Szülőföld:	+0,707
(12.sz.) Közös kultúra (irodalom, művészetek, tudomány):	+0,655
(6.sz.) Közösséghez tartozás:	+0,599
(8.sz.) Család, szülők:	+0,515
(13.sz.) Közös hagyományok, szokások:	+0,443

Az anyanyelv által „taszított” identitáselemek: **Q**

(17.sz.) Büszkeség:	-0,562
---------------------	--------

Általános tanulságként elmondhatjuk, hogy az anyanyelvvel mint identifikációs tényezővel „vonzási” kapcsolatban lévő (vagyis vele együtt a statisztikai átlagnál gyakrabban megemlített) tematikus elemek három vonulatot rajzolnak ki: az egyéb *kulturális elemeket* (irodalom, művészetek, hagyományok, vallás stb.) említők, és az *identitás megőrzését*, átha-

gyománnyozását feladatnak tekintők csoportját; valamint azokat, akik az *anyanyelvi szocializáció közvetlen társadalmi közegére* (család, szülők, ősök, szülőföld stb.) tesznek utalást. Ez a megállapítás minden vizsgált régióra áll, de vannak árnyalatnyi eltérések: Kárpátalján például a kapcsolódó kulturális elemek közül a vallás, az anyanyelvi egyház kapta a legnagyobb hangsúlyt, Erdélyben az anyanyelv elsősorban – a „közös kultúra” mellett – a kisebbség egyenlő szabadságjogainak szimbólumaként jelenik meg, Magyarországon pedig – ahol a válaszok eleve lakonikusabbak voltak, vagyis kevesebb tematikus elemet tartalmaztak (lásd a 3. táblázat „együtt” sorát!), a három említett vonulatból csak a kultúra és a közösség motívumait fedezhetjük fel, az identitás megőrzését feladatnak tekintő attitűd elhomályosult. (Jelezve egyúttal, hogy ez utóbbi elsősorban a kisebbségben élők kényszerű programjaként létezik!)

Ami a „taszított” identitáselemeket illeti, az anyanyelv identifikáló szerepe leginkább a *negatív és közömbös hangoltságú* identitás közegében sorvad el, de taszító hatása lehet az erős érzelmi beállítottságnak is (amely a fenti összeállításban legtöbbször a „büszkeség” formájában jelentkezik). Ez utóbbi tapasztalatunk, amennyire meglepő lehet többek számára, anynyira általános érvényűnek tűnik: minden vizsgált ország mintacsoportjában találkoztunk vele, leginkább talán a felvidéki¹¹, és legkevésbé a kárpátaljai magyarok között. Kárpátalja mellett az erdélyi adatok is azt mutatják, hogy az anyanyelv tematikus taszító hatása az átlagosnál kisebb, vagyis az anyanyelv identifikáló szerepe jobban megfér más tematikus elemek említésével, még valamennyire az érzelmi megnyilvánulásokkal is. De mégis az az általános benyomás, hogy *az anyanyelv az identitástudat olyan struktúrájában érzi jól magát, ahol nem a (túlfűtött) érzelmeiken, hanem a kulturális értékeken és az identitást megőrző szándékon van a hangsúly, tehát az identitás tudatosabb, differenciáltabb átélésén.* (A jelenség gyakorlati magyarázata az lehet, hogy az önmagukat pozitív érzelmekkel identifikálók között meglehetősen sokan lehettek olyanok, akik megelégedtek ennek az egy elemnek a hangsúlyozásával, nyilván azért, mert számukra ez volt a legfontosabb.) A magyar mivolt „természetes adottságként”, afféle meglehetősen reflektálatlan esetlegességgként („ebbe születtem bele”) való értelmezése kevésbé tudatos volta miatt kerülhetett be két helyen is (Felvidéken és Vajdaságban) az anyanyelvet „taszító” identitáselemek közé.

Ezekkel az ezredfordulóról keltezett eredményeinkkel teljes mértékben egyező tapasztalatokat szereztünk a kilencvenes évek első felében végzett felméréseinkben is,¹² de sajnos újabb, hasonló módszerrel nyert vizsgálati eredményekkel nincs módunk összevetni őket.

1.7. Nemzeti jelképek

A továbbiakban ugyancsak ezredfordulós felméréssorozatunk eredményeire támaszkodunk, és ahol lehet, újabb adatokat is segítségül hívunk. Vizsgáljuk meg, hogy kérdőíves felméréseink milyen képet adtak a kérdőívben felsorolt nemzeti jelképeink társadalmi beágyazottságáról, konkrétan arról, hogy az emberek mennyire tartják fontosnak nemzetet reprezentáló

11 Felvidéken még az idealizált, csupa pozitív tulajdonságból álló magyarságkép (lásd a 3. táblázatban 16. sorszámmal), valamint a magyarsághoz való olyanfajta elfogult ragaszkodás, mint pl. a „nem tudnék más néphez tartozni” vélemény (19.sz.) sem hajlamos arra, hogy az anyanyelvvelközös említést kapjon.

12 GERE BEN I. M. (l.j. 1) 83.

jelentésüket. A 4. táblázatban szereplő átlagpontszámok (1–5) növekedése ennek a reprezentációs kisugárzásnak a növekvő erejéről vallanak. (Sajnálatos módon az erdélyi felmérésünkben még nem szerepelt a nemzeti jelképekre vonatkozó kérdés, így csak négy ország magyar lakosságának véleményét tudjuk összehasonlítani.)

Legfontosabb nemzeti szimbólumnak minden régióban a *Himnusz* mutatkozott,¹³ sorosan nyomában a *nemzeti trikolorral*. A *címer* csak Magyarországon szerezte meg a harmadik helyet, határon túl mindenütt fontosabbnak tekintették a *Szent Koronát* – sőt Petőfi Sándor *Nemzeti dal*-át is. (Feltehetőleg a címert inkább a magyar állam, mint a nemzet szimbólumának tartják.) A jelek szerint a *kokárda* nem vált össznemzeti jelképpé, vagy fogalmazzunk inkább úgy, hogy határon túl (kisebbségi körülmények között) elhalványult a jelképi funkciója. (Ez különösen a Vajdaságban érzékelhető.)

4. táblázat

„Az Ön véleménye szerint a magyarság szempontjából mennyire fontosak az alábbi nemzeti jelképek?”
1–5 pontszámok* átlaga négy ország felnőtt magyar népességének körében, 1999–2000.
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Nemzeti jelképek	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000
magyar Himnusz	4,89	4,48	4,75	4,21
piros-fehér-zöld zászló	4,80	4,29	4,71	4,06
magyar címer	4,69	4,02	4,23	3,77
Szent Korona	4,60	4,15	4,43	4,08
Petőfi: Nemzeti dal	4,58	4,09	4,43	3,89
kokárda	4,39	3,29	3,39	2,99

*1= nem fontos, 5= nagyon fontos. Minden régió 3 legmagasabb pontszámát félkövéren szedtük.

A 4. táblázat jelképeit minden vizsgált régióban (kivéve Erdélyt) felkínáltuk megmértetésre, de voltak olyan, az egyes régiókhoz szorosabban kapcsolódó magyarság-jelképek is, amelyeknek fontosságára csak az adott országban kérdeztünk rá. Ezek a következők voltak (az 1–5 fontossági pontszámokkal együtt):

Magyarország: Buda vára a Mátyás templommal (4,31); Pannonhalmi Apátság (4,13); Hortobágy (4,10).

Felvidék: a pozsonyi koronázó Szent Márton templom (3,39); a Rákóczi-sír Kassán (3,10); Krasznahorka vára (3,00).

Kárpátalja: vereckei hágó (4,29); Munkács vára (4,17); a Dupka-Ivaskovics-féle „Kárpátaljai magyarok himnusza” (2,91).

Vajdaság: a nándorfehérvári győzelemhez kapcsolódó déli harangszó (3,53); a zentai csata emlékműve (3,00); az aracsi pusztatemplom (2,91).

Ha összevetjük a „regionális” jelképek pontszámait a 4. táblázatban közölt „össznemzeti” szimbólumokéval, azt látjuk, hogy az utóbbiakat (a kokárdát leszámítva) általában mindenütt

13 A himnusznak mint nemzeti jelképtípusnak közép-európai kiemelt jelentőségéről lásd: Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai*. Budapest, Nap, 2011.

fontosabbnak tartják, pedig a regionális jelképek között olyan hungarológiai alap-toposzok is szerepelnek, mint a vereckei hágó, vagy a Nándorfehérvár-kötődésű déli harangszó. A két kevéssé közismert, szorosan helyi vonatkozású jelkép (a „kárpátaljai himnusz” és az aracsi templomrom) az adott régiókban is alacsony pontszámot kapott. (Bár elképzelhető, hogy Aracs, miután a délvidéki magyar értelmiség folyóiratot, díjat, civil szervezetet is elnevezett róla, a közben eltelt évek során ismertebbé és népszerűbbé vált az általunk tapasztalt mértéknél.)

Néhány jelkép esetében többé-kevésbé kontrollálni tudjuk, hogy az idő múlása hogyan befolyásolta presztízsiüket. Az MTA 2007-es *Kárpát-panelje*¹⁴ ugyanis, amely öt ország¹⁵ felnőtt magyar lakosságának reprezentatív mintáival dolgozott, szintén rákérdezett a nemzeti jelképekre. Igaz, a miénktől eltérő módon: 2007-ben ugyanis nem pontokat kellett adni, amely lehetővé tette, hogy akár több jelképet is egyforma magas pontszámmal lásson el a válaszadó, hanem az egyes szimbólumok közül a „legfontosabbat” lehetett csak kiválasztani, és az így nyilatkozók százalékos arányával operált a vizsgálat. A legtöbben (33–45%) minden országban ezúttal a nemzeti *zászlót* említették meg, ezt általában a *Szent Korona*, majd a *Himnusz* követte (Kárpátalján a Himnusz volt a második).¹⁶ A *magyar címer* Magyarországon 2007-ben is harmadik volt, úgy mint 2000-ben. Az is hasonlóság, hogy Magyarországon mindkét alkalommal nagyobb aktivitással válaszoltak a nemzeti szimbólumokra vonatkozó kérdésre, mint határon túl. (Erről 2000-ben a 4. táblázatban szereplő magyarországi átlagos pontszámok rendre magasabb volta tanúskodik.) Veres Valér szerint „az a tény, hogy Magyarországon nagyobb arányban tudnak megnevezni nemzeti szimbólumokat, a többségi helyzetből fakadó, hatékonyabb nemzeti szocializációra utal”.¹⁷ Ha arra gondolunk, hogy a határon túli mintákban a szórványokban élő, többségi nyelven iskolázódott és az anyanyelvet esetleg már nem tökéletesen értő és beszélő magyarok is jelen vannak, egyet kell értenünk a fenti állítással.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen társadalmi *rétegháttere* van a nemzeti szimbólumokra adott különböző választípusoknak. Ezredfordulós felméréseink adatai alapján a legnépszerűbbnek bizonyult jelképek (Himnusz, zászló, Szent Korona, címer) általában összefogták, egy csatornába terelték a különböző réteghelyzetű emberek vélekedését, a különbségek inkább más jelképeknél jelentkeztek. Többnyire a különböző életkorcsoportok között sem mutatkozott jelentős eltérés, de felsejlett egy olyan tendencia, hogy a *fiatalok* a nemzeti jelképek fontosságának megítélésében az átlagosnál *visszafogottabbnak* mutatkoztak. Az *iskolai végzettség* – talán némi meglepetésre, de a *Kárpát-panel* 2007-es tapasztalatával egybehangzóan¹⁸ – a határon túli régiókban meglehetősen gyengén differenciálta a vélekedéseket, de a fontosság-érzet alacsonyabb fokát jelző átlagpontszámokkal általában a legalacsonyabb végzettségűek kategóriáiban találkoztunk. (Arra gyanakodhatunk, hogy nem is fontosság-érzet hiányzott itt elsősorban, hanem a nemzeti szimbolikával kapcsolatos ismeretanyag.) Az anyaországban viszont más volt a helyzet: az átlagpontszámok a végzettség növekedésével csökkentek, tehát

14 *Kárpát panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái.* Gyorsjelentés, PAPP Z. Attila – VERES Valér (szerk.) Budapest, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.

15 Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia.

16 VERES Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2008. 41.

17 U.o., 49.

18 U.o.

itt viszont az átlagosnál informáltabbak tűntek kevésbé fogékonyak. (Vajon miért?) Ami a *tannyelv* megválasztásának kérdését illeti, egyértelműnek tűnik a tendencia: azok hajlamosak a legkevésbé fontosnak tekinteni az egyes nemzeti jelképeket, akik iskoláikat végig a többségi nép nyelvén végezték.

Érdekesnek mondható az a markáns (talán legmarkánsabb) tapasztalatunk, hogy a *vallásosság* mértéke milyen jelentősen befolyásolja a nemzeti jelképekhez való viszonyt. (Illetve helyesebb csak a két tényező: a vallásos beállítódás és a nemzeti jelképekhez való pozitív hozzáállás *együttjárásáról* beszélni, mint ok-okozati viszonyról.) A vallásosság két szegmentumát vizsgáltuk ebből a szempontból, ezekre két zárt kérdéssel kérdeztünk rá.¹⁹ Mindkét megközelítés hasonló eredményt hozott: a nem vallásos interjúalanyok adták a legalacsonyabb pontszámokat, a vallásosság növekedésével pedig általában lineárisan nőtt a nemzeti jelképek fontossága is. A leggyengébb kapcsolatot a szlovákiai magyarok körében találtuk, itt a linearitás csak a Szent Korona (és a magyar zászló) esetében működött. Találtunk még egy több régióban (az anyaországban is) fellelhető tendenciát: az *olvasói ízlésnek* a szórakoztató irodalom felé orientálódó típusai voltak a legközbösebbek a nemzeti jelképek iránt; legfogékonyabbnak viszont a klasszikusromantikus műveken nevelődött (és azokat maig leginkább iránymutatónak tartó) olvasók bizonyultak. Régóta tudjuk: kulturális szocializációnk szoros kapcsolatban áll értékrendünk, identitástudatunk milyenségével, erről a későbbiekben sokkal részletesebben fogunk szólni.

1.8. Nemzeti önkép

A saját csoportról (ingroup) kialakított kép kérdésével abból az aspektusból szeretnénk most foglalkozni, hogy milyennek látják magukat a különböző országokban élő magyarok egyes csoportjai. (Tehát Erdélyben az erdélyi magyarok tulajdonságairól, Vajdaságban a vajdasági magyarokéről stb. kellett nyilatkozni.) A kérdésre a választ – ezredfordulós felméréseinkre alapozva – az 5. táblázat adja meg. (A kérdésre egy-egy régió kérdezettjeinek meglehetősen magas hányada – 15–20%-a – nem válaszolt.) A táblázat fejlécében olvasható kérdésünk nem vette evidensnek a magyarokat „különösképpen jellemző” tulajdonságok létezését, és az előre megadott lehetőségek között szerepeltettük a „*nincsenek ilyen tulajdonságok*” választ is. Ezzel a lehetőséggel legnagyobb (mintegy egyharmados) arányban a szlovákiai magyarok éltek, mintha még annak látszatától is menekülnének, hogy a többségi néptől elválasztja őket valamilyen speciális karakterjegy. (A táblázat egy-egy vízszintes sorának szignifikánsan legmagasabb értékét félkövéren szedtük.)

19 Mindkettőt Tomka Miklós vizsgálataiból kölcsönöztük. Az egyik azt tudakolta, hogy az interjúalany mennyire érzi vallásosnak magát, a másik pedig azt, hogy mennyire érzi magát közel Istenhez. Az első válaszlehetőségei a „kifejezetten vallásos”-tól a „kifejezetten nem vallásos” kategóriáig terjedt; a másik pedig a közelség és a távolság különböző fokozataival operált.

5. táblázat

„Véleménye szerint vannak-e tulajdonságok, amelyek különösképpen jellemzik a magyarokat?”*

Öt ország felnőtt magyar népességének adatai, 1998–2000.

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

Nemzeti tulajdonságok?	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
<i>Csak pozitív tulajdonságokat mondott</i>	28	33	25	46	40
<i>Vegyesen pozitív és negatív (vagy semleges) tulajdonságok</i>	17	6	33	13	15
<i>Csak negatív tulajdonságok</i>	17	9	2	6	8
<i>Nincsenek ilyen tulajdonságok</i>	25	34	25	16	22
Nincs válasz	13	18	15	19	15
Összesen	100	100	100	100	100

*Magyarországon a „jelző nélküli” magyarokra kérdeztünk, a határon túliak esetében a saját régióban élő (felvidéki, kárpátaljai, stb.) magyarok tulajdonságai iránt érdeklődtünk.

Azok számára, akik viszont úgy vélekedtek, hogy vannak a saját csoportjukra jellemző tulajdonságok, a kérdés nyitottá vált, és megkérdeztük tőlük, hogy milyen tulajdonságokat tudnának említeni. A táblázatban szereplő többi kategória már e válaszok utólagos feldolgozása során született.

A külhoni magyarok – mintha egy szociálpszichológia kézikönyv lapjairól léptek volna le – direkt és latens diszkriminációtól sújtott kisebbségi helyzetük ellensúlyozására saját csoportjuk önképét jelentősen feljavították²⁰: a magyarországi kérdezetteket messze meghaladó arányszámokkal szerepelnek a *kizárólag pozitív tulajdonságokat* említők kategóriájában. Ez főképpen az erdélyi magyarokra (csaknem felerészükre!) volt jellemző, Kárpátalja azonban kivételt képez: önképe csak mérsékelten volt pozitív, és abban a kategóriában jutott vezető szerephez, amelyik a *vegyesen pozitív és negatív* tulajdonságokból állt össze. (Megjegyezzük, hogy ezt nagyon is kiegyensúlyozott véleménynek tartjuk, ugyanis az önértéktudat és az önkritika mozzanatát egyaránt tartalmazza.) Végül a magyarországi válaszok megismétlik a kilencvenes évek első felében tapasztaltakat: speciális jellegzetességüknek a kifejezetten *negatív* önkép mutatkozott, ebben a kategóriában túltesznek minden külhoni magyar csoporton.²¹ A kilencvenes években – Lázár Guy és Hunyady György kutatásaira alapozva – úgy találtuk, hogy a hazai társadalom önértékelése, és ezzel kapcsolatos önképe még a nyolcvanas években rendült meg, és a kilencvenes évek elején-első felében (a rendszerváltozás első éveiben) tovább romlott.²² Az a tény viszont, hogy a teljesen negatív önképpel rendelkezők aránya a kilencvenes

20 Pataki Ferenc, majd – Festinger kognitív disszonancia elméletére alapozva – Csepeli György is részletesen taglalja, hogy (például a többségi nép által) diszkriminált csoportokban, nyomás alá helyezett kisebbségekben negatív külső megítélés hatására hogyan aktiválódik, erősödik meg és gyorsul föl a megfelelő válaszelemekből álló identitásépítés, ezen belül pl. a csoport pozitív önképe. Lásd.: PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonoságtudat*. Budapest, Kossuth, 1982. 317.; CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 1997. 526.

21 GERE BEN I. M. (l.j. 1.) 95. A kilencvenes évek elején – némileg eltérő módon – határon innen és túl egyaránt az „általános” magyar tulajdonságokra kérdeztünk rá.

22 U.o., 96–97.

évek első éveihez képest az ezredfordulóra mintegy felére csökkent, azt jelenti, hogy akkortájt történt némi javulás, mégha a kép relative „sötét” is maradt. (Persze jó lenne ismerni a folytatást is, de ezzel most sajnos nem szolgálhatunk.)

Az egyes kategóriák *rétegspecifikus* jegyeinek nyomozása közben megállapíthattuk, hogy az életkor a Felvidéken kevésbé differenciálja a magyarságképet. Kárpátalján a pozitív és a „vegyes” önkép inkább a középkorúakra jellemző, a fiatalok pedig inkább arra a véleményre hajlanak, hogy nincsenek a (kárpátaljai) magyarokra különösen jellemző tulajdonságok. Erdélyben, Vajdaságban és Magyarországon a fiatal korosztályok felé haladva erősödnek az önkép önkritikus (negatív és „vegyes”) jegyei, az idősebb csoportokban pedig a pozitív (Erdély, Vajdaság), illetve a hiányos (Magyarország) önképtípusokkal találkozunk az átlagot meghaladó mértékben. Az *iskolázottság* szintjével általában együtt emelkedett az önkritikus attitűd; az átlagosnál pozitívabb önképpel általában a középső végzettségi fokozatokban találkoztunk, és a végzettség csökkenése pedig főleg a kollektív önképpel kapcsolatos tanácstalanság és bizonytalanság növekedésével járt. A *tannyelv* fontos változónak bizonyult: a hiányos, a „tulajdonság nélküli” önkép főképpen a többségi nyelvű iskolázottság bázisán alakult ki. A *vallásosság* és a saját csoportra vonatkozó magyarságkép ugyancsak erős összefüggést mutatott: a vallási aktivitás növekedésével nőtt a tartalmas válaszokat adók aránya és az önkép pozitív hangoltsága is.

A tudományosságnak jó évszázados kérdése és vitatémája, hogy vannak-e az egyes nemzeteknek sajátos karakterjegyei, s ha igen, melyek azok, és minek a kifejeződései. (Rónay Jácint, bencés szerzetes, már 1847-ben könyvet írt erről!)²³ Ha valaki úgy gondolná, hogy a mai kornak egy olyan „felvilágosult”, „poszt nacionális” álláspont felelne meg, amely kiiktatja gondolkodásából a nemzeti jellemvonásokat, akkor az csalódottan konstatálhatja, hogy a Kárpát-medence magyarságának túlnyomó többségének nem ez a véleménye. Amint az imént láthattuk, az iskolázottság magasabb szintjein és a fiatalabb korosztályokban a kollektív önképnek nem a hiánya (persze erre is van példa), hanem differenciáltabb, önkritikusabb *volta* dominál. Tehát *a saját csoportra jellemző vonások számontartása az erősebb nemzettudat szerves részének mutatkozik.* (A szlovákiai magyarokkal sem a „felvilágosultságuk”, hanem a sok területen megmutatkozó erős asszimilációs hajlandóságuk mondatta azt, hogy nekik nincsenek sajátos vonásaik.)

Végül tekintsük át, hogy az egyes országok magyarsága *milyen konkrét tulajdonságokat* tartott ingroup csoportjára különösen jellemzőnek. (A régió nevét követő szám a minta nagyságát, az egyes tulajdonságot követő szám az említések abszolút számát jelenti.)

Magyarország (N=1035): szorgalmas, dolgoz, munkaszerető (106); vendégszerető (84); barátságos, segítőkész, jószívű (81); gasztronómiai kultúrával rendelkező (69); kitartó, életrevaló, erős akaratú (63); okos, kulturált, intelligens (54); pesszimista, depressziós (54); hagyományörző, népművészet, népzene pártolása (50); irigy, önző (38); széthúzó, veszekedő (31); anyagi, pénzhajhász, kapzsi (29); mulató (27); hazaszerető, hazafias (24); vidám, jókedvű (23), összetartó, nyitott, barátságos (22); közömbös, zárkózott, barátságtalan (17); intoleráns, összeférhetetlen (16); szegény, pénztelen (16); becsületes, tisztességes (14); temperamentumos, lobbánékony (11).

Felvidék (N=794): összetartó (40); ragaszkodás a magyarsághoz és a magyar kultúrához (40); kiállnak és harcolnak a magyarságukért (33); alkalmazkodó, békétűrő, türelmes (29);

23 *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai.* HUNYADY György (szerk.) Budapest, Osiris, 2001.

félénk, visszahúzódó, kisebbségi érzés (30); szorgalmas, dolgoz, munkaszerető (25); kitartó (23); (nemzeti) büszkeség (23); tájszólásban beszélnek (19); beolvadási hajlam, elszlovákosodás (16); intelligens, okos (10); barátságos (9); szerény (8); becsületes, gerinces (6).

Kárpátalja (N=497): szorgalmas, dolgoz (102); türelmes, alkalmazkodó, békeszerető (60); törekvő, talpraesett, kitartó (48); magyarságához ragaszkodó, nemzeti önérték (42); vendégszerető, szívélyes (35); segítőkész, önzetlen (22); összetartó (20); szülőföld szeretete, hagyományainak őrzése (17); elesett, kiszolgáltatott, szegény (17); széthúzó, irigy (14); félénk, megalázódó (13); kulturált, művelt (13); becsületes, lelkiismeretes (12); bizakodó (11); vallásos (8).

Erdély (N=949): szorgalmas, dolgoz, törekvő (167); kitartó, szívós (111); becsületes, tisztességes, megbízható (104); erős magyarságtudata van (88); barátságos, segítőkész, vendégszerető (70); összetartó (54); büszke, öntudatos (41); makacs, konok (37); ragaszkodik a hagyományaihoz (34); széthúzó (27); kulturált, művelt (26); bátor, harcias (25); vallásos (17); türelmes, toleráns (11).

Vajdaság (N=562): szorgalmas, dolgoz (129); alkalmazkodó, nagy tűrőképességű, türelmes (44); kitartó (29); barátságos, vendégszerető (28); széthúzó (26); félénk, visszahúzódó (21); önbi-zalomhiány, meghunyászkodó, megalkuvó (17); talpraesett, ügyes (14); ragaszkodás a magyarsághoz, szülőföldhöz, hagyományokhoz (13); összetartó (12); „keverék”, „elszorbésodás” (12); szerénység (11); pesszimista, letört, apatikus (10); becsületes, megbízható (10); segítőkész (9).

A saját csoportra alkalmazott és spontán módon megnevezett tulajdonságok jelentőségét nem szabad túlbecsülnünk, hisz egy-egy régió kérdezettjeinek 35–50 százaléka nem említett ilyen tulajdonságokat, és a nagy változatossággal megnevezett jellemvonások összevonása során keletkezett kategóriák is meglehetősen elasztikusak. Annyi azonban mégis kiolvasható belőlük, hogy nagyjából milyennek látja magát a felvidéki, kárpátaljai stb. magyarság. Vannak bizonyos *pozitív sztereotípiák*, amelyek – bár eltérő arányban – de minden régióban jelen vannak: a *szorgalom*, a *magyarsághoz való ragaszkodás*, *kulturáltság*, *életrevalóság*, *becsületesség*, *szívélyesség*, stb. A szorgalmas, dolgoz életvitel, úgy tűnik, a Kárpát-medence magyarságának tudatában össznemzeti erőnné állt össze, beleértve az anyaországot is. (Csak a Felvidéken nem listavezető.) A tulajdonságlisták alapján is az igazolódik, amit már az 5. táblázat adatai is sugalltak: a legpozitívabb önképpel az erdélyi magyarság rendelkezik, önképükben feltűnnek a székely virtus olyan színfoltjai is, mint a büszke, öntudatos, bátor, harcias stb.

A többi régió listáján bőven akadnak *negatív* tulajdonságok is. Ezek sorában a *széthúzás* tűnik össznemzeti hibánknak. A kisebbségi sorban élő magyarok körében meglehetősen jól érzékelhető az *alávetettség* *helyzet* megéléséből fakadó ingroup-tulajdonságok: a kiszolgáltatottság, elesettség, a félénkség, a beolvadásra való hajlam, stb. A kisebbségi helyzet visszatérő sztereotípiájának tűnik az alkalmazkodás, a türelem és a tűrőképesség említése is. Ezek valójában nem negatív tulajdonságok, csak azok a körülmények negatívak, amelyek ennyire hangsúlyossá teszik őket. Pesszimista, depresszív hangoltság talán leginkább a magyarországi listából olvasható ki (már azáltal is, hogy a negatív tulajdonságok egész arzenálját találjuk benne), de a vajdasági magyarok közérzetében is több erre mutató jellel találkoztunk. Végül meg kell említenünk a szlovákiai magyarok önképének (a rájuk jellemző tulajdonságok tagadásán túli) speciális vonását: helyi (palócos) nyelvüket – több jelből ítélve – negatív konnotációjú tájszólásnak tekintik.

A kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatainkban is megjelent a „szorgalom” és a „széthúzás” dichotómiája.²⁴ A 2007-es *Kárpát-panel* viszont konkrét tulajdonságokkal nem foglalkozott, hanem arra volt kíváncsi, hogy a külhoni és a magyarországi magyarok meny-

nyire tartják saját csoportjukat, egymást és a többségi népeket rokonszenvesnek, illetve el-lenszenvesnek. Azt tapasztalták, amit az ezredforduló táján mi is észleltünk (pedig akkor még előtte voltunk az állampolgárságról tartott 2004-es népszavazásnak!), hogy a külföldi magyarok *saját csoportjaikról jóval kedvezőbb képet alkottak, mint az anyaország társadalmáról*, és ez utóbbi kép csak kevéssel volt jobb, mint a többségi népek megítélése.²⁵

1.9. A nemzettudat tartóssága és változékonysága

Kontrollként – a téma mintegy összefoglalásaként – egy zárt kérdést is feltettünk a magyarsághoz tartozás érzését befolyásoló tényezők fontosságáról. (Lásd a 6. táblázatot!) Kérdőívünk 17 tényezőt sorolt fel alfabetikus sorrendben: az „anyanyelvvel” és az „állampolgársággal” kezdődően, a „vallásossággal” és a „vérségi kötelékkel” záródóan.

6. táblázat

„Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?”
1-5 pontszámok^{*} átlaga öt ország felnőtt magyar népességének körében, 1998–2000.^{**}
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor-szám	Identitás-tényezők (A-V)	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Anyanyelv	4,84	4,70	4,71	4,98	4,80
2.	Állampolgárság	4,41	2,23	2,06	2,76	2,46
3.	Barátok	3,98	3,00	3,48	3,48	3,20
4.	Családi neveltetés	4,44	4,25	4,47	4,49	4,14
5.	Erkölcsei értékek	4,41	3,54	4,04	4,14	3,73
6.	Érzelmi hangoltság	3,94	3,06	3,83	3,56	3,33
7.	Hagyományok és szokások	4,43	4,15	4,59	4,65	4,45
8.	Iskolai tanulmányok	4,07	3,79	4,00	4,25	3,73
9.	Kultúra, irodalom, művészet	4,46	4,37	4,29	4,61	4,32
10.	Magyarnak tartja magát	4,80	4,62	4,78	4,77	4,69
11.	Magyar nyelvű egyház	3,72	3,99	4,40	***	4,32
12.	Magyar történelem ismerete	4,58	4,33	4,45	4,51	4,14
13.	Sorsközösség	3,97	3,69	4,17	4,25	3,48
14.	Származás (születés)	4,42	3,86	4,50	4,35	3,76
15.	Szülőföld	4,66	3,88	4,03	4,28	3,53
16.	Vallásosság	3,29	2,72	3,49	4,43***	3,16
17.	Vérségi kötelék	4,18	3,29	4,05	4,07	3,60

* 1 = nem fontos, 5 = nagyon fontos

** Egy-egy vizsgálati terep 5 legfontosabbnak tekintett tényezőjének átlagpontszámát félkövéren szedtuk.

*** Erdélyben a 11. számú tényező külön nem szerepelt, a 16. számú viszont így szólt: „vallásosság, magyar nyelvű egyház”.

Ezzel a meglehetősen konkrét módszerrel lényegében minden vizsgált országban (Magyarországon is) – megerősítve korábbi tapasztalatainkat – az *anyanyelv* kapta az 1-től 5-ig terjedő skálán a legmagasabb (Kárpátalján az egyik legmagasabb) pontszámot. Tehát zárt kérdésünk alapján is a magyarsághoz tartozás legfontosabb kritériumának – *Kárpát-medencei konszenzus alapján – a magyar nyelvet tekinthetjük, valamint az általában a második helyen szereplő „magyarnak tartja magát”* kijelentést. (Ez utóbbi rokon a korábban a nyitott kérdésre válaszoló spontán identifikációs tipológia „vállalás” kategóriájával.) A fontossági sorrendben ezek után a különböző *kulturális* természetű tényezők (hagyományok, történelem, művészetek, stb.) és a „*családi neveltetés*” következtek. Érdekes, hogy a nyitott kérdésre adott spontán válaszokban oly jelentős szerepet vitt (pozitív) érzelmi hozzáállás itt mintha racionális kontroll alá került volna: az „*érzelmi hangoltság*” egyik régióban sem került be az öt legfontosabb tényező közé. (Vagy talán a megfogalmazás volt kissé szokatlan?) Figyelemre méltó, ahogy kettéválik a „*vallásosság*” (mint hitbeli meggyőződés) és a vallásgyakorlás intézménye, a „*magyar nyelvű egyház*”: az utóbbit a magyarságtudat szempontjából minden régióban jóval fontosabbnak tartják (kérdéstechnikai okokból Erdélyt leszámítva). Végül most is igazolódik, hogy az *etnikai (vérségi) leszármazástudat* a Kárpát-medence magyar identitásában mérsékelt, Felvidéken és Vajdaságban pedig kifejezetten alárendelt szerepet játszik.

Mivel a zárt kérdésünkhöz hasonló kérdéseket más, későbbben végzett vizsgálatok is föltek, a 6. táblázat tanulságait lehetőségünk van *frissebb adatokkal* is összehasonlítani. Első helyen az MTA 2007-es *Kárpát-paneljét* említeném, amely ugyancsak a fentebb említett öt ország felnőtt lakossága körében vizsgálódott, és bár a miénktől valamelyest eltérő kérdésekkel operált, az világosan kiderült: hogy „valaki magyarnak számítson”, abban 2007-ben is az anyanyelv volt a legfontosabb szempont, valamint az, hogy „magyarnak tartsa magát”²⁶. Egy másik kérdésre pedig („Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?”) meggyőző fölényrel az „anyanyelve, kultúrája” választípus végzett az első helyen, s ezt – határon túl mindenütt – a „saját döntése”, majd (utolsóként) az „állampolgárság” követte.²⁷ Az állampolgárság, mint magyar identitást generáló tényező, a 6. táblázat tanúsága szerint is a legutolsó helyen szerepelt. De akkor – az ezredfordulón – szó sem volt *még* (2007-ben pedig: *már*) magyar állampolgárságról, mindkét esetben az *utódállami* állampolgárságra gondolhatunk csak a válaszadók.

Ezeket a kérdéseket – ugyanezen országokban – a 15-29 éves fiatalokból álló reprezentatív mintacsoportoknak is feltették az ún. *Mozaik 2001* projekt során, és minden régióban ugyancsak az anyanyelv (ismerete, használata), valamint a magyar identitás önbesoroló vállalása bizonyult a magyarsághoz tartozás két legfontosabb kritériumának.²⁸ Bár ez a felmérés-sorozat is az ezredforduló táján készült, a fiatal minták révén mégis a jövő összetársadalmi identitásképletébe enged betekintést. A *Mozaik 2001* kárpátaljai vizsgálatának leágazásaként egy érdekes összehasonlításra is sor került, amely a többségi ukrán és a kisebbségi magyar fiatalok nemzettudatának alkotóelemeit vetette egybe. Az ukrán fiatalok az államhoz kötődő (államnemzeti) identitáselemeket (pl. az állampolgárságot) tartják fontosabbnak, a magyarok pedig a nyelvi–kulturális, önidentifikációs és szimbolikus (nemzeti jelképek!) elemeket,

26 VERES i. m. (16. lj.) 41.

27 Uo., 45.

28 *Mozaik 2001. Gyorsjelentés.* SZABÓ Andrea – BAUER Béla – LAKI László – NEMESKÉRI István (szerk.). Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.

valamint az egyház(ak)hoz kötődő motívumokat²⁹; tehát a *kultúrnemzeti* identitás szegmenseit. Egészítsük ki a képet egy már 2010 elején készült délvidéki, 15-30 éves fiatalokat megcélzó online felmérés adataival. A 405 fős minta ugyan nem volt reprezentatív, de az eredmények alkalmasak arra, hogy a vajdasági fiatalok identitásának főbb orientációs irányait kijelöljék. (A magyarsághoz tartozás kritériumait firtató kérdések közül azt alkalmazták, amelyik egy: a „leginkább meghatározó” elem kiválasztását kérte.) A megkérdezett délvidéki fiatalok túlnyomó többsége (kétharmada) gondolta úgy, hogy az „anyanyelv és kultúra” a döntő kritérium.³⁰

A bizonyító erejű példákat még sokasíthatnánk, de talán ennyi is elég annak kijelentéséhez, hogy a határon túli magyarság, és ezen belül a fiatalok nemzeti önmeghatározásában – az összetartozás tudata és a kultúra számos alkotóeleme (irodalom, mentalitás, vallás stb.) mellett – az ezredfordulót követő években is az *anyanyelv játszotta a vezető szerepet*, és hogy ez a markáns jegy a Kárpát-medencében élő magyarság identitásnak *tartós, lényegadó* elemének látszik.

Mindez azonban nem feledtetheti velünk, hogy az identitástudat különböző elemeinek életkori összefüggéseit vizsgálva időnként a fiatal felnőtt korosztály bizonytalanságaival, az átlagost meghaladó visszafogottságával, akár tájékozatlanságával is találkozunk, amelynek jövőbeli kihatásai is lehetnek. Tartósnak látszó elemei mellett a nemzettudat akár az utóbbi negyedszázadban is változott. Utaltunk már arra, hogy a kilencvenes évek kutatásai során az identitásnyilatkozatokban az emocionális megközelítés szerepének csökkenését tapasztaltuk. De lezajlottak, illetve lezajlóban vannak ennél jelentősebb változások is.

Esett már szó a *haza fogalom* külhoni értelmezési problémájáról. Ezredfordulós felméréseink során feltettük a következő kérdést is: „Az alábbi földrajzi egységek közül melyiket milyen mértékig tartja hazájának, melyikhez milyen mértékben érzi magát odatartozónak?” Kétségtelen, a kérdés kissé hosszadalmas és „kétfedelű” volt, de meglehetősen egyértelmű tendencia rajzolódott ki a válaszokból: határon túl az előre megadott lehetőségek közül a szűkebb értelemben vett *szülőföld* (település, vidék) kapta a legmagasabb pontszámot, utána a *tágabb szülőföld-régió* (Felvidék, Kárpátalja stb.) következett, és csak ezután kerültek sorra az országok: általában először az adott *utódállam*, utána *Magyarország* (Kárpátalján fordított volt a sorrend); majd *Európa* és végül *Kelet-Közép-Európa*.³¹ Vagyis az ezredforduló táján a külhoni magyarok nem országgal megjelölhető hazában, hanem *szülőföldben* gondolkodtak, vagy inkább – korábbi tapasztalatainkra is visszautalva – egy Illyés Gyula által megverselt virtuális („kulturális”) hazában, amely *„haza a magasban”*. A 2007-es *Kárpát-panel* tapasztalata szerint azonban a haza választás során az *utódállamok szerepe jelentősen* (szinte irreális mértékben) *megnőtt*: például Erdélyben és Szlovákiában első helyre lépett.³² Veres Valér szerint a külhoni magyarság soraiban – a csaknem száz éves *szétfejlődési folyamat* eredményeképpen – erősödően van egy kettős kötődésű identitás, amely egy domináns szerepű magyar *kultúrnemzeti* elköteleződés mellett egyre inkább helyt ad egy „otthonosságérzetten” alapuló

29 CSERNICKSKÓ István: A nyelv szerepe a a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. In CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Budapest–Piliscsaba, Loisir, 2008. 101–114.

30 DÖME Zsolt: Politikai orientációs mintázatok a nemzeti identitás tükrében. *Aracs*, 2010/4. 26–27.

31 FEKETE Attila – GEREKEN Ferenc: Adalékok a térbeli és állampolgári azonosságtudathoz. In ROSTA Gergely – TOMKA Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Budapest, OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, 2010. 277–278.

32 VERES i. m. (16. lj.) 42–43.

„többségi” állampolgári kötődésnek is.³³ (2007-ből származó kutatási eredményről lévén szó, hozzá kell tennünk, hogy az észlelt jelenségben szerepe lehetett az állampolgárság kérdéséről rendezett szerencsétlen kimenetelű 2004-es magyarországi népszavazásnak is!)

Ami az identitásváltozás tendenciáit illeti, meg kell említenünk Dobos Ferencnek a médiahasználat és az identitástudat összefüggéseit vizsgáló kutatásait, annál is inkább, mert saját kilencvenes években végzett kérdőíves felméréseit sikerült 2011-ben megismételnie, így számos fontos mutató megbízható összevetését biztosítva. A következő fejezetekben többször hivatkozunk majd az (anyanyelvi) médiahasználattal kapcsolatos megfigyelésre, itt most csak ezek legfőbb identitásbeli kihatását próbáljuk összefoglalni: Dobos az eltelt másfél évtized alatt (1996–2011) Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és a Vajdaságban élő magyarság soraiban (de főleg a Felvidéken) az etnikailag vegyes házasságok és a többségi nyelven iskolázott gyerekek arányának növekedéséből, a családi anyanyelvhasználat, a családi anyanyelvi kultúra-fogyasztás visszaszorulásából stb. az *asszimilációs folyamatok veszélyes erősödését* diagnosztizálja.³⁴

A fejezetet zárjuk azzal az óhajjal, hogy célszerű lenne a fenti vizsgálatokkal kompatibilis újabb felméréseket elvégezni, hogy megfigyelhessük: az utóbbi évek nemzetpolitikai intézkedéseinek (pl. a kettős állampolgárság bevezetése) következtében történt-e valamilyen elmozdulás a külhoni magyarság identitásában (pl. önképében, az anyaország és az utódállamok megítélésében stb.), esetleg asszimilációs hajlandóságának mérséklődésében.

2. Médiahasználat

2.1. Audiovizuális médiumok

Mielőtt rátérnénk a (könyv)olvasásra, a dolgozatunk főcímében beígért központi médiumra, röviden foglalkoznunk kell azzal a mediális közeggel, amelyben az olvasás szabadidős és információs versenytársai is ott találhatók, gondolunk itt elsősorban az audiovizuális és infokommunikációs eszközökre. E médiumokkal szembeni társadalmi magatartás vizsgálatára saját felméréseink is kitértek, de mivel ezzel a témával itt csak érintőlegesen tudunk foglalkozni, ezért olyan kutatási eredményeket hívunk segítségül, amelyek a lehető legfrissebb adatok alapján mutatnak rá a változás fő tendenciáira. Dobos Ferenc alapos határon túli média-kutatásai erre különösen alkalmasnak tűnnek: 1999-es felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyarokra kiterjedő felméréssorozatának eredményeit egy 2011-ben megismételt felvétel adataival vetette össze.³⁵ Megállapítja, hogy – a maga 90% feletti nézettségi adataival – még most is a *televízió* a médiumok zászlóshajója. Ugyanakkor a televíziózás napi átlagos időmennyisége (amely a Vajdaságban volt a legnagyobb, Felvidéken a legalacsonyabb) az ezredfordulót követő évtizedben már egyik régióban sem nőtt, inkább (főleg Kárpátalján) csökkent. A magyar nyelvű adások népszerűsége 2011-ben még dominált, de már csak a magyar nyelvű kereskedelmi csatornáknak

33 U.o., 60.

34 DOBOS Ferenc (2011): *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996–2011.* (Kutatási jelentés) 2011. B-Fókusz Intézet (BFI). <http://www.kmkf.hu/tartalom/asszimilacio.pdf>

35 DOBOS Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011.* Budapest, Média tudományi Intézet, 2012.

köszönhetően, mert az állami közszolgálati (bármely nyelvű) televíziók nézettsége drasztikusan visszaesett; a többségi nyelvű kereskedelmi csatornáké pedig valamelyest nőtt. Vagyis a változások lényege, *hogy mind az anyanyelvi, mind a közszolgálati (azon belül főleg a közéleti–politikai) műsorok nézettsége jelentősen csökkent*, és a határon túli tévénézők többsége csak a kereskedelmi csatornák kommersz műsorválasztékán keresztül tart kapcsolatot az anyanyelvével. Összefoglalásul Dobos megállapítja, hogy ez a televíziózási gyakorlat inkább gyengíti, mint erősíti a nemzeti identitást.³⁶ A rádiózással kapcsolatos adatok is hasonló tapasztalatokhoz vezettek: vagyis az ezredforduló után a külföldi magyarok „rádióhallgatási szokásai egyre inkább eltolódnak a többségi nyelvű tömegkulturális és fogyasztói műsorokat sugárzó rádiók irányába”.³⁷

2.2. Internethasználat

Az infokommunikációs technika (IKT) mondhatni évről-évre rohamosan terjed a közép-európai térségben is. Nézzünk meg először néhány magyarországi adatot. 2000-ben, ezredfordulós felméréssorozatunk hazai adatfelvétele úgy találta, hogy a 18 éven felüli népesség szűk egytizede volt csak internethasználó³⁸, tehát az akkor mért (és a későbbiekben ismertetendő) olvasási adatokra a világhálónak még kevés befolyása lehetett. Az IKT-világ terjeszkedéséről vallanak a KSH utóbbi évekből származó adatai. Például a 2009/2010-es időmérés-vizsgálatok szerint a magyarországi háztartások 60%-ának volt internet-hozzáférése³⁹, 2012-ben pedig már 69%-ának (az EU-átlag akkor 76% volt). Más megközelítésben – ugyancsak 2012-ben – a 16–74 éves népességen belül a tényleges internethasználók aránya pedig 71%-os volt (a 74%-nyi EU-átlag közelében).⁴⁰

Térjünk itt most ki röviden az internethasználat vezető műfajára: az interperszonális kapcsolattartásra, vagyis az (elektronikus) *levelezési szokásokra*. A nyolcvanas évek derekán a viszonylag gyakori (negyedévenként legalább egy) magánlevelet papírra vető magyarországi felnőttek aránya 27%-os volt, de a nagyon ritka esetekkel is számolva 1985-ben a lakosság 71%-a szokott levelezni rokonaival, ismerőseivel.⁴¹ Minthogy az internethasználók túlnyomó többsége e-mailezni (is) szokott, elmondhatjuk, hogy manapság az elektronikusan levelezők (közösségi oldalakat használók) aránya megközelíti a fentebb említett 1985-as értéket: a nagyon ritka levelezők 71%-os arányát. Az e-levelezés hódító körútja persze elsősorban a fiatalabb korosztályokban volt érzékelhető, de nemcsak náluk: gyorsasága, egyszerűsége a középkorúakat, sőt az idősebbek jó részét is meghódította.⁴² (Jól jelzi ezt, hogy az elmúlt

36 Uo., 194–200.

37 Uo., 201.

38 Lásd: GEREKEN Ferenc: Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj*, 2002/2. 64.

39 *Kulturális szokásaink. A lakosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérés-felvételek segítségével*. Budapest, KSH. 2013. 10.

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf

40 *Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a vállalati (üzleti) szektorban 2012*. Budapest, KSH. 2013. 2. 4. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ikt/ikt12.pdf>

41 TERESYÉNYI Tamás: *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987. 29.

42 2012-es adatok szerint a 45–54 évesek mintegy háromnegyede, és az 55–64 évesek több mint fele is már tényleges internethasználónak számít. (Lásd: *Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a vállalati (üzleti) szektorban 2012*. Budapest, KSH. 2013.)

években olyan intim írásbeli műfajok, mint a karácsonyi, születésnap-i köszöntések, az esküvői értesítések, sőt a gyászjelentések is – legalábbis alternatív módon – felköltöztek a netre.) És akkor még nem beszéltünk a digitális írásbeli kommunikáció egyéb eszközeiről: a csevegésről („chat”), „fórumozásról”, a bloggolásról, az SMS-ről, a közösségi oldalakról stb., amelyekkel számolva megalapozottnak tűnhet a feltevés, hogy *a mai emberek* – a privát szféráról van szó – *ennyiségileg többet kommunikálnak az (elsődleges és másodlagos) írásbeliség közlésmódjaiban, mint a digitális korszak előtte.* (A nagy kérdés az, hogy többet is olvasnak-e? És ha esetleg igen, mit olvasnak, és mennyiben nevezhető az – régi értelemben véve – olvasásnak? Ezekre a kérdésekre majd a jövő adja meg a választ, de addig sem árt gondolkodni rajtuk.)

Visszatérve az internet elterjedtségéhez, Dobos Ferenc 2011-es határon túli kutatásai során azt tapasztalta, hogy az internethasználók aránya a felvidéki magyarok között volt a legmagasabb (80%), majd a Vajdaság következett (70%), Erdélyben 54%-os, Kárpátalján pedig 52%-os volt a megfelelő arányszám⁴³, amely – idézzük fel még egyszer – Magyarországon (egy évvel később) 70% körül mozgott. A fejlődés határon túl is (főleg Kárpátalján) nagyon nagy mértékű, a 2001-es adatokhoz képest sokszoros volt. A legnagyobb fehér foltot Erdélyben mérték: 2011-ben az ottani felnőtt lakosság 41%-a még soha nem internetezett.⁴⁴

Ami a világháló használatának domináns nyelvét illeti, az egyértelműen az *anyanyelv*, de az egyes régiók között jelentős eltérés tapasztalható: leginkább a felvidéki magyarok használják internetezésre a többségi nyelvet.⁴⁵ A látogatott *honlapok* nyelvi megoszlásában is hasonló a helyzet: vezetnek a magyar nyelvű honlapok (elsősorban a magyarországiak, majd a regionális magyar honlapok). Ez a tendencia csak a Felvidéken bicsaklik meg, ahol a szlovák honlapok látogatottsága megelőzi a felvidéki magyar honlapokét.⁴⁶

Minden határon túli régióban (úgy, mint Magyarországon) főleg *interperszonális kapcsolatok* ápolására használják az internetet (levelezésre, közösségi hálózatokkal való kapcsolattartásra, stb.). Az információs tartalmak, hírportálok és a különböző internetes szolgáltatások igénybevétele csak ezt követi.⁴⁷ Ha az egykori „Olvasó Népert” mozgalom nem is járt sikerrel, elmondhatjuk, hogy határon innen és túl – minden mozgalom nélkül – tökéletesen kiértelmültük (ne feledkezzünk meg a mobiltelefonokról sem!) a „Kommunikáló Társadalom” címet.

2.3. Sajtótermékek olvasása

2.3.1. Az egyes sajtótípusok olvasottsága

A napi-, heti- és havilapok olvasásáról a 7. táblázat tájékoztat, összevetve négy ország felnőtt magyar népességének ezredfordulós adatait. (Sajnálatos módon erdélyi kérdőívünkben nem szerepeltek sajtóolvasással kapcsolatos kérdések. Ezt a hiányosságot később igyekszünk más felmérés adataival pótolni.) A napilapok esetében rendelkezünk 2007-ből való, ugyancsak reprezentatív felnőtt min-

43 DOBOS i. m. (35. lj.) 202.

44 U.o.

45 DOBOS i. m. (35. lj.) 204.

46 U.o.

47 U.o., 204–205.

táktól származó összehasonlító adatokkal, az MTA ún. *Kárpát-panel 2007* projektje révén. Mielőtt összehasonlítanánk a különböző országokban élő magyarok teljesítményét, meg kell jegyeznünk, hogy mind a napilapok, mind a hetilapok, mind pedig a folyóiratok olvasottsága Magyarországon a nyolcvanas évekhez viszonyítva az ezredfordulóra jelentősen (15–25%-kal) visszaesett, és érzékelhetően csökkent az egyes sajtótípusok olvasásának gyakorisága is. (A gyakoriság csökkenése, főleg a hetilapok esetében, az ezredforduló után is folytatódott.⁴⁸) Ezek után nem lehet meglepő a 7. táblázat tanulsága, hogy mindhárom sajtóműfajnak az ezredfordulón Magyarországon volt a legkisebb olvasótábor, és a napilapok esetében ez az állítás (Erdélyt leszámítva) 2007-ben is érvényes volt.

Az ezredfordulóra a Kárpát-medence felnőtt magyarságának mintegy kétharmada-háromnegyede volt napilapolvasó. A *Kárpát-panel 2007*-es adatai⁴⁹ szerint az újságolvasók aránya nagyjából tartotta a pozícióját, Felvidéken és Vajdaságban azonban valamelyest csökkent. A hetilapok (és Felvidéken a havilapok is) az ezredfordulón kifejezetten magas (80–90%-os) olvasottságnak örvendhettek. Az érdeklődés további alakulásáról a *Kárpát-panel* nem tudósít, kisebb (lokális, illetve réteg-) felmérések részben lanyhul, részben bulvárosodó érdeklődést jeleznek.

7. táblázat

Magyar nemzetiségű* felnőtt népesség különböző sajtótermékeket (és ezen belül magyar nyelvűeket) olvasó hányada négy (2007-ben öt) országban, 1999–2007

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sajtótermékek olvasása	Magyarország 2000**	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000	Kárpát panel 2007***
Szokott <i>napilapot</i> olvasni Ebből magyarul (is), ill. főleg magyarul	63	79 68 - 42	78 72 - 61	68 62 - 45	62; 70; 78; 64; 53
Szokott <i>hetilapot</i> olvasni Ebből magyarul (is), ill. főleg magyarul	64	88 79 - 48	79 74 - 62	87 81 - 67	Nincs adat
Szokott <i>folyóiratot (havilapot)</i> olvasni Ebből magyarul (is), ill. főleg magyarul	29	82 70 - 34	67 63 - 51	55 49 - 32	Nincs adat

* Magyarországon: magyar állampolgár.

** Magyarországon nem kérdeztünk rá a sajtóolvasás nyelvére.

*** Itt az általában vett újságolvasókról van szó, az olvasás nyelvétől függetlenül. Az adatok az országok, ill. régiók következő sorrendjében állnak: Magyarország, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság, Erdély.

A 7. táblázat lehetőséget nyújt a *nyelvválasztás* tanulmányozására is: vagyis hogy a különböző típusú sajtótermékek olvasása milyen mértékben történt anyanyelven, s azon belül kizárólag (vagy túlnyomórészt) magyarul.⁵⁰ A sajtótermékek olvasási nyelvével kapcsolatosan – az ezredfordulón – a következő alaptendenciákat tapasztaltuk:

48 NAGY Attila – PÉTERFI Rita: Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. *Könyvtári Figyelő*, 2006/1.

49 *Kárpát panel* i. m. (14. lj.) 268. 93. 148. 218. 32. Sajnos a vizsgálat a napilapokon kívüli sajtótermékek olvasására nem tért ki.

50 Előre megadott válaszlehetőségeinket életszerűvé és kiegyensúlyozottá akartuk tenni azáltal, hogy a kérdőívben a „főleg magyarul” válaszváltozat mellé beiktattuk a „főleg nem magyarul” /szerbül, szlovákul stb./, valamint az „egyformán magyarul és nem magyarul” kategóriákat is. A 7. táblázat e kategóriák alapján, de más csoportosításban közli az adatokat.

1. Általában a határon túli napi-, heti- és havilap-olvasók nagyobb része (több mint fele) kizárólag, illetve főleg magyarul szokta olvasni a sajtótermékeket az ezredfordulón. (Ez az állítás leginkább a kárpátaljai magyarokra igaz, és kivételesen nem áll a felvidéki havilap-olvasókra.)
2. Ha a határon túli nagyjából (vagy legalább felerészben) anyanyelven olvasók arányát (a 7. táblázat celláinak alsó sorában található első adatot) összevetjük a magyarországi százalékos arányokkal, akkor kiderül, hogy az ezredfordulón a különböző sajtótermékek *magyar nyelven történő olvasása is elterjedtebb volt a határon túl, mint Magyarországon*.
3. A *folyóiratok (havilapok)* esetében még azoknak az aránya is magasabb volt határon túl, akik túlnyomórészt vagy kizárólag magyarul olvasnak. (Lásd a félkövéren szedett, nem kurzív számadatokat!)
4. A dominánsan anyanyelvi sajtóolvasásban általában Kárpátalján mértük a legmagasabb, Felvidéken a legalacsonyabb arányszámokat; a vajdasági magyarok az újság- és folyóirat-olvasás terén a felvidékiekhez, a hetilapok túlnyomórészt magyar nyelvű olvasásában – élenjáró adattal – a kárpátaljaiakhoz állnak közel.

A sajtótermékek olvasásának a határon túli magyarok körében észlelt *rétegspecifikus* vonásait összefoglalva – ezredfordulós vizsgálataink eredményei alapján – megállapíthatjuk, hogy a különböző periodikumok olvasására a fiatal–középkorú és kvalifikáltabb szellemi foglalkozású rétegek hajlamosabbak, s ugyanők (főleg ha lokálisan is kisebbségben élnek) olvassák leginkább az ország többségi nyelvén íródott sajtótermékeket, akár magyar lapokkal együtt. *A dominánsan anyanyelvi sajtóolvasással leginkább az idősebb, nyugdíjas és szellemi foglalkozású, valamint a tömbmagyar szituációban élő rétegekben találkoztunk*. Mindez azt jelenti, hogy a környező országok magyar kisebbségi sajtójának (és a határon túl is olvasott magyarországi sajtótermékeknek) – különösen Szlovákiában és a szórványokban – egyre inkább számolniuk kell az adott országban többségi nyelvén írt lapok konkurenciájával. Az idősebb értelmiségiek, valamint – ha olvasnak egyáltalán sajtót – a nyugdíjasok ugyan még kitartanak magyar lapjaik, kizárólagos használata mellett, de a *fiatalabb, képzettebb rétegek körében egyre inkább hódít a többnyelvű, sőt a kizárólag többségi nyelvű sajtóolvasás*.

2.3.2. Milyen lapokat olvasnak?

A többségi nyelvén írt lapok jelenléte már a *Kárpát-panel* 2007-es felméréseiben, a legolvasottabb sajtótermékeket ismertető listákon (főleg a felvidéken és vajdaságin) is észlelhető, de a későbbi szűkebb körű felmérések eredményei tovább árnyalják a képet.

A *szlovákiai* magyar egyetemi hallgatók körében két olyan felmérés is készült, amely kitért a (sajtó)olvasási szokásokra is. Az egyiket Lampl Zsuzsanna szociológus készítette 2007-ben a *komáromi és a nyitrai egyetem magyar hallgatói* körében.⁵¹ Úgy találta, hogy túlnyomó többségük olvas sajtótermékeket, és elsősorban magyar nyelven (Új Szó, Vasárnap, Új Nő, Szabad Újság stb.). De jelentős részük – főleg a nyitraiak – szlovák lapokat (*Nový Cas*, *Sme* stb.) is olvasott.⁵²

51 A *komáromi* Selye János Egyetem, valamint a *nyitrai* Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara hallgatói közül 1100 fő választotta meg 2007 őszén az önkitaltós kérdőívet (a komáromiaknak több mint fele, a nyitraiaknak több mint háromnegyede). Lásd: LAMPL Zsuzsanna: A kép és a tükör. In FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 2008. 61–62.

52 Uo., 78–79.

Egy másik, a *pozsonyi magyar egyetemisták* körében 2008–2009-ben készített kérdőíves felmérés⁵³ szerint mintegy kétharmaduk olvasott különböző sajtótermékeket. A napilap- és hetilap-olvasók közel fele inkább magyarul, nagyobbik fele jórészt vegyesen (magyarul és szlovákul vagy egyéb idegen nyelven), illetve kifejezetten idegen nyelven olvasott. Az egyensúly a havilapok–folyóiratok esetében borul fel igazán: ezek olvasói között a domináns anyanyelvűség kifejezett (mintegy egyharmadnyi) kisebbségbe szorult, feltehetőleg a szlovák és nemzetközi szakfolyóiratok használatának tulajdoníthatóan.⁵⁴

A jelenhez közelebb lépve, 2011-ben az ugyancsak felvidéki *Szógyén* községben készült kérdőíves felmérés a 15 évesnél idősebb lakosság körében.⁵⁵ Az egyetlen országos szlovákiai magyar napilapot, az Új Szót a kérdezettek egyharmada szokta olvasni. A legnépszerűbb hetilap a *Vasárnap* (9%) volt, amelyet a *Szabad Újság* követett (7%), és a katolikus hetilap, a *Remény* (5%). A szlovák lapokat csak a helyi értelmiség olvasta, a *Sme* 3%-ot kapott.⁵⁶

A következő, ugyancsak 2011-es vizsgálat mélyinterjú módszerrel készült a *Pozsony környéki*, magyarok által (is) lakott *falvakban*, vegyes házasságban élő magyar asszonyok és férfiak megkérdezésével.⁵⁷ Idézem a dolgozat egy tanulságos részletét, amely nem csak a periodikumok, hanem általában a média és a kulturális termékek nyelvének megválasztásáról, és a választás motívumairól szól:

„Feltettem azt a kérdést is, hogy *az utóbbi időben miket olvasott és milyen nyelven?* Többnyire magyar újságot, magyar könyveket olvastak. Azonban akik szlovákul végezték a középiskolát, ők szlovákul is szeretnek olvasni, mert gyorsabban megy nekik.

- *Igazából a középiskola számít. Aki magyarba járt, az megmarad magyarnak. Aki szlovákba járt, annak már nehezebb fog esni minden, ami magyar.* (41 éves nő, *Fél* község)

Azon interjúalanyaim esetében, ahol a családban a szlovák a kommunikációs nyelv, ott a könyv, tévé, újság nyelve is szlovák. Az idősebb korosztály, akiknek már unokáik is vannak, inkább fordulnak a magyar könyv, újság és tévécsatorna felé. A fiatalabbakra (1960 után születettek) inkább a szlovák nyelvű olvasmányok stb. dominanciája jellemző. Kíváncsiságból rákérdeztem néhány fiatalabb interjúalanyomnál, hogy a Facebook közösségi portál milyen nyelven van beállítva számukra. Szomorúan vettem tudomásul, hogy a szlovák nyelvet használják. Választásukat a fiatalabbak azzal magyarázzák, hogy Szlovákiában élnek, és emiatt is a szlovák hírekre kíváncsiak, és nem a magyarra. Legtöbbjük olvasási aktivitása kimerül a (többnyire szlovák nyelvű) sajtótermékek átböngészésében...”⁵⁸

53 A vizsgálat keretében a *pozsonyi magyar egyetemi klubok*, diákszervezetek rendezvényein 2008–2009 telén 150 önkéntes kérdőív készült. A válaszadók kb. egyharmada volt közgazdász, másik harmada bölcsész, a többiek műgyetemisták és orvosok voltak. Lásd: HORVÁTH Lilla: *Pozsonyi magyar fiatalok identitása és értékrendje*. Piliscsaba. 2009. (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

54 Uo., 46–47.

55 *Szógyén* Párkány és Érsekújvár között fekszik, mintegy 2600 lakosának 77%-a magyar nemzetiségű. A felmérés során 2011 nyarán – a 15 éven felüli lakosság körében – kvótás mintaválasztással 294 önkéntes kérdőív készült. Lásd: PORUBSZKY Zoltán: *Vallásosság és értékrend Szógyénben*. Piliscsaba. 2012. (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

56 Uo., 46–47.

57 Szalay-Hodován Anna 2011-ben a 20 mélyinterjút (a magyarok százalékos arányának feltüntetésével) a következő helyiségekben készítette: *Pozsony* (3,8%), *Tőkés* (2%), Éberhard (51%), *Fél* (55%), *Vök* (75%). Lásd: SZALAY-HODOVÁN Anna: „Szlovák a házastársam.” Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében. *Valóság*, 2012/8.

58 Uo., 27.

Most nézzünk meg néhány *vajdasági* adatot. A bácskai *Tóthfalun* 2005 nyarán végeztünk – a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán – kérdőíves felmérést.⁵⁹ A tóthfalusi napi- és hetilapolvasási arányszámok a vajdasági átlagtól csak kevéssel maradtak el, a folyóiratok olvasásában azonban jelentősen. A dominánsan anyanyelvi napi- és hetilapolvasás terén viszont – színmagyar faluról lévén szó – Tóthfalu messze meghaladja a vajdasági átlagot. 2007-ben Vajdaság-szerte a *Magyar Szó* c. napilap (52%), a *Családi Kör* c. hetilap (18%), és a *Blic* c. szerb napilap (6,5%) volt a legnépszerűbb⁶⁰; Tóthfaluban pedig (2005-ben) a *Magyar Szó* (69%), a *Családi Kör* (49%), a *Hét Nap* (27%), a *Kiskegyed* (11%) és az Új Kanizsai Újság (5%)⁶¹.

A zentai Identitás Kisebbségkutató Műhelynek a *vajdasági (jórészt tanuló-)ifjúság* körében végzett 2008-as felmérése⁶² a szerb *Blic* olvasását 14%-osnak mérte – a vajdasági átlagot jelentő 6,5%-kal szemben – ráadásul a fiatalok rendszeresebben olvassák a szerb lapot, mint a *Magyar Szót*. E felmérés nyomán megfigyelhető a *fiatalság (főleg anyanyelvi) sajtótermékek iránti apadó* érdeklődése: a napi- és havilapokat mintegy 10%-kal kevesebb fiatal olvassa, mint az ezredfordulós vajdasági átlag; a hetilapoknál a visszaesés már egyenesen drámai: 27%-os.⁶³

Erdélyből a kétezres évek középiskolai felmérések hírért hozták. Tordán 2007-ben, Marosvásárhelyen 2009-ben, Csíkdánfalván 2010-ben végeztek kérdőíves felmérést szakdolgozatot író kolozsvári, illetve csíkszeredai egyetemi hallgatók. Mindegyik középiskolában koedukált osztályok működtek, de *Tordán*⁶⁴ a vizsgálat (amely a kérdőívek kitöltése mellett az olvasás témájának közös megbeszélését is jelentette) főleg a lányokra koncentrált. Az említett beszélgetés egyik tapasztalatát a dolgozatíró így összegzi:

„Beigazolódott még egyszer az, ami a kérdőívek válaszaiból is körvonalazódott, hogy a fiatal lányok nagy számban szeretnek ifjúsági lapokat, női magazinokat olvasni, és szívesebben lapoznak fel divatmagazinokat, mint bármilyen könyvet. Szívesen nézegetnek színes képekben gazdag lapokat, ahol az írott információ mennyisége minimális...”⁶⁵

59 A Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatóival 2005 júliusában 203 kérdőívet töltöttünk ki és számos interjút készítettünk *Tóthfalun*, az akkor közel 750 lakosú színmagyar vajdasági faluban. A kutatás során amédiahasználattal kapcsolatos adatokat Botás Bernadett dolgozta fel szakdolgozatában. Lásd: BOTÁS Bernadett *Egy vajdasági magyar falu médiafogyasztási szokásai*. Piliscsaba, 2007. (A PPKE BTK Kommunikációs Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

60 GÁBRITY MOLNÁR Irén – RÁC Livia (2007): Kárpát panel – Vajdaság. Gyorsjelentés. In PAPP Z. Attila – VERES Valér (szerk.): *Kárpát panel, 2007. A Kárpát-medencei magyarság társadalmi helyzete és perspektívái*. Gyorsjelentés. Budapest, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 120–184.

61 BOTÁS i. m. (59. l.).

62 A kérdőíves felmérést a *zentai Nyári Ifjúsági Napok* 2008 júliusi rendezvénysorozatán megjelent mintegy 23 ezer magyar fiatalot reprezentáló 573 fős mintán végezte Badis Róbert. A kérdezettek átlagéletkora 20–21 év volt, 72%-uk volt középiskolai tanuló, illetve főiskolai/egyetemi hallgató. Lásd: BADIS Róbert (2008/a): *Ifjúságkutatás 2008*. Zenta, Identitás Kisebbségkutató Műhely, 2008. (Kézirat)

63 BADIS Róbert (2008/b): *A vajdasági magyar fiatalok olvasási szokásai*. (Előadás az „Ezt az ereklét...” címen 2008. november 7-én, Zentán rendezett konferencián.) Zenta, 2008. (Kézirat.)

64 *Tordán* a Mihai Viteazul Főgimnázium magyar tagozatának 93, 9–12. osztályos tanulója képezte az alaposkasságot, közülük 85 fő töltötte ki 2007-ben a kérdőívet. Több kérdés esetében a dolgozat csak a 45 lány adatait értékeli ki. Lásd: LADÁNYI Emese Kinga: *A fiatalok és az olvasás: a betűk (h)arca. Esettanulmány a tordai Mihai Viteazul Főgimnázium magyar tagozatos diákjainak olvasási szokásairól*. Kolozsvár, Babes-Bolyai Egyetem, 2007 (Államvizsga dolgozat, kézirat)

65 Uo., 48–49.

A marosvásárhelyi középiskolás diákok⁶⁶ érdeklődése intenzívebb és szélesebb körű, bár gyanítható, hogy a magazinok körükben is (főleg a lányok esetében) nagyon népszerűek. Mintegy kétharmaduk szokott heti- és havilapokat olvasni, napilapot kb. háromnegyedük. A fiúk a rendszeres újságolvasásban vezetnek, a lányok gyakrabban forgatják a havilapokat. (Itt gyanakszunk a magazinokra!)⁶⁷

A csikdánfalvi szakközépiskolásokról⁶⁸ megtudjuk, hogy meglehetősen intenzív sajtóolvasók: 70%-uk mondta, hogy naponta olvas újságot; magazinokat – legalább heti rendszerességgel – mintegy kétharmaduk. A sajtó által felkínált témák közül leginkább az egészséges életmód érdekli őket, második helyen a bulvár és az aktuális hírek állnak. (Ez utóbbiak azonban főleg akkor, ha nem politikával foglalkoznak.) Ezután a reklámok, majd a tudományos témák következnek. A diákok négyötödének (!) családjában előfizetik, illetve rendszeresen vásárolják a *Csiki Hírlapot*. 73%-uk saját maga is szokott időnként lapot venni, elsősorban a *Story Magazint*, a *Nők Lapját*, a *Diákabrákot* és a *Bravo*-t.⁶⁹ Tehát a sajtó iránti erdélyi (tegyük hozzá: középiskolás fiatalok körében mért) érdeklődés viszonylag széleskörűnek, de ugyanakkor meglehetősen felszínesnek, bulvárszínezetűnek mutatkozott.

2.3.3. Összegzés

A sajtótermékek határon túli helyzetének összefoglaló bemutatásához hívjuk segítségül Dobos Ferenc 2011-ből való felmérési adatait,⁷⁰ amelyek egyrészt minden nagyobb létszámú határon túli régióra kiterjedtek (és így hozzásegítenek minket, hogy átfogó adatokat nyerjünk az erdélyi magyarság sajtókultúrájáról is), másrészt az egyes sajtótípusok nyelvi választékáról, és – megismételt vizsgálatról lévén szó – a nyelvhasználat változásairól is tájékoztatnak. (A kutatás 2001-es adatokkal vetette össze a tíz évvel későbbieket.) Dobos lap-tipológiája megkülönbözteti az országos (utódállami) lapokat a regionális sajtótól, és mindkettőn belül magyar és „többségi” nyelvek szerint is kategóriákat képez; valamint ezektől elkülönítve a magyarországi sajtó népszerűségét is vizsgálta. Felvidéken, Kárpátalján és Vajdaságban az országos magyar nyelvű lapok dominálnak (80–90%-os – ritkább vagy gyakoribb – olvasói arányokkal). Erdélyben e laptípus helyett a magyar nyelvű regionális sajtótermékek kapták a legmagasabb (csaknem kétharmados) arányszámot; a többségi nyelvű (és a magyarországi) lapok olvasásában pedig a felvidéki magyarok vezetik a mezőnyt, mégpedig jelentős előnnyel. (A többségi nyelvű országos lapokat pl. a felvidéki magyarok 62, az erdélyieknek 25%-a olvassa.)⁷¹

66 Marosvásárhelyen a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 217, 11. osztályos diákja (az alapsokaságnak kb. 80%-a) 2009 májusában töltötte ki a Csontos Annamária által vezetett kutatás kérdőívét. Lásd: CSONTOS Annamária: *Olvasás és szabadidő – vizsgálat a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 11. osztályos diákjai körében*. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudománygyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, 2010. Szociológia Szak (Államvizsga dolgozat, kézirat).

67 Uo., 37–39.

68 Csikdánfalván, ugyancsak önkitöltős kérdőívvel, Kovács Imola 2011-ben a Petőfi Sándor Mezőgazdasági Szakközépiskola 9–12. osztályainak 110 tanulóját kereste meg, ebből 100 fiatal válaszolt. Lásd: Kovács Imola (2010): *Olvasási szokások és internethasználat a csikdánfalvi középiskolások körében*. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudománygyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, Szociológia Szak (Államvizsga dolgozat, kézirat).

69 Kovács i. m. (68. lj.) 24–30.

70 Dobos i. m. (35. lj.) 143–145, 201.

71 Uo.

Ami pedig a változási tendenciákat illeti, a kutatás legfőbb tapasztalata a nyomtatott sajtó lassú (a többi médiumhoz mért) *eljelentéktelenedése* volt, amely a *magyar nyelvű sajtótermékek* (főleg az otthonosságérzet fenntartásában oly fontos regionális sajtó!) *iránti érdeklődés nagymértékű visszaesésében* jelentkezett, miközben a többségi nyelvű lapok olvasottsága vagy a tíz évvel korábbi szinten maradt, vagy (szerényen) még növekedett is. Befejezésül megjegyezzük, hogy a magyarországi sajtó népszerűsége is csökkent, mégpedig minden határon túli régióban⁷² Természetesen ezeknek a mediális változásoknak a negatív identitásbeli kihatásaival is számolnunk kell, amelyek részben okként, részben következményként kísérik ezeket az anyanyelvi dominanciájukból egyre inkább engedő médiahasználati jelenségeket.

3. Könyvolvasási szokások

3.1. Miért éppen az olvasás?

Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen az olvasáskultúra, konkrétan a könyvolvasás került érdeklődésünk fókuszába, azon túl, hogy a szerző e témának immár fél évszázados elkötelezettje. Úgy véljük, ennél nyomósabb okok is felsorakoztathatók. Az olvasás – mint korszakunk nagy technikai és gondolkodásmódbeli változásainak különös erővel kitett emberi tevékenység – önmagában is érdekes és fontos téma lehet. Fontosságát erősíti személyiség-építő; érték-háztartásunkat, szociális kultúránkat, kreativitásunkat stb. gazdagító hatása, amelyet a kultúrtörténet könyvtárnyi irodalma hangoztat. Jelen esetben még az ad többlet-hangsúlyt témánknak, hogy egy többségi nemzet közegében, *kisebbségi kétnyelvűségben* élő közösség olvasáskultúrájáról van szó. A Kárpát-medencében élő magyar nemzetrészek önazonosság- és összetartozás-tudatának, vagyis identitásának legfőbb pillére – ahogy meg tapasztaltuk – az *anyanyelv*, és az anyanyelv kulturális övezete: az irodalom, a művészetek, a hagyományok, az anyanyelvi vallásgyakorlás, stb.

A magyar irodalom és az irodalomtudomány részéről ez a kapcsolat a reformkor óta gazdagon és sokrétűen kifejtett témának számít (v.ö.: „nyelvében él a nemzet!”). Görömbei András a határon túlra került nemzetrészek számára *identitásvédő intézménynek* tartja (és ekként elemzi) az irodalmat.⁷³ Tegyük hozzá: az olvasás (és írás) *az anyanyelvhasználat ki-tüntetett, magas szintű formája és gyakorlóterepe*. Identitásfenntartó, én- és közösségerősítő hatását nemcsak az irodalomtudomány vizsgálja, tanulmányunk szociológiai szempontok alapján veszi ezt görcső alá. Szeretném ezt egy konkrét példával illusztrálni. Felméréseink során visszatérően rákérdeztünk interjúalanyaink *legemlékezetesebb olvasmányaira*. (Itt a

⁷² Uo.

⁷³ Görömbei a kisebbségi sorsot, lelkiállapotot, nyelvhelyzetet bemutató emblematis irodalmi alkotások sorában többek között a következőket elemzi: Illyés Gyula: Haza a magasban; Faludy György: Óda a magyar nyelvhez; Márai Sándor: Halotti beszéd; Domonkos István: Kormányeltörésben; Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér és Engedjétek hozzám jönni a szavakat; Gál Sándor: Távolodók; Vári Fábián László: Illyés Gyula fejfája előtt; Kányádi Sándor: Halottak napja Bécsben, stb. Lásd: GÖRÖMBEI András: *Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban*. In GÖRÖMBEI András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, Nap. 2003. 63–79.

múltból „elraktározott”, egykor nagy élményt jelentő könyvekről van szó.) Volt rá eset, hogy öt, volt, hogy nyolc ország magyar könyvolvasói nyilatkoztak spontán módon (tehát megadott lista nélkül) ezekről az olvasmányokról, és a sorrend minden időben és mindenütt (Magyarországon is!) ugyanaz volt: első helyen az *Egri csillagok*, második-harmadik helyen *A köszívű ember fiai* és *Az arany ember*, majd *A Pál utcai fiúk* stb. állt. Vagyis ezek a művek (bár ma divat egyiküket-másikat meghaladottnak, sőt olvashatatlannak minősíteni) sok más művel együtt a Kárpát-medence magyarságának közös kulturális talapzatát alkotják, olyan talapzatot, amely összetartja az elöntött Atlantisz tengerből kiálló hegyeit, és amely a Délvidéktől Kárpátaljáig, Burgenlandtól Székelyföldre teremtik meg a magyar kulturális identitás „szövegközösségét”. Legalábbis a múltbéli olvasmányélmények szintjén! Kérdés azonban, hogy létezik-e ez a „szövegközösség” jelenvaló, organikus, eleven közösségeként is, vagyis hogy határon innen és túl olvasnak-e még ma is, és mennyire közősek a jelenlegi olvasmányélmények?

Az a törekvésünk, hogy megpróbáljuk összegezni a Kárpát-medencében élő (hazai és külföldi) magyarság olvasáskultúrájának legfőbb vonásait. A feladat nehézségét az jelenti, hogy az ezredforduló táján voltak az utolsó olyan (már említett) reprezentatív felmérések, amelyek több ország (Magyarországon kívül Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyarságára is kiterjedtek, és amelyek egyúttal egységes szempontrendszer alapján (azonos kérdőívvel, azonos módszerrel) a könyvolvasás jelenségeit részletesen, behatóan vizsgálták. Ennek a felmérés-sorozatnak eredményeiről, kisebb-nagyobb részletességgel, több ízben beszámoltunk (beleértve egy önálló kötetet is).⁷⁴ Jelen esetben az a szándékunk, hogy az ezredfordulós felmérések lényegét összefoglalva, egyes, korábban fel nem dolgozott témákkal kiegészítve, mindezt összehasonlítás alapként tekintve: az ezredforduló óta bekövetkezett változásokról adjunk számot. Ez nem könnyű dolog, mert az utóbbi másfél évtizedben végzett, több ország magyarságára azonos szempontok alapján kiterjedő reprezentatív vizsgálatok az olvasási szokásokkal vagy nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak.

Egy-egy régióra vonatkozólag előfordult, hogy találtunk szélesebb körű felmérési adatokat (Erdélyből pl. még egy publikálatlan reprezentatív adatfelvétel is előkerült!), de nagyjából olyan kisebb (általában egyetemi szakdolgozatként végzett) felmérések eredményeire kell támaszkodnunk, amelyek egy-egy település, iskola stb. lakosait, illetve tanulóit kérdezték meg kérdőíves vagy interjú módszerrel szabadidős elfoglaltságaikról, médiafogyasztásukról, számítógép-használatukról, sajtó- és könyvolvasásuk gyakoriságáról, legutóbbi olvasmányaikról, kedvenc szerzőikről stb. Annak ellenére, hogy a korábbi eredményekkel való összevetés lehetősége csorbát szenved, ezek fontos üzeneteket hordozhatnak a jövőben várható össztársadalmi olvasási jelenségekről, tehát korlátozott kereteik ellenére van információ értékük. Tekintsük őket egy időben és térben játszódó folyamat virtuális táblóján elhelyezett mozaikkockáknak: az így létrejött kép hiányos és hézagos lesz, de reméljük, hogy a részletek alapján felsejlik valami az egészről. Lássuk először az ezredfordulós helyzetképet!

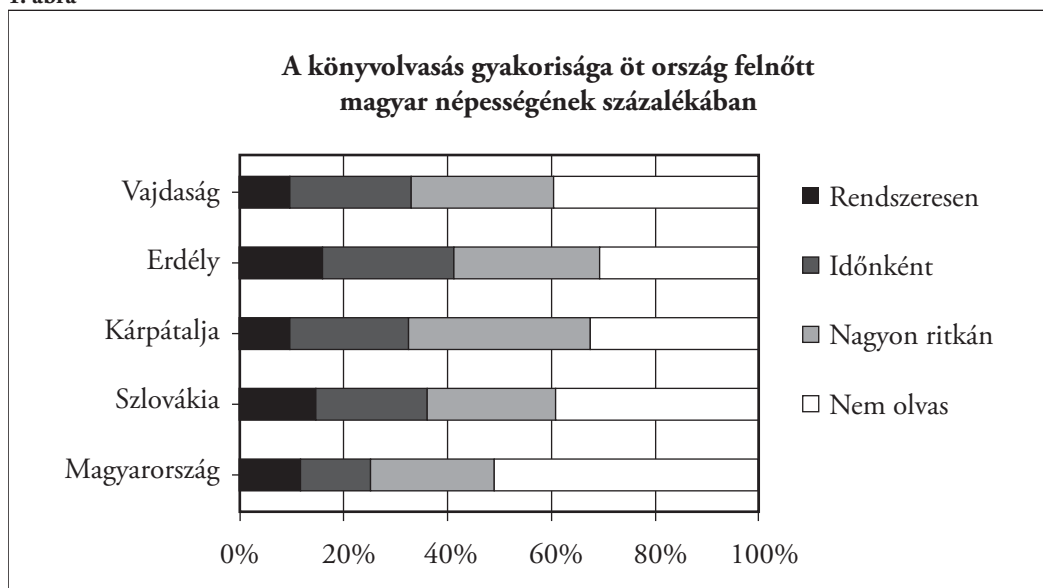
3.2. Olvasási körkép az ezredfordulóról

3.2.1. Az anyanyelvű olvasói aktivitás

A 2000-ben végzett magyarországi felmérés – 1985-ös reprezentatív vizsgálatunkhoz képest – jelentős *visszaesést* tapasztalt: a 18 éven felüli *könyvolvasók* (a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet elolvasók) aránya 64%-ról 49%-ra, az ún. *rendszeresen* (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 19%-ról 12%-ra csökkent. A valamivel későbbi (2005 őszi) adatok pedig az olvasók arányának további (40%-ra való) csökkenéséről vallottak.⁷⁵

1998 és 2000 közötti felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65–70%-át találtuk könyvolvasónak (lásd 1. ábra), Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60–60%-át – tehát mindenütt többen olvastak, mint Magyarországon (49%). A rendszeres olvasók aránya határon túl és Magyarországon egyaránt 10–15% között mozgott, az alsó küszöböt Kárpátalja és Vajdaság, a felsőt Felvidék és Erdély tette ki. Sajátos módon: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás mutatkozott, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság körében; nem is beszélve az anyaországról, amely a Kárpát-medence magyarságának leggyengébb olvasási teljesítményét nyújtotta már az ezredfordulón is.

1. ábra

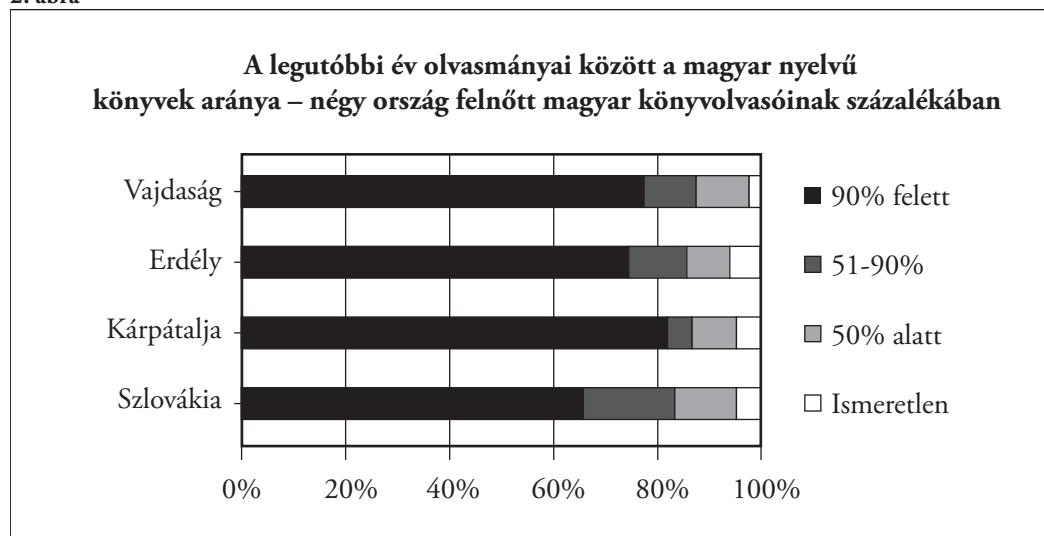
Bonyolítja a helyzetet, ha visszatekintünk a múltba: a magyarországi olvasáskultúra pozitív korszakai – talán az ötvenes évek második fele, de felmérési adatokkal is bizonyíthatóan

75 NAGY-PÉTERFI i. m. (48. lj.).

a hatvanas évek első fele – kifejezetten diktatórikus esztendőök voltak. A diktatúrák lebontásával elnyert szabadság azonban nem eredményezett magasabb kulturális nívót (mint látni fogjuk, ez az olvasmányok *minőségére* is igaz lesz).

Az olvasás tényén túl – kisebbségi közegben (is) vizsgálódván – az *olvasmányok nyelvének* megválasztása volt az egyik legfőbb célkitűzésünk. Ahogy a 2. ábra is szemlélteti, az ezredforduló éveiben a határon túli olvasmányok *túlnyomó többsége magyar nyelvű* volt, de az egyes régiók között nem kis különbségek mutatkoztak. A felvidéki magyar könyv-olvasók körében kétharmadnyi volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik túlnyomó többségben (olvasmányaik 91–100%-ában) magyar nyelvű könyvet olvastak az elmúlt évben, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya 80% körül mozgott. Vagyis úgy tűnik, hogy a felvidéki magyarok olvassák a legtöbb nem magyar nyelvű (főleg persze szlovák) könyvet. (Kiegészítőleg megjegyezzük, hogy egy 2000-ben végzett, a 18 éven felüli kolozsvári magyarságot reprezentáló felmérés az ott élő felnőtt magyarok éves olvasmányainak 85%-át találta magyar nyelvűnek, 13%-át románnak, és 2%-nyi olvasmány pedig egyéb nyelvű volt.)⁷⁶

2. ábra

Az olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szórványhelyzetben élők körében hajlamos leginkább eltolódni a többségi nép nyelve felé. A *szórvány* esetében visszatérő tapasztalatunk volt, hogy az ott élők *többet olvasnak a tömb-magyar vidékek olvasóinál*, de ennek a nagyobb olvasmány mennyiségnek viszont kisebb hányada magyar nyelvű, mint ott, ahol a magyarság túlnyomó többségben él. Megvizsgáltuk azt is, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával, és azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar olvasáskultúra mennyiségi jellemzőire (vagyis a gyakori olvasásra) az anyanyelv-domináns, de a más nyelvek által közvetített értékekre is nyitott beállítódás (mint tipikus értelmiségi magatartás) hat leginkább ösztönzőleg.

76 MIKLÓS Tünde – KISS Dénes: Könyvek és olvasás Kolozsváron. *Könyvesház* (a *Művelődés* mellélete), 2000/2. 26.

Az olvasmányok nyelvét a nyelvhasználat egyéb színtereivel összevetve azt tapasztaljuk, hogy a nyelvválasztási szokások – meglehetősen logikusan – erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb (51–90%-os) többségét indukálta, a (végig) többségi nyelven végzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját mozdította elő.

Kutatásaink során foglalkoztunk az olvasói aktivitásnak egy speciális, nem közkeletű oldalával is. A kilencvenes évek első felében szűkebb körű felméréseink során betettünk a kérdőívünkbe egy olyan kérdéssorozatot, amely az *olvasói munkavállalás* mértékét volt hivatva kimutatni. Olyan olvasási szokásokra (ahogy mi hívtuk: „olvasási módokra”) kérdeztünk rá, mint például hogy szokott-e könyvet félbehagyni; egyszerre több könyvet olvasni; előre megnézni a regény befejezését; kihagyásokkal olvasni; visszalapozni; az olvasott könyvön elgondolkodni; az olvasottakat jegyzetelni; olvasónaplót vezetni stb. Az egyes munkavállalási (illetve „munkakerülési”) aktusokat plusz és mínusz pontokkal „jutalmaztuk”, ezekből állt össze az olvasói aktivitás határon inneni és túli régiókra kiszámított átlagos pontszáma. Ezek alapján azt állapíthattuk meg, hogy a legmagasabb pontszámokkal, vagyis *legaktívabb olvasói munkavállalással az erdélyi és a vajdasági magyarok között találkoztunk*, legfelületesebben (legkisebb munkát vállalva) pedig Magyarországon olvastak. És ez a tendencia nem csak az átlagpontszámokban érvényesült: a különböző régiók diplomásai, illetve rendszeres olvasói között is megtaláltuk ezeket a különbségeket. Idézzük fel akkori helyzetértelmezésünket:

„Az *anyaországi társadalom* még sokat olvasó egyedeire is jellemzően – feltehetően pragmatikusabb, haszonelvűbb értékszemléletéből, pergőbb életritmusától is vezéreltetve – *kevésbé látszik hajlamosnak az elmélyültebb* (el-gondolkodó, jegyzetelő, visszalapozó stb.) *olvasásmódra*, mint a tradicionális értékrendet (és a tradicionális olvasási szokásokat) jobban őrző *határon túli magyarság*, amely – a kisebbségi helyzetéből eredő hátrányok csökkentése és identitástudatának erősítése céljából is – a jelek szerint *erősebben ragaszkodik a hatékonyabb és intenzívebb olvasási metódusokhoz.*”⁷⁷ (Kiemelések az eredeti szövegben.)

Megállapításunk igazából csak hipotézis maradt, mert a kissé terjedelmes kérdéssorozat már nem fért be nagyobb mintával dolgozó ezredfordulós határon túli kérdőívünkbe. A magyarországi azonban betettük, és ha most néhány adatát történeti érdekességgént közöljük, nem csak az adatmentés szándékával tesszük. Szeretnénk néhány támpontot adni azoknak, akik a könyvolvasás és az olvasási szokások jövőjén gondolkodnak. Többen (velük én is) úgy sejtik, hogy miután a digitális világ a teljes társadalmat be fogja hálózni, lassan újfajta, az internethasználattól (pl. a „Nielsen-féle F”-től)⁷⁸ „megihletett” olvasási módok bizonyos mértékig a hagyományos könyvek befogadására is át fognak terjedni. És az újfajta „szkennelő” (a tartalmi feldolgozásra, töprengésre kevesebb, az információszerzés technikájára több energiát fordító, gyorsabb és „kapkodóbb”) olvasásmód tanulmányozásához még jól jöhet a korai tapasztalat, mely szerint a felnőtt olvasóknak már 2000-ben is 31%-a szeretett *csak belelapozni* a könyvekbe; egyharmada végigolvasás előtt *abbahagyta* olvasmányait; egyötöde úgy olvasott el egy-egy regényt, hogy a számára nem eléggé

⁷⁷ GEREBEN i. m. (1. lj.): 196.

⁷⁸ Ismertetését lásd: KERÉKES Pál: *Az elektronikus könyv*. Budapest, Ad Librum, 2010. 24.

érdekes részeket *kihagyta*; ugyancsak egyötöde szerette *előre megnézni* a szépirodalmi művek *befejezését* stb.⁷⁹ Mivel ezek az olvasásmódok nagyrészt átfedésben jelentkeztek, elmondhatjuk, hogy a felnőtt népességnek jó negyede (a könyvolvasóknak mintegy fele!) már az ezredfordulón is meglehetősen „elnagyoltan” olvasott. Vajon arról van-e szó, hogy ez a tendencia fog – talán gyorsuló ütemben – folytatódni? A választ ne siessük el, sejtéseink újabb vizsgálatok próbájára várnak.

3.2.2. Az olvasói érdeklődés főbb irányai

Az olvasói érdeklődés főbb jellegzetességeiről többek között úgy nyerhettünk konkrét információkat, ha különböző szempontok szerint megvizsgáltuk a felmérés idején (vagy legutóbb) *olvasott könyvek* összetételét. Tapasztalataink szerint (lásd 3. ábra) a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon túl, a szórakoztató irodalom különböző típusait (lektűr, bestseller stb.) pedig főként Magyarországon preferálják. Az ismeretközlő és a modern (értékes) irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozottnak (az utóbbi műfaj esetében egyúttal nagyon szerénynek) mondható az érdeklődés.

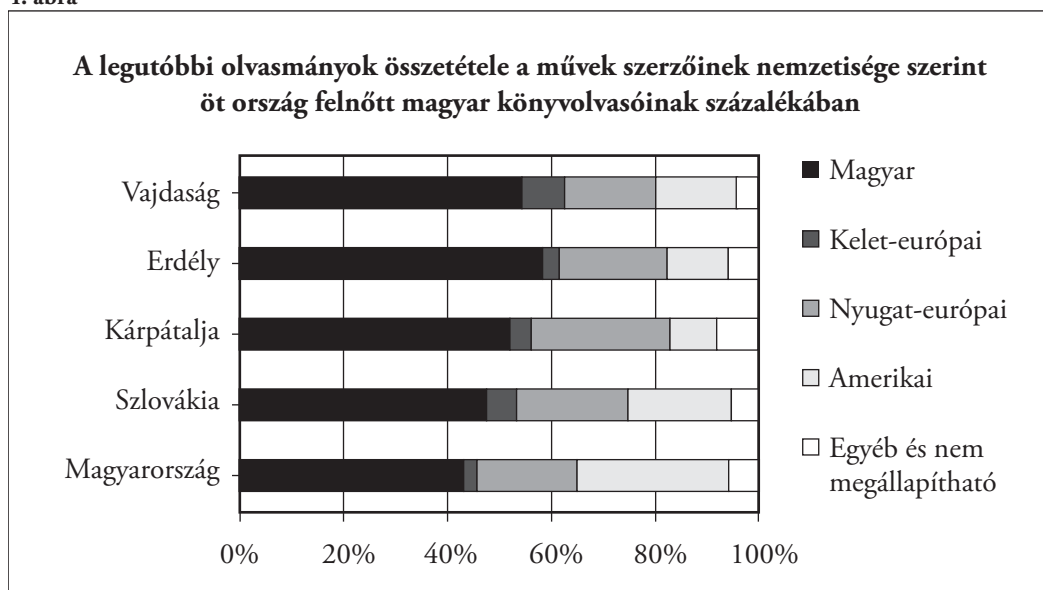
3. ábra

A legutóbbi olvasmányok *szerzőinek nemzetiség* szerinti megoszlása Magyarországon már az ezredforduló idején a *magyar szerzők* arányának *csökkenése* volt kimutatható, az amerikai (túl-nyomórészt USA-beli) szerzők esetében viszont jelentős növekedést tapasztaltunk. A határon túl minden régióban magasabbnak találtuk a magyar szerzők arányát, mint az anyaországban (lásd a 4. ábrát). Vagyis az ezredfordulós adatok azt bizonyítják, hogy *határon túli olvasók jobban ragaszkodtak a hagyományos és a nemzeti irodalmi értékekhez, mint a magyarországiak.*

79 A szerző által vezetett vizsgálat (ún. „Kerkai-projekt”) adatbázisából.

4. ábra

Mindezt a *legolvasottabb szerzők* nevével is illusztrálni tudjuk. A 8. táblázat három *magyarországi* listája – visszafelé is tekintve – három különböző korszak tipikus olvasói beállítottságát érzékelteti. Az 1964-es év olvasmányvilága nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdeklődés néhány nagy írónév (legfőképpen Jókai) körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Ebben a kiadáspolitikai okok mellett a legnagyobb szerepet az a társadalom jelentős részét átható lelkiállapot játszhatta, amely a leverett forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette. Mivel Jókai egy leverett szabadságharc traumájának feldolgozásában már segített nemzetének, kézenfekvő volt egy évszázaddal később – 1956 leverése után – ismét műveihez (és más, identitást erősítő klasszikus művéhez) fordulni.

Az 1985-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádár-rendszer évtizedei alatt alakult ki. Ez a névsor a klasszikus értéknek már csak forgácsait tartalmazza. E korszak két legemblematikusabb íróalakja – mintegy negyed évszázadon keresztül – Szilvási Lajos és Berkesi András volt. Ők a szocializmus hazai konszolidálásának tudatipari élharcosai (főleg az utóbbi), és ahogy a meglehetősen vontatott konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is aláhanyatlott. (Legalábbis Magyarországon, ugyanis – anakronisztikus módon – a kilencvenes évek olvasmánylistáinak középmezőnyében határon túl még találkozhattunk a nevükkel.)

A harmadik, a 2000-ből való lista (amelynek élén D. Steel, R. Cook és Lőrincz L. László látható) az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrzi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem), viszont felkarolja, és intenzív érdeklődésével tünteti ki minden idők szórakoztatóiparának „nemzetközi nagymesterét”. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság hona, amelyben az ezredfordulós társadalom zöme a kulturális választékból azt fogyasztotta, ami talmi, és azt mellőzte, ami esztétikai–irodalmi szempontból értéknek tekinthető.

8. táblázat

A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői Magyarországon 1964-ben, 1985-ben és 2000-ben, reprezentatív országos minták felnőtt könyvolvasóinak százalékos adatai

Sorszám	1964*		1985		2000	
	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel, D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook, R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkesi András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo, V.	2,3	Merle, R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne, J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith, W.	1,4
7.	Cronin, A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable, V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courths-Mahler, H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolsztoj, L.	1,4	Szabó László	1,1	King, S.	1,0

*Forrás: MÁNDI Péter: *A könyv és közönsége*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.1968. 107.

A 9. táblázat a *határon túli nemzetrészek legolvasottabb szerzőit* mutatja be, ugyancsak az ezredforduló tájkán. Érdekessége, hogy minden régióban (az 1964-es magyarországi helyzethez hasonlóan) Jókai Mór volt a legolvasottabb, és a másik két „dobogós helyen” – régiók szerint váltakozva – Wass Albert, Mikszáth Kálmán, Rejtő Jenő és valamelyik már említett amerikai bestseller-író osztoztak. Erdély írólistája volt a legveretesebb: a magyarországi klaszikusok mellett az erdélyieket (Tamási Áront, Sütő Andrást) is tartalmazta.

9. táblázat

A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői az ezredfordulón négy országban, reprezentatív magyar minták felnőtt könyvolvasóinak százalékos adatai

Sor-szám	Románia (Erdély) (1998)		Ukrajna (Kárpátalja) (1999)		Szlovákia (Felvidék) (1999)		Szerbia (Vajdaság) (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	5,8	Jókai M.	4,6	Jókai M.	3,6	Jókai M.	6,8
2.	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,5	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,4
3.	Mikszáth K.	1,8	Mikszáth K.	2,3	Cook, R.	2,2	Steel, D.	3,1
4.	Móricz Zs.	1,8	Szilvási L.	2,0	Rejtő	1,4	Gárdonyi G.	2,3

Sor-szám	Románia (Erdély) (1998)		Ukrajna (Kárpátalja) (1999)		Szlovákia (Felvidék) (1999)		Szerbia (Vajdaság) (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
6.	Rejtrő J.	1,4	Mitchell, M.	1,2	Mitchell, M.	1,2	King, S.	2,0
7.	Petőfi S.	1,2	Nemere I.	1,2	Móricz Zs.	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Steel, D.	1,1	Gárdonyi G.	1,2	Christie, A.	1,0	Kosztolányi D.	1,7
9.	Sütő A.	1,1	Móricz Zs.	1,2	Berkesi A.	0,9	Mikszáth K.	1,7
10.	Tamási Á.	0,9	Berkesi A.	0,9	Heller, J.	0,9	Cook, R.	1,4

Az olvasói érdeklődés és ízlés minden összevethető ezredfordulós mutatójából az derült ki, hogy a *Magyarországon kívüli régiók* felnőtt magyar népességének *olvasáskultúrája* – bár az értékvesztés jegyei ott is megfigyelhetők voltak – értékorientáltabb, hagyományörzőbb, a nemzeti kultúrára affinisabb volt, mint a magyarországi könyvolvasóké.

Sajátos ezredfordulós tapasztalatunk szerint ez az érték- és hagyományörző attitűd (a nyelvi önfeladás tendenciája mellett) *szórványokban általában erősebbnek mutatkozott*, mint a tömbmagyar területeken, vagyis (főleg a vidéki) szórványokban valamelyest jobban kedvelték a klasszikus és romantikus irodalmat, és kevésbé a szórakoztató olvasmányokat, mint a tömbökben. Vagyis a szórványban élők nem kis hányadában az identitás veszélyeztetettsége bizonyos *lelki védekező mechanizmust mozgósított*. (Ebbe belejátszhatott az is, hogy abban a még kevésbé konzumált és mediatisztált világban a nagy nemzetközi bestsellerek híre is kevésbé jutott el a „végekre”.) Kiegészítőleg még azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez az értékörző tendencia – a kilencvenes évekhez képest – az ezredforduló táján már gyengülőben volt.

3.3. Mi történt az ezredforduló után?

3.3.1. Változások az olvasási aktivitásban és a nyelvválasztásban

Az olvasási tevékenység természetesen nem légüres térben zajlik, hanem az egyre jobban kibontakozó „élménytársadalomban”⁸⁰, egy olyan „pörgős”, bulvárosodó világban, ahol idő- és energiaráfordításainkért, véleményünkért, gazdasági, kulturális, politikai stb. döntéseinkért, és főleg a pénztárcánkért komoly versengés folyik. Ez a társadalmi közeg egyre inkább a

80 SCHULZE, Gerhard: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In WESSELY Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest. Osiris, 1998. 186–204., Továbbá: SCHULZE, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt–New York. Campus, 1993.

Magyarország határain kívül élő magyarok körében is érezteti a hatását, és komoly kihívást jelent kisebbségi identitásuk megélése, megőrzése és továbbadásának eltökéltsége számára.

A változások szemléltetése céljából elsőként egy *erdélyi* reprezentatív felmérés („Kulturális Fogyasztás 2010”) nem publikált adataiból kölcsönzünk néhány fontos mutatót, a projektvezető engedélyével.⁸¹ A könyvolvasás gyakoriságára úgy kérdeztek rá Kolozsváron, hogy kategóriáik a mi 1998-as erdélyi felmérésünk kategóriáival majdnem teljesen kompatibilissá tehetők voltak. (A 15 éven felüli kolozsvári mintát pedig – a 15–17 éves mintacsoport elhagyásával – sikerült a mi egykori 18 éven felüli mintánkhoz hasonítani.) Ezek után megállapíthatóvá vált, hogy az *erdélyi magyar könyvolvasók tábora* (akik egy év leforgása alatt legalább egy könyvet végigolvasnak) az 1998-as 70%-os értékről 2010-ben mintegy 45–50%-ra olvadt. Részletesebben (lásd 1. ábra): a rendszeresen (havonta több könyvet) olvasók aránya 16%-ról 7%-ra, az időnként (legalább negyedévente egy könyvet) olvasóké 25%-ról 17%-ra, a nagyon ritkán (évente 1–3 könyvet) olvasóké pedig 28%-ról 22%-ra csökkent. Vagyis nem csak a könyvolvasók aránya, hanem az olvasás gyakorisága is jelentősen visszaesett abban a régióban, amely az ezredfordulón a magyar olvasáskultúra fellegvárának számított! De azért azt is meg kell jegyeznünk, ezek az olvasási eredmények még mindig valamivel jobbnak tűnnek, mint a magyarországiak, ahol a kissé képlékeny adatok alapján a tízes évekre a felnőtt népességen belül 40–45%-os könyvolvasói hányadot valószínűsíthetünk. (A mintegy egyötödnyi erdélyi könyvtárlátogató is jobb arány a magyarországi 10–15%-nál.)⁸²

A *Kulturális Fogyasztás 2010* projekt rákérdezett az *olvasmányok nyelvére* is: „Ha az utóbbi három évben a kötelező olvasmányokon kívül elolvasott könyvekre gondol, azok mekkora hányada volt magyar, román, angol, illetve más nyelvű?” A magyar nyelv legalább 90%-os dominanciájáról az olvasók kétharmada számolt be, ugyanezt az anyanyelvi szintet (az utóbbi egy év olvasmányáiban) 1998-as vizsgálatunk során még 10%-kal többen teljesítették (lásd 2. ábrát). Arra a kérdésre, hogy: „Az elmúlt évben milyen nemzetiségű szerzők műveit olvasta leggyakrabban?”, szabadidős olvasmányok esetében az olvasók 73%-a (szakmai olvasmányok esetében 54%-a) választott magyar szerzőt. Ugyancsak a szerzők nemzetisége volt a kérdés a legutóbbi olvasmányok esetében is, ez annak idején az 1998-as felmérésben is szerepelt. Akkor az erdélyi könyvolvasók 60%-ának legutóbbi olvasmánya származott magyar szerzőtől (lásd 4. ábra). 2010-ben ez az arányszám már csak 49%-nyi volt, tehát ebben az esetben is mintegy 10%-os a veszteség.

A széleskörű, de kissé szikár „felnőtt” adatokat egészítsük ki a már ismert *erdélyi középiskolák tanulóinak* kulturális életvilágával, ahogy az egy-egy kisebb (2007 és 2010 között készült) felmérésből megismerhető. (Itt az olvasás szabadidős környezetét jelentő egyéb kulturális tevékenységekről is szó esik.) Ismételten hangsúlyozzuk: a tizenéves fiatalok körében tapasztaltak előre vetítik a jövő felnőtt olvasójának szellemi profilját!

Arra a kérdésre, hogy „szeretsz-e olvasni?”, a megkérdezett *tordai* (lásd 64. lábjegyzet!) gimnazisták (fiúk és lányok együtt) 57%-a válaszolta azt, hogy nem(!). E sajátos tapasztalatot árnyalva kiderült, hogy a kedvelt szabadidős elfoglaltságaik sorában az olvasást a tévézés,

81 A kolozsvári Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja a 2010-ben a 15 éven felüli erdélyi magyar népességet reprezentáló 1188 fős mintán kérdőíves felmérést végzett *Kulturális Fogyasztás 2010* projekt-megjelöléssel. Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Kiss Tamás projektvezetőnek a közlés engedélyezésének kollegiális gesztusáért.

82 A magyarországi adatok bizonytalanságáról lásd részletesebben: GEREZEN Ferenc: Hagyományos és/vagy digitális olvasás? Egy interjú vizsgálat eredményeiről. *Könyvtári Figyelő*, 2012/3. 504–505.

a számítógépezés/internetezés és a zenehallgatás, valamint a sport is megelőzte. Szemléletes képet ad a tordai középiskolások (illetve itt csak a lányok) értékrendjéről egy érdekes kérdésre adott válaszuk. A kérdés lényege az volt, hogy télen egy jól fűtött hegyi házacskába mit vinnének magukkal. A dolgozatíró így összegzi tapasztalatait:

„A hegytetőn való tartózkodásukat mobiltelefon, számítógép, valami olvasnivaló nélkül – kihangsúlyozták, hogy természetesen nem könyv –, kényelmes párna, szív formájú gyertya, kirakós- és társasjáték, (...) testápoló, tükör, egy édes kis háziállat, virágok és fésű nélkül szinte egyikük sem tudja elképzelni.”⁸³

A 2009-es *marosvásárhelyi*, nagyobb létszámot megmozgató, és csak a 11. osztályos (17–18 éves) diákokat megcélzó felmérés (lásd 66. lábjegyzet) a szabadidős tevékenységeket úgy vizsgálta, hogy népszerűségük összevethető legyen Nagy Attila 2001-es magyarországi középiskolások körében végzett felméréseivel.⁸⁴ A felmérést végző Csontos Annamária a 21 szabadidős tevékenység kedveltségi rangsorában 14. helyen találta a szépirodalom olvasását, 17. helyen a szakirodalmat, és 18. helyen az újságolvasást. (A magyarországi diákok közt már 2001-ben ennél jóval rosszabb pozíciója volt a könyvolvasásnak, igaz, hogy az újságolvasásnak pedig valamivel jobb.)⁸⁵ Az olvasásnál jóval kedveltebb időtöltésnek bizonyult (sok más mellett) a kirándulás, a zenehallgatás, a számítógépezés és a diszkó. Érdekes, hogy a tévzés épp csak hogy népszerűbb az olvasásnál: a jelek szerint a közelmúltban Erdélyben is lezajlott a fiatalok átáramlása a televíziótól a számítógéphez. (Naponta 80%-uk szokott számítógépet használni, és csak 45%-uk tévézni!) A marosvásárhelyi középiskolások a számítógépet elsősorban „csevegésre”, de másod- és harmadsorban már internetes olvasásra, illetve tanulásra használták. A szerző fordított arányosságot észlelt a könyvolvasás és az internetezés gyakorisága között, de figyelmeztet az új idők új jeleire is: „Mivel a diákok 79,3 százaléka jelölte meg az interneten való olvasást a számítógép-használat egyik módja közül, hajlamos vagyok feltételezni, hogy az olvasás egy része „átmentődött az interneten való olvasásra.”⁸⁶ Tegyük még hozzá, hogy a megkérdezett diákok egynegyede-egyötöde mondta, hogy *gyakran* szokott az interneten szépirodalmat, szakirodalmat, illetve újságot olvasni. Végül a szerző (a magyarországi kutatások kritériumait alkalmazva) összehasonlította a marosvásárhelyi diákok könyvolvasási gyakoriságát a 2001-es magyarországi középiskolások adataival, amelyből ismét kiderül, hogy a marosvásárhelyi diákok azért még most is valamivel gyakrabban olvasnak, mint az ezredforduló magyarországi gimnazistái.⁸⁷ Meg kell említenünk, hogy kínálkozik egy másik összehasonlítás is: Nagy Attila 1991-ben *Székelyudvarhelyen* is végzett kérdőíves felmérést, épp a marosvásárhelyi diákokkal azonos korú (17 éves) középiskolások között.⁸⁸ Nagyon tanulsá-

83 LADÁNYI i. m. (64. lj.) 49–50.

84 NAGY Attila: *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, OSzK – Gondolat, 2003.

85 Uo., 20.

86 CSONTOS i. m. (66. lj.) 32.

87 A *marosvásárhelyi* diákok egyharmada olvas rendszeresen (havonta átlagosan legalább egy) könyvet, a *magyarországi* gimnazistáknak csak 23 százaléka. Az alig, illetve nem olvasók aránya közel azonos volt: 25, illetve 26%. V.ö: Csontos i. m. (66. lj.) 35.; illetve NAGY i. m. (84. lj.) 76.

88 A *Székelyudvarhelyen* 1991-ben megkérdezett 100, 17 éves középiskolás fele-fele arányban volt – magyarországi fogalmak szerint – gimnazista, illetve szakközépiskolás. Lásd: NAGY Attila: *Olvasáskultúra és nemzeti azonosságtudat*. (Középiskolások hármastükörben) In GERE BEN FERENC – LŐRINCZ JUDIT – NAGY ATTILA – VIDRA SZABÓ FERENC: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993. 75–121.

gos lenne a rokon közege 1991-es és 2009-es adatok tüzetes összevetése! Mivel a két felmérés lényegében azonos kérdésekkel és kategóriákkal dolgozott, külön tanulmányt lehetne írni arról, hogy az erdélyi magyar fiatalok könyv- és olvasáskultúrája hogyan változott a rendszer-változás utáni két évtized során. (Már amennyire ezt egy-egy iskola diákjainak adataival érzékeltetni lehet.). Összefoglalásul annyit jegyezzünk meg, hogy az 1991-es székelyudvarhelyi adatokhoz képest a hagyományos olvasási tevékenység gyakorisága (és presztízse) 2009-ben Marosvásárhelyen *felécsúszamlásszerű csökkenést* mutatott.⁸⁹

Harmadik, egyben a legfrissebb (2011-es), a *csíkdánfalvi* szakközépiskolában készült felmérés (lásd 68. lábjegyzet) szerint a 14–18 éves tanulók közül *naponta* 86% szokott tévézni, 54% használja az internetet, és csak 18% szokott naponta olvasni. Tehát „vidéken” a számítógép még nem győzte le a televíziót, mint ahogy főntebb a nagyvárosban tapasztaltuk, de mindkettő legyőzte az olvasást: a megkérdezett középiskolásoknak csak 57%-a szokott szabadidejében könyvet olvasni, a többi vagy kizárólag sajtót olvas, vagy semmit!⁹⁰

Lampl Zsuzsanna *felvidéki* (komáromi és nyitrai) magyar egyetemisták között végzett 2007-es felmérésében (lásd 51. lábjegyzetet) a kulturális fogyasztást vizsgálva úgy találta, hogy egyértelmű prioritást a tömegszórakoztató intézmények, rendezvények (bevásárlóközpontok, kocsimák, stb.) élveztek. Ami a könyvolvasást illeti:

„...a hallgatók egynegyede az elmúlt évben (...) semmit sem olvasott vagy nem emlékszik rá, hogy hány könyvet olvasott, ami előző kutatási tapasztalatainkból kiindulva nem azt jelenti, hogy képtelenek fejben tartani a töméntelen sok elolvasott könyv számát, hanem inkább elegánsabb leplezése a nem olvasásnak.”⁹¹

Meg kell jegyeznünk, hogy ezredfordulós reprezentatív felvidéki felmérésünkben a diplomások között csak 5%-nyi nem olvasót találtunk, amihez képest kifejezetten soknak tűnik a jövőendő kisebbségi magyar értelmiségiek között imént talált 25%-os hányad! Folytatva az összehasonlítást, az olvasás gyakorisága is csökkenőben van: az 1999-es felmérés felvidéki magyar diplomásainak 31%-a volt rendszeres könyvolvasó, szemben a komáromi egyetemisták 20, a nyitraiak 23%-ával.⁹²

Másik, a *pozsonyi magyar egyetemisták* körében készült 2008-2009-es felmérés (lásd 53. lábjegyzetet!) valamivel nagyobb olvasói aktivitást tapasztalt (a pozsonyi minta egyharmada bölcsész volt!): itt csak(?) a válaszadók egytizede került a nem olvasók közé; és az olvasók az elmúlt évben átlagosan 6,9 könyvet (ebből 5,7-et magyarul) olvastak.⁹³ Ez az adat jó közepes-

89 1991-ben a megkérdezett diákok túlnyomó többsége rendszeres könyvolvasónak bizonyult, nem olvasó egyáltalán nem volt köztük, nagyon ritkán olvasó is alig akadt. A szabadidős tevékenységek sorában a szépirodalom olvasása 1991-ben nagyon előkelő (6.) helyet foglalt el, messze megelőzve a televíziót, és a „bulizós” tevékenységeket, és természetesen az akkor még gyerekcipőben járó számítógépet. A különbségek érzékeltetésére: az 1–5 közötti (a kedveltséggel növekedő) pontszám átlaga a szépirodalom olvasása esetében 1991-ben Székelyudvarhelyen 4,31; 2001-ben Magyarországon 2,77; 2009-ben Marosvásárhelyen 3,07 volt. És még valami: 1991-ben magasabb volt a könyvtári tagok aránya, mint 2009-ben. És ami talán nehezen hihető: azokban az inséges időkben a megkérdezett tanulóknak több könyvük volt odahaza, mint a 2009-ben megkérdezetteknek! V.ö.: NAGY i. m. (88. lj.) 79., 88., 92., 93.; NAGY i. m. (84. lj.) 20.; CSONTOS i. m. (66. lj.) 27.41–43.

90 KOVÁCS i. m. (68. lj.).

91 LAMPL i. m. (51. lj.) 75.

92 V.ö.: LAMPL i. m. (51. lj.) 76.; és GEREKEN i. m. (2. lj.) 99.

93 HORVÁTH i. m. (53. lj.) 50.

nek tűnik, de ha az olvasási aktivitást a (kisebbségi) értelmiséggé válás valamilyen szimbolikus aktorának tekinthetjük, nem lehetünk elégedettek.⁹⁴

Végül ismét tekintsünk bele Dobos Ferenc nagyszabású kutatási jelentésébe, amely alapvetően a határon túli magyarság asszimilációs jelenségeivel foglalkozik ugyan, de amelyben olvasási trendek is szerepelnek, mégpedig *négy ország* (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyarságára vonatkozóan. A dolgozat fontos jellemzője, hogy adatai (1996 és 2011 között) másfél évtizedet átívelő összehasonlítási lehetőséget is biztosítanak.⁹⁵ (Az olvasás mennyiségi mutatójaként egy, a *magyar nyelvű könyvolvasás* gyakoriságát kifejező átlagpontszám⁹⁶ szerepelt, az olvasás minőségére a jelentés nem tért ki.) A vizsgálat legfőbb tanulsága az volt, hogy minden relációban (tehát a négy régióban, és az anyanyelvi és többségi nyelvű iskolatípus esetében is) – csekély kivételtől eltekintve – a *szülők és a gyermekek anyanyelvű olvasás-gyakorisága 1996 és 2011 között egyaránt nagymértékben csökkent*. A csökkenés a gyerekeket magyar iskolába járató szülők között is kimutatható, de az ő olvasásgyakorisági mutatóik még így is meghaladják a többségi iskolába járó gyerekek szüleiét. Ami pedig a gyerekeket illeti, nem csak a magyar nyelvű, hanem általában (különösen a Felvidéken) a többségi nyelvű könyvek iránt is kisebb az érdeklődésük, mint az 1996-ban megkérdezett gyerekeknek.

A vizsgálat az anyanyelvi kulturális aktivitás egyéb területeire is kiterjedt, így a magyar nyelvű istentiszteletek, és a magyar kulturális és történelmi ünnepek látogatására. Ezek esetében előfordultak pozitív tendenciák is (pl. az istentiszteletek kárpátaljai; a magyar kulturális és történelmi rendezvények vajdasági látogatottságát illetően), de a Felvidéken az anyanyelvű kultúrához való ragaszkodás minden területen csökkenni látszik, ami a *felvidéki magyarság kulturális identitásvesztésének aggasztó méretére* hívja fel a figyelmet.⁹⁷

3.3.2. Változások az ízlésben

Ebben az alfejezetben a tágabb értelemben vett ízlésváltozásokról lesz szó, tehát az érdeklődés irányainak mindenfajta módosulását tükröző dokumentumot itt szeretnénk röviden bemutatni. A kolozsvári *Kulturális Fogyasztás 2010* projekt erre tág lehetőséget kínál: rákérdeztek a felmérés idején („jelenleg”), és az „utoljára” olvasott könyvekre, sőt a „kedvenc szerzőkre” is. Az első két kérdésre adott válaszok egyesített listáját a 10. táblázat mutatja be, egy ugyanakkor végzett magyarországi adatfelvétel megfelelő névsorának kíséretében. Mindkét vizsgálat a 15 éven felüli népességre vonatkozott, ami meg is látszik a névsorok összetételén: több olyan szerzővel találkozunk (Benedek Elek, Rowling, S. Meyer stb.), akik főleg az ifjúság körében népszerűek.

94 Ez a 6,9-es átlagos évi kötetszám ugyanis nem egészen éri el a 2004-es magyarországi 8,5 kötetes, a 15–29 éves korosztály egészét jellemző átlagot sem, amelyben ugyan a gyakrabban olvasó tizenévesek is szerepelnek, de a középiskolai és egyetemista diákok mellett a korosztály kevésbé iskolázott, dolgozó (vagy munkanélküli) tagjai is. Lásd: ROSTA Gergely: Ifjúság, vallás, kultúra. In GEREBEN FERENC (szerk.): *Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmányköte*. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2009. 47.

95 Az 1996-ban 1781, 2011-ben 2695 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálat két szülői almintát hasonlított össze: akiknek óvodás vagy általános iskolás gyermeke(i) *anyanyelvi*, illetve *többségi nyelvű tanintézménybe* jár(nak). DOBOS i. m. (34. lj.) 3–4.

96 Amelyben a soha nem olvasók 1, a nagyon gyakori könyvolvasók 100 pontot kaptak.

97 DOBOS i. m. (34. lj) 56–66.

10. táblázat

A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői 15 éven felüli erdélyi magyar és magyarországi reprezentatív minták adatai alapján (2010)

(Az olvasottság csökkenő sorrendjében)

Erdély⁹⁸:

Wass Albert, Gárdonyi Géza, D. Steel, Jókai Mór, Rejtő Jenő, Müller Péter, Benedek Elek, J.K. Rowling, J. Verne, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Petőfi Sándor, A. Christie, J.R.R.Tolkien.

Magyarország⁹⁹

Lőrincz L.L., D. Steel, Rejtő Jenő, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, D. Brown, J.K. Rowling, Dallos Sándor, S. Meyer, Móricz Zsigmond

Az erdélyi változásokat úgy tudjuk igazán érzékelni, ha a 11. táblázat 2010-es erdélyi adatait összevetjük a 9. táblázat 1998-ból való, az ugyancsak az erdélyi aktuális olvasmányok legnépszerűbb szerzőit tartalmazó névsorával. (Attól a kis különbségtől most tekintsünk el, hogy a régebbi lista csak a 18 éven felüli olvasók ízlését tükrözi.) 1998-ban Erdély, kurrens olvasmányait tekintve is, a Kárpát-medence legveretesebb, és leginkább hagyomány- és értékörző szerzőlistáját produkálta. *A 2010-es erdélyi olvasmányok névsorán is megtalálhatók az értékörzés markáns nyomai, de már erős bestseller-orientációval társítva.* A 2010-es magyarországi listán pedig ez a bestseller vonulat válik dominánssá, a klasszikusok pedig mintha visszavonultak volna az iskolába. (Ez az „iskolás” jelleg egyébként az erdélyi listán is érezhető.) Vagyis *az erdélyi olvasáskultúra egykori „klasszicitása” visszavonulóban van, de még nem érte el a kommercializálódás magyarországi szintjét.*

A 11. táblázat nem az aktuális érdeklődés, hanem a *tartós ízlésbeli elköteleződés* szerzőlistáit („kedvenc írók”) mutatja be. Azokról az írókról van itt szó, akiknek egy vagy több művéhez a válaszdótot maradandó olvasmányélmények kötik, sokszor még a fogékony ifjúkorból. Őket az emberek általában a jelenben már nem olvassák, de megmaradnak iránymutató emlékek, és ez a szerep is nagyon fontos lehet az identitás megőrzése szempontjából.

98 *Kulturális Fogyasztás 2010.* Kolozsvár, Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja, 2010.

99 GERGELY Ferenc – EÖRSI Júlia: *Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat. Gyorsjelentés.* Bp. OSZK-Cognitive, 2010. 2. (Kézirat)

11. táblázat

„Kedvenc szerzők”, illetve „legkedvesebb írók” listája 15 éven felüli erdélyi magyar és magyarországi reprezentatív minták adatai alapján (2010)

(Az említések csökkenő sorrendjében)

Erdély¹⁰⁰

Jókai Mór, Petőfi Sándor, Arany János, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Wass Albert, J. Verne, József Attila, Tamási Áron, Rejtő Jenő, A. Dumas, D. Steel

Magyarország¹⁰¹

Jókai Mór, Petőfi Sándor, Mikszáth Kálmán, Rejtő Jenő, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Arany János, József Attila, A. Christie, Wass Albert

Erdélyben a 2010-es kedvenclista a *magyar klasszikusok masszív tömbjét* vonultatja fel, csak az élmezőny végén szerepelnek könnyedebb külföldi művek. Wass Albertnek – jelenlegi élenjáró olvasottságával (ld. 10. táblázat) – sikerült belépnie a „kedvencek” irodalmi Pantheonjába, tehát a két fajta lista között van átjárás („kicsiben” D. Steel esete is ezt bizonyítja). Az 1998-as erdélyi „kedvencek” névsora¹⁰² ha lehet, még erősebben hagyományörző: Rejtő Jenőn kívül csupa magyar klasszikust tartalmazott. Hozzá képest a 2010-es lista nem hozott igazi változást, a kommercializálódó napi olvasmányanyag ellenére az elsődleges és másodlagos szocializáció során jól elhelyezett „irányfények” elég tartósan világítanak.

De vajon hogyan állunk az újabb irányfények gyűjtésével? Az újabb kor diákjaival mennyire tudjuk megszerettetni a klasszikusokat, amelyekre alapként lehet építkezni? Forduljunk ismét az erdélyi középiskolások körében végzett, már többször említett felmérésekhez: körükben is találkozunk a kommercializálódási folyamat jegyeivel, de a 19. és 20. századi (magyar) klasszikus irodalom még nem veszítette el az olvasottságát. A *tordai* középiskola diákjai szemében – ezt már korábban is tapasztalhattuk –, nincs igazán magas presztízse a könyvnek. A felmérést vezető Ladányi Emese Kinga így summázza az olvasmányokra vonatkozó tapasztalatait: „A magyar szerzők olvasottsága csökkenő tendenciát mutat. Ezzel szemben sokan olvasnak sztárregényeket: *Harry Pottert*, *Da Vinci kódját*, *Gyűrűk urát*.¹⁰³ A legiskolázottabb szülői háttérrel rendelkező, és mai viszonylatban meglehetősen sokat olvasó *marosvásárhelyi* (17 éves) gimnazisták legutóbbi olvasmányainak szerzőlistája viszont kifejezetten kellemes olvasmány: jól érződik rajta, hogy a gyerekek nem hiába jártak iskolába! A jelentős említésszámokat (29-től 3-ig) tartalmazó névsor – néhány közkedvelt bestseller-

100 *Kulturális Fogyasztás 2010*, Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja, 2010. Eredetileg külön kérdeztek rá a magyar és a külföldi kedvenc szerzőkre, de az említésszámok alapján itt összevontuk a két listát.

101 GERGELY–EÖRSI i. m. (99. lj.) 3.

102 Dolgozatunkban nem közöltük, lásd: GEREBEN i. m. (2. lj.) 130.

103 LADÁNYI i. m. (64. lj.) 42.

szerzőt leszámítva – a 19. és 20. századi magyar és világirodalom rangos íróit tartalmazza: *Kosztolányi, S. Meyer, Madách, Kuncz Aladár, Jókai, Dosztojevszkij, Wass Albert, S. King, Németh László, J. Austen, B. Hrabal, Dan Brown*.¹⁰⁴ Mindenesetre jó látni, hogy az olvasáskultúrának vannak olyan „végvárai” Erdélyben (és bizonyára másutt is), ahol a modernizációs folyamatok nem sorvasztották el teljesen az értékörző beállítódásokat.

A *Vajdaságban* más helyzettel találkoztunk. A *zentai* 2008-as ifjúsági találkozón végzett vizsgálat (lásd 62. lábjegyzet) során az aktuálisan legolvasottabb szerzők listáján a Harry Potter szerzője, *J. K. Rowling* került az élre, őt *S. King, P. Coelho*, valamint *D. Brown* és *D. Steel* követte, és csak utánuk bukkant fel néhány magyar klasszikus.¹⁰⁵ Az ezredfordulós képhez mért jelentős „profilváltásban” összemosódik az idő múlásának a szerepe, meg annak a ténynek a hatása, hogy a vizsgálat célközönsége egy átlagtól jelentősen eltérő karakteres (fiatal tanuló) réteg volt. De mindkettő afelé mutat, hogy a magyar irodalom, és azon belül a *nemzeti klasszikusok népszerűsége csökkenőben van*, s helyüket egyre inkább az irodalom globális szórakoztatóipara veszi át.

És nem csak a Vajdaságban. A *felvidéki* egyetemi hallgatók közül a *pozsonyiaktól* sikerült információkat szerezni aktuális olvasmányaikról, illetve ezek legnépszerűbb szerzőiről. A 2008–2009 telén készült felmérés szerint a fiatalok a következő íróktól olvasták a legtöbbet: *J.K. Rowling, Dan Brown, P. Coelho, Kertész Imre, Jókai, R. Cook, J.R.R. Tolkien, J. Austen, A. Christie, Rejtő J., Móricz Zsigmond*.¹⁰⁶ Amint látható, az értelmiségi szerepre készülő felvidéki magyar egyetemisták az ezredfordulós felvidéki szerzőlistában (9. táblázat) is már meglévő bestseller-vonulatot erősítették fel, és egyben „aktualizálták” (pl. M. Mitchell-t *D. Brown*-ra cserélték) – mindezt a klasszikusok rovására.

3.3.3. A változások összegzése

A könyvolvasás mennyiségi mutatóival kapcsolatos információink – ahol időbeli összehasonlítható adatokra leltünk – mindenütt és minden rétegben *az olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának drasztikus csökkenéséről* tudósítottak. Ez a Magyarországon már elég régóta érzékelhető tendencia a külhoni magyarok körében is egyre inkább érezteti hatását. Igaz, arra is mutatnak jelek (főleg a fiatalabb rétegekben), hogy az olvasási aktusok egy része nem enyészik el, hanem „átköltözik” a számítógépre és a világhálóra.

Ami pedig az olvasói érdeklődés és ízlés főbb változási tendenciáit illeti, Magyarország után a határon túli magyar olvasók körében is *egyre több teret veszít a klasszikus (19. és 20. századi) irodalom*, és általában a magyar szerzők olvasottsága. (Erre az utóbbi jelenségre mintha nem figyeltünk volna fel eléggé, pedig Magyarországon is kezd vészes méreteket ölteni!) Továbbá szembetűnően csökkent *Jókai* olvasottsága, aki régen mindenütt a legnépszerűbb volt. *Helyükbe mindenütt a globális könyves szórakoztatóipar szerzői lépnek*: minden régióban és minden rétegben (csak eltérő arányban) mindig ugyanazok: *D. Steel, D. Brown, J.K. Rowling, R. Cook, S. Meyer* stb. A határon inneni és túli magyar olvasáskultúrát egykor uraló nemzeti klasszikusok markánsabb nyomaival már inkább csak a „kik a legkedvesebb írói?” jellegű kérdésre válaszoló

104 CSONTOS i. m. (66. l.) 49.

105 BADIS i. m. (63. l.).

106 HORVÁTH i. m. (53. l.) 51.

ún. *kedvenc-listákon* találkozunk, ami azt jelenti, hogy az emberek hajdani (jórészt ifjúkori) klasszikus olvasmányélményeiket hajlamosak ugyan megőrizni jó emlékezetükben, de már csak kevésbé olvassák. Persze ezek a belénk épült, értékrendünkbe, identitástudatunkba bűvőpatakként beszivárgott olvasói emlékek is fontosak lehetnek (főleg ha időnként utánpótlást is kapnak!). A hagyományos értékek társadalmi méretű folyamatosságát a családi szocializáción kívül az a tény teremtheti meg, ha a tanulóifjúság is megkapja a maga pozitív – későbbiekre is „elraktározható” – olvasmányélményeit az iskolában. Amennyire hiányos adataink betekintést engedtek ebbe a folyamatba, ez a funkció a határon túli magyar tannyelvű iskolákban eléggé eltérő hatásfokkal valósul meg. (Nem beszélve a többségi nyelven végzett iskolákról!)

4. Identitás és olvasáskultúra

4.1. Bevezető gondolatok

Az eddigiekben lényegében két fogalmat jártunk körül: a kulturális magatartás képviselésében az *olvasáskultúrát*, és az azonosságtudatnak azt a rétegét, amelyet *nemzeti identitásnak* hívunk. Ami a művelődési szokásokat illeti, kutatásunk korábbi szakaszában (a kilencvenes évek elején) tágabb horizonton vizsgáltunk: az olvasáskultúra mellett a szabadidős tevékenységek hosszú sorának népszerűségét teszteltük, és egy nyitott kérdésben a művészetek és a tudományos élet nagyrabecsült személyiségei után is tudakozódtunk.¹⁰⁷ Hasonló eredményre jutottunk, mint az olvasási szokások korábbi és mostani vizsgálatánál: Erdély ragaszkodott leginkább a hagyományos kulturális értékekhez, beleértve saját kulturális hagyományait is, és a magyarországi társadalom ódzkodott leginkább a kulturális aktivitástól, pl. az olvasással kapcsolatos tevékenységektől. (Egyúttal a kedvelt kulturális személyiségek listája *Munkácsy Mihály* és a közelmúlt néhány színészegységének nevével gyarapította a Kárpát-medencei magyarság „kulturális talapzatát”.) Fejezetünk címadó fogalmai, az olvasáskultúra és a nemzeti azonosságtudat önmagukban is összetett fogalmak, s hogy empirikus megmértetésüket lehetővé tegyük, operacionalizálnunk kellett őket: számtalan összetevőjükből kiválasztottunk néhány indikátort, amelyek természetesen korántsem merítik ki a két jelzett fogalom teljes tartalmát, de a korábbi tapasztalatok alapján hiteles és lényegi jelzéseket adnak a két fogalom társadalmi „állapotáról”.

Már az eddigiek alapján is meglehetősen biztonsággal állíthattuk, hogy a kulturális örökség alkotóelemei (anyanyelv, hagyományok, művészetek, történelmi múlt stb.) a közép-európai magyar nemzeti azonosságtudat egyik legfontosabb tartópillérét jelentik, s ez különösen az anyanyelvről, az anyanyelvi kultúráról állítható. Az a tény, hogy felméréseinkben a médiumok közül lényegében az olvasáskultúra lett a kulturális magatartás egyedüli képviselője, ezt az olvasás már korábban említett kitüntetett és szimbolikus szerepe mellett praktikus szempontok is indokolják: az olvasáskutatás módszertanát hosszú gyakorlat alakította ki, és sok a már felhalmozott tapasztalat és adat.

Most, amikor az olvasáskultúra és a nemzeti közösséghez kapcsolódó identitástudat közvetlen egybevetésére, az egymással való kapcsolat célzott vizsgálatára kerül sor, mindkét fo-

107 GERE BEN I. M. (I. l.) 166–174.

galom indikátorai közül ki kell emelnünk azokat, amelyeket a legfontosabbnak (és egyúttal jól mérhetőnek) tartunk. Az olvasáskultúra (mennyiségi és minőségi oldalának) képviseletében a *könyvolvasás gyakoriságát*, illetve a kedvelt olvasmányokra és szerzőkre alapozó *olvasói ízléskategóriákat*¹⁰⁸ jelöltük ki erre a célra; a nemzeti azonosságtudatot pedig a válaszadók önjellemzése alapján felállított *identitáskategóriák* (ld. 2. táblázat), valamint a *nemzeti jövőkép* (itt külön nem elemzett) egyes típusai képviselik. Ugyanezen mutatókat a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatok adatai alapján már egyszer egybevetettük¹⁰⁹, és többé-kevésbé egyértelmű tendenciákat tapasztaltunk. A szélesebb körben és megbízhatóbb körülmények között, nagyobb létszámú reprezentatív mintáktól nyert adatok, „letisztított” kategóriák alapján – a korábbi eredmények kontrolljaként – ezredfordulós adatainkkal is megismételtük a műveletet. (Kivéve a *nemzeti önképpel* kapcsolatos régebbi vizsgálatunkat, mert az e témára vonatkozó kérdések ezredfordulós felméréseinkben megváltoztak, s így a régebbi és az újabb eredmények nem lennének összevethetők.)

A 12. és 13. táblázat arra a szisztémára épül, hogy – több tucat kereszttábla tanulságát összegezve – országonként találkoztatja az egymással korreláló, tendenciaszerűen „kötelékben repülő” (együtt előforduló) olvasói és identitástípusokat. Ez a „találkoztatás” konkrétan azt jelenti, hogy az adott olvasói teljesítményszintek kategóriáiban az adott jövőkép- vagy identitástípus képviselői érték el a legmagasabb (vagy jelentősen átlag feletti) arányszámokat. (A legnívósabbnak tartható olvasásgyakorisági és ízléskategóriákat – szemléltető kiemelés céljából – mindkét táblázatban félkövéren szedtük és aláhúztuk.)

4.2. Jövőkép-típusok és olvasási teljesítmények

A 12. táblázat a magyarság távolabbi jövőjének különböző megítéléséből létrejövő *jövőkép* (pesszimistától az optimizmusig terjedő) árnyalatait veti egybe az olvasási szokásokkal. Ezredfordulós tapasztalatunk – minden vizsgált ország magyarságában – egybeesik a korábbi vizsgálat következtetésével: *a könyvet nem vagy alig, illetve alacsonyabb („lektűr”, „bestseller”, „romantikus”) ízlésszinten olvasók általában inkább a borúlátásra, a többet és jobbat olvasók („modern”, „klasszikus” típus) pedig inkább a bizakodóbb beállítódásra hajlanak*. Vannak természetesen kivételek, illetve kettős kötések: Kárpátalján és a Vajdaságban a gyakori olvasóknak borúlátásra és optimizmusra hajlamos változata egyaránt akad, Erdélyben pedig a klasszikus irodalom kedvelése mintha inkább a jövőkép sötétebb árnyalataival járna együtt, míg a rendszeres olvasás és a „modern” ízlésképlet – „rendtartó” módon – inkább derűlátásra hajlamosít.

108 Az egyes ízléstípusokba különösen kedvelt olvasmányaik, szerzőik stb. domináns jegyei alapján soroltuk be az olvasókat. Az egyes kategóriáknak a domináns irodalmi minőségre utaló neveket adtuk: „modern”; „klasszikus realista”; „romantikus”; „bestseller I.” (a nagy sikerkönyvek értékes irodalommal való együttkedvelése); „bestseller II.” (a nagy sikerkönyvek önmagukban, vagy más szórakoztató irodalommal együtt); „lektűr” (kommerciális szórakoztató irodalom); „ismeretközlő” (kizárólagos non fiction orientáció). Részletesebben lásd: GERESEN i. m. (2. lj.) 134–142.

109 Lásd: GERESEN i. m. (1. lj.) 213–218.

12. táblázat

A nemzeti jövőkép egyes típusaival leginkább együttjáró könyvolvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléstípus) öt ország felnőtt magyar népességében (1998–2000)

(18 éven felüli reprezentatív minták adatai alapján)

Nemzeti jövőkép típusai	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély)* 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
<i>Nagyon borúlátó</i>	nem olvasók „romantikus”	nem olvasók	nem és keveset olvasók	„klasszikus”, „bestseller I.”	nem olvasók „bestseller + lektűr”
Mérsékelt borúlátó	nagyon ritkán olvasók „bestseller II.”	nem és nagyon ritkán olvasók „romantikus”, „bestseller I.”	nem és rendszeres olvasók „bestseller I.”, „ismeretközlő”	nem olvasók „ismeretközlő”, „bestseller + lektűr”	nem és rendszeres olvasók „ismeretközlő”, „romantikus”
Nem tudja eldönteni	nem olvasók „ismeretközlő”	nem olvasók „lektűr”	nem olvasók „bestseller + lektűr”	Nem olvasók	nem olvasók „ismeretközlő”
Mérsékelt bizakodó	időnként olvasók „modern”	olvasók „bestseller I.”, „lektűr”	időnként olvasók „modern + klasszikus”, „romantikus”	nagyon ritkán és időnként olvasók „modern”	nagyon ritkán és időnként olvasók „modern + klasszikus”, „bestseller I.”
Kifejezetten derűlátó	rendszeres olvasók, nagyon ritkán olvasók „modern”, „klasszikus”	rendszeres és időnként olvasók „ismeretközlő”, „romantikus”, „modern + klasszikus”	rendszeres és időnként olvasók „modern + klasszikus”	rendszeres olvasók	rendszeres olvasók „modern + klasszikus”

Erdélyben nem általában a magyarok, hanem csak az Erdélyben élő magyarok jövőjére kérdeztünk rá.

4.3. Identitáskategóriák és az olvasás

A 13. táblázat a „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok alapján felállított kategóriáknak (leírásukat lásd a 2. táblázatban), valamint kiegészítő jelleggel a szövegelemzéssel elkülönített egyes tematikus elemeknek (lásd 3. táblázat) a kapcsolódását mutatja be a különböző olvasási szokásokkal. A táblázat alsó és felső sávja meglehetősen jól kivehető üzenetekkel szolgál. Akik számára a nemzeti közösséggel való kapcsolatteremtés csak *töredékesen* vagy *sehogy* nem sikerült, illetve akik ezt nem is ambicionálják, vagy ha igen, számukra ez pusztán *negatív élményt* jelent (lásd az első két identitáskategóriát), azok nagy eséllyel az olvasáskultúrának is a deficitesebb fokozataiba kerültek: nem vagy nagyon keveset olvasnak, s ha igen, csupán kommersziális és praktikus igény szinten teszik ezt. A (táblázatban a legalsó) *cselekvően vállalt, feladatorientált* identitáskategóriába tartozó kérdezettek viszont mindegyik vizsgált régióban általában sokat (vagy a kevésnél többet) olvasnak, és többnyire a régebbi és az új értékes irodalom, illetve a színvonalasabb szórakoztatóirodalom (esetenként a non fiction) elkötelezettjei – akárcsak egy évtizeddel korábban.

13. táblázat

Az egyes nemzeti identitástípusok által preferált könyvolvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléskategóriák)¹¹⁰ öt ország felnőtt magyar népességében

(18 éven felüli reprezentatív felnőtt minták adatai alapján)

Identitás-kategóriák	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000
Válaszhiány, meghatározhatatlan	nem (időnként) olvasók; „lektűr”	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem olvasók; „ismeretközlő”, („bestseller + lektűr”)	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem vagy időnként olvasók; „bestseller + lektűr”
Negatív és közömbös	nem olvasók; („ismeretközlő”, „bestseller + lektűr”)	nem (és ritkán) olvasók; „lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller + lektűr”	(nem vagy nagyon ritkán olvasók); „bestseller + lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller + lektűr”
Természetes adottság	nem (nagyon ritkán) olvasók; „ismeretközlő”, „lektűr” („romantikus”)	nagyon ritkán (és nem) olvasók; „ismeretközlő” („romantikus” „lektűr”)	„bestseller + lektűr”; („ismeretközlő”)	nem olvasók; „bestseller, + lektűr”	nem és nagyon ritkán olvasók; („bestseller+ lektűr”, „romantikus”)
<i>Tartozni valahová</i>	(rendszeres olvasók) „modern”	(olvasók); „lektűr”, „ismeretközlő” („romantikus”)	(rendszeres olvasók); („modern + klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók)	(rendszeres olvasók); („ismeretközlő”)
Közös anyanyelv, kultúra	rendszeres (időnként) olvasók; „modern”	rendszeres olvasók; „romantikus” („modern + klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók); „modern + klasszikus” („ismeretközlő”)	időnként és rendszeresen olvasók; „modern + klasszikus”	időnként (és rendszeresen) olvasók; „modern + klasszikus”, „bestseller I.”
Pozitív érzelmek	rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	időnként olvasók; „romantikus”, „bestseller I.” („lektűr”)	nem olvasók, időnként (rendszeresen) olvasók; „romantikus”, („bestseller”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller I.”, „romantikus”, („bestseller + lektűr”)	nagyon ritkán és rendszeresen olvasók; „ismeretközlő”, „romantikus”
Vállalás, feladat	(rendszeres olvasók); „modern”, („romantikus”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller II.”, „modern + klasszikus”, („bestseller I.”) I.”)	(rendszeres) olvasók; „modern + klasszikus”, („bestseller I.”, „ismeretközlő”)	(időnként és rendszeresen) olvasók; „modern + klasszikus”	olvasók; „romantikus”, „modern + klasszikus”, („bestseller I.”)

110 * A táblázat egyes celláiban látható olvasási teljesítményszintekbe az adott identitáskategória képviselői az átlagosnál nagyobb eséllyel – általában a legmagasabb arányban – sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltebben, de ugyancsak preferált, illetve a tartomelemzéses módszerrel megállapított identitáselemek által vonzott olvasási szinteket.)

A *pozitív érzelmekre* támaszkodó, emocionális beállítódású identitáskategóriához – ugyancsak több ország magyarságára kiterjedő érvénnyel – a rendszeres olvasók mellett már inkább a kevésbé gyakran olvasók vonzódnak, és azok, akiknek ízlésvilágához a romantikus, és a határsósságra és a „nagy” irodalom látszatára törekvő ún. bestseller irodalom állt közel. Úgy tűnik, hogy a kifejezetten érzelmcentrikus identitástípus kilencvenes években tapasztalt visszaszorulása egyúttal ízlésbeli holdudvarának megváltozását is eredményezte, ugyanis a kilencvenes évek elején – első felében – ez az identitásbeállítódás még sokkal jobban vonzódott a klasszikus irodalmi értékekhez. (Talán a már említett, a rendszerváltozás utáni eufórikus állapot lassú visszaszorulásáról, és az akkor még logikusan magasabb emocionális szint csendesüléséről és egyben devalválódásáról, valamint az „identitásenergiák” más csatornába való átcsoportosításáról van szó.) Ilyen átcsoportosulási lehetőséget jelentett a *kulturális* elemekkel (anyanyelv, művészetek, hagyomány, történelmi emlékek stb.) átszőtt identifikációs típus, amely a korábbi vizsgálatok során még nem volt önálló kategória; létét az újabb felmérések által tapasztalt megnőtt említésszám kényszerítette ki. Az ennek a holdudvarában megjelenő olvasási teljesítmények – meglehetősen logikus módon – egyenletesen magas színvonalúnak mutatkoztak. Valamelyest hasonló a helyzet a „*tartozni valahová*” (közösséghez, nemzethez, szülőföldhöz stb.) típus esetében is, amelynek kulturális profilja a jelek szerint letisztulóban van: a kilencvenes évek elején a hozzá kapcsolódó olvasói viselkedésformák (főleg az ízlésformációk) még nagyon vegyes képet mutattak, az ezredfordulóra viszont vonzásköre (talán csak a szlovákiai magyarságot kivéve) kulturális értelemben a jobb esélyek irányban mozdult el. Külön említést érdemel az e kategóriában szereplő, és a tartalomelemzési módszerrel elkülönített *nemzet*-fogalom, amely tendenciaszerűen (ismét a Felvidéket leszámítva) a kifejezetten színvonalas kulturális környezetben találta meg adekvát közegét. Ugyanez már korántsem mondható el a „*természetes adottságként*” definiált – meglehetősen reflektálatlan – önazonosság-típusról (amely szerint az identitás egyszerűen „beleszületés” dolga), amely egy évtizeddel korábban még ugyancsak nagyon vegyes (és hiányos) kulturális töltéssel rendelkezett, és amely az ezredfordulóra rosszabbik esélyét realizálta: beágyazódott a kevésbé színvonalas olvasói teljesítmények közé.

Az egyes identitástípusok kulturális arculatának változásai vélhetően kapcsolatban vannak a közép-európai (magyar) identitás már említett átrendeződésével: az emocionális beállítódás visszaszorulásával, és az összetartozás érzését tudatosabban kifejező kulturális jellegű elemek előtérbe kerülésével, vagyis a *kultúrnemzeti identitástudat korábban tapasztalt domináns jellegével*.

A kép kiegészítése (bár korántsem kiteljesítése) céljából itt kell felidézni korábbi (kilencvenes évekbeli) vizsgálati szakaszunk tapasztalatát a *nemzeti önkép* és az olvasáskultúra kapcsolatáról.¹¹¹ A mostaniakhoz módszertanilag hasonló egybevetés eredményeképpen az derült ki, hogy a *legjobb olvasói teljesítmények* tendenciaszerűen azt a fajta magyarságképet jellemezték, amely saját nemzeti közösségét képes volt differenciáltan, *pozitív és negatív vonások egységében szemlélni*. A kizárólag pozitív tulajdonságokból összeálló nemzetkép inkább az olvasáskultúra alacsony-közepes szintjeivel mutatott összefüggést; akik pedig a magyarság jellemzésére kizárólag negatív jelzőket használtak fel, olvasáskultúrájukat illetően felemás képet mutattak: ennek az erősen önkritikus csoportnak volt egy intellektuálisabb, és egy (kulturális vonatkozásban) kommerciálisabb változata. Az olvasáskultúra magasabb szintjein tehát az olyanfajta nemzeti önkép körvonalai bontakoznak ki, amely kerüli a végletes árnyalatokat, és az *identitásfedezettel rendelkező önértéktudatot az önkritikára való képességgel ötvözi*.

111 Részletesebben lásd: GERESEN i. m. (1. lj) 94–99.

4.4. Következtetés

A nemzettudat különböző típusainak és az olvasáskultúra teljesítményszintjeinek ismételt egybevetése korábbi megfigyeléseink megerősítését hozta. Az olvasáskultúra kitüntetett értékkeremtő és értékkijelző szerepe többek között az egyéni és a társadalmi identitástudattal való szoros kapcsolatában is megnyilvánul: a mennyiségileg és minőségileg is hiányos olvasáskultúra – általában és tipikus módon – deficités (töredékes, hátrított) azonosságtudattal jár együtt, míg az egyik diszciplína (esztétikai, kulturális, morális) értéktelítettsége vonzza a másik hasonló állapotát. *A kulturálisan értékesnek mondható olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, a kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem cselekvőleg átélt, és az adott közösség kulturális örökségét megbecsülő és birtokba vevő identitást emelik föl a maguk szintjére.* (De azt nem állítjuk, hogy *okvetlenül* a magasabb olvasási teljesítmények hozzák is létre ezt a fajta identitást. Mert ahogy a gyakori és színvonalas olvasás közreműködhet bizonyos értékek kifejlésében, kondicionálásában, úgy – főleg az idősebb kori – egyéni és társadalmi értékrendek is szabályozhatják, hogy a befogadóhoz milyen olvasnivaló jusson el, és hogy milyen mélységben.) Azt már régebb óta tudjuk, hogy az olvasás minősége kapcsolatot tart fenn a személyiségbe beépült értékekkel, minden bizonnyal az identitástudat milyenségét is ez utóbbiak egyikének tekinthetjük.

Befejezésül csak sajnálni tudjuk, hogy hiányoznak az identitásra és az olvasásra *együttesen* kiterjedő új vizsgálatok, és így – bár tudjuk, hogy az időközben mindkét diszciplínán belül jelentős változások történtek – e megváltozott minőségeket sajnos nem volt módunkban újból, immár harmadszor is összemérni.

5. Néhány összegző gondolat

Kissé leegyszerűsített képlet szerint a határon túli magyarok olvasáskultúrája és nemzettudata egyaránt magasabb szintűnek bizonyult a magyarországinál. Mindkettő a kisebbségi helyzet identitást erősítő nyomása alatt állt elő, mint ahogy a kora-kádári diktatúra értékdeficités állapotát a magyarországi társadalom is egy értéktelítettebb (olvasás-) kultúrával ellensúlyozta az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a hatvanas évek első felében. A közép- és késő-kádári korban pedig, amikor a diktatúra felpuhult, a társadalom védekező energiái is megcsappantak, és ez – többek között – az olvasáskultúra egyre fokozódó kommercializálódási és prakticzálódási tendenciájában is megmutatkozott. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyarsága tehát anyanyelvi *olvasáskultúrájának ápolásával, kulturális hagyományainak továbbadásával identitásának megőrzését szolgálja; és identitástudatának sajátos, markáns jegyeivel pedig értéktelítettebb olvasási szokásait konzerválja.*

Meg kell azonban jegyezni, hogy az identitástudat és az olvasáskultúra nem automatikusan erősítik egymást. Ezredfordulós felméréseink helyzetképe változóban van: határon túlról is egyre több jelzést kapunk az olvasáskultúra (mennyiségi és minőségi) hanyatlásáról, és az identitástudat (beleértve a nyelvi identitást is!) helyenként aggasztó mértékű gyengüléséről. Tudatosítanunk kell a fenti összefüggésből adódó másik következtetést: a hiányosságok, *a romlási tendenciák is erősíthetik egymást*, az írott (és nem írott) kulturális értékek megőrzésére, bensővé tevésére irányuló folyamatos erőfeszítések nélkül az identitástudat is tovább gyengülhet, sorvadhat.

Ha a bonyolult összefüggésrendszerből kiemelve kitüntetett szerepet is adtunk a nemzeti identitásnak és az olvasáskultúrának, tudnunk kell, hogy ahhoz, hogy egy társadalom gondolkodásmódjában, életvitelében jelentős változások történjenek, a társadalmi tudat egyszerre több összetevőjének is meg kell változnia, például az értékrendnek, a transzcendens világhoz való viszonynak stb. is.

Tudvalevő, hogy a határon túli magyarok körében mindenütt magasabb arányú *vallásossággal* (istenhittel, egyházhoz kötődéssel, vallásgyakorlási aktussal stb.) találkozunk, mint Magyarországon. Többféle tényező együttes figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy a legvallásosabb a kárpátaljai és az erdélyi magyarság, utána a vajdaságiak következnek, majd messze elmaradva a szlovákiai magyarok, akik azonban még így is közelebb állnak a transzcendens értékekhez, mint a magyarországi társadalom.¹¹² A vallásosság – különösen kisebbségi helyzetben – meglehetősen szoros kapcsolatot mutat az identitástudattal: hiánya jellegzetes módon az identitás közömbös, illetve negatív formációival jár együtt, a (gyakorolt) vallásosság pedig inkább az azonosságtudat pozitív (főleg emocionális) változataival kapcsolódik össze.¹¹³ Megfigyeléseink szerint az identitástudatnak az értékrenddel is vannak jellegzetes átkötései, s bár a kisebbségi – főleg az emocionális színezetű – azonosságtudatnak (pozitív értékkörnyezete mellett) lehetnek toleranciabeli hiányosságai is; az identitás *hiánya*, negatív vagy közömbös hangoltsága az értékek mérlegén kifejezetten *intoleránsnak*, mutatkozott.¹¹⁴ Vagyis *az identitás (érzelmileg nem túlhevített) vállalása nemhogy akadály, inkább feltétele a más, eltérő identitások iránti nyitottságnak*.

Úgy véljük, ez utóbbi tétel kontúrjai rajzolódtak ki vizsgálatsorozatunk számos részlet-megfigyeléséből: az olvasáskultúra teljesítményszintjeit azokban a társadalmi csoportokban találtuk igazán magasnak, ahol az önértéktudathoz a magunkat kívülről is szemlélni tudó önkritikai hajlam társult; ahol az anyanyelvdomináns kulturális identitás és olvasottság többnyelvűséggel, a saját kultúrához való ragaszkodás pedig *nyitottsággal* párosult; ahol a *múlt példázatait egyúttal a jövőnek is szólnak*; ahol nemcsak a pusztá szavak és érzelmek, hanem a *tettek és a cselekedetek* is a múlt örökségének vállalását és továbbadását szolgálják.

A kisebbségi sors nem könnyű. Ahogy egy idős vajdasági interjúalanyunk mondta: „Jó magyarnak lenni, csak nehéz a viselet.” A nehézségekre a kisebbségi identitás – sok példát láttunk rá – általában önmaga megerősítésével, értékeihez, kultúrájához való ragaszkodással válaszol. Vagy épp ellenkezőleg: önátadással, asszimilációval. Ez utóbbiak nem a nyitottság, hanem a kiszolgáltatottság és az identitásvesztés megnyilvánulásai. Ha a beolvasztási törekvés enyhülne és a többségi tolerancia erősödne, könnyebb és egyúttal kíváncsiabb lenne az identitás megőrzésének igyekezetét *több nyitottsággal*, a szimbolikus cselekedeteket *több pragmatizmussal* párosítani, ahogy erre a kisebbségben élő fiatalabb és képzettebb rétegek egyre inkább hajlamosak. Bízunk benne, hogy eljön az ő idejük is!

Utószó

Sokat hallunk az utóbbi években a *szétfejlődés* jelenségéről, vagyis hogy a különböző országokban élő magyar közösségek nyelvükben, kultúrájukban, identitásukban stb. *távolodnak* egymástól (és főleg az anyaországtól). Nem vitatom, hogy ennek komoly jelei vannak. De a

112 TOMKA Miklós: *Vallás és nemzettudat*. Budapest, 2000:14. (Kézirat)

113 GERESEN–TOMKA i. m. (2. lj.) 70–76.

114 GERESEN i. m. (2. lj.) 136.

jelenséget más szemszögből is lehet vizsgálni. Ha a Kárpát-medence magyarságának kulturális trendvonalait alaposan szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a különbségek köröskörül *csökkentek*: lassan mindenütt ugyanazokat az amerikai bestsellereket olvassák, ugyanazokat a szappanoperákat és ugyanazon multik ugyanazon reklámjait nézik, és ugyanazon elektronikus tartalmak száguldoznak szerte szét nem csak a Kárpát-medencében, hanem a fél világon át! Ebben az értelemben éppen hogy *nem szétfejlődést tapasztalunk, hanem valamiféle globális kulturális „legelőre” való összeterelődés növekvő esélyével számolhatunk!* A gyökértelen, meggyengült identitás könnyebben sodródik az árral efelé a nagy „legelő” felé. Ahogy még a kilencvenes években egy (másik) délvidéki interjúalany mondta „Nagyon nagy baj, ha valaki nem ismeri vagy elfelejti gyökereit, akkor koronája se lesz neki!”

Irodalomjegyzék

2011. évi népszámlálás 9. Nemzetiségi adatok. CSORDÁS Gábor (összeáll.) Budapest, KSH, 2014.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

APRÓ István: Média és nemzeti identitás. In APRÓ István (szerk.): *Média és identitás*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2014.

BADIS (2008/a) = BADIS Róbert: *Ifjúságkutatás 2008*. Zenta, Identitás Kisebbségkutatási Műhely, 2008. (Kézirat)

BADIS (2008/b) = BADIS Róbert: *A vajdasági magyar fiatalok olvasási szokásai*. (Előadás az „Ezt az ereklét...” címen 2008. november 7-én, Zentán rendezett konferencián.) Zenta, 2008. (Kézirat.)

BOTÁS (2007) = BOTÁS Bernadett *Egy vajdasági magyar falu médiafogyasztási szokásai*. Piliscsaba, 2007. (A PPKE BTK Kommunikációs Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 1997.

CSEERNICKÓ István: A nyelv szerepe a kárpátaljai magyarság azonosságtudatában. In CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Budapest-Piliscsaba, Loisir, 2008.

CSONTOS (2010) = CSONTOS Annamária: *Olvasás és szabadidő - vizsgálat a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 11. osztályos diákjai körében*. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, 2010. Szociológia Szak (Államvizsga dolgozat, kézirat)

DOBOS (2012) = DOBOS Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2012.

DOBOS Ferenc (2011): *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996–2011*. (Kutatási jelentés) 2011. B-Fókusz Intézet (BFI)
<http://www.kmkf.hu/tartalom/asssimilacio.pdf>

DÖME Zsolt: Politikai orientációs mintázatok a nemzeti identitás tükrében. *Aracs*, 2010/4.

FEKETE Attila – GEREKEN Ferenc: Adalékok a térbeli és állampolgári azonosságtudathoz. In ROSTA Gergely – TOMKA Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálata 2008. évi magyar eredményei*. Budapest, OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, 2010.

GÁBRITY MOLNÁR Irén – RÁC Livia (2007): Kárpát panel – Vajdaság. Gyorsjelentés. In PAPP Z. Attila – VERES Valér (szerk.): *Kárpát panel, 2007. A Kárpát-medencei magyarság társadalmi helyzete és perspektívái*. Gyorsjelentés. Budapest, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutatási Intézet, 2007.

GEREBEN (1999) = GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Intézet, 1999.

GEREBEN (2005) = GEREBEN Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Budapest, Lucidus, 2005.

GEREBEN Ferenc: Hagyományos és/vagy digitális olvasás? Egy interjú vizsgálat eredményeiről. *Könyvtári Figyelő*, 2012/3.

GEREBEN Ferenc: Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj*, 2002/2.

GERGELY–EÖRSI (2010) = GERGELY Ferenc – EÖRSI Júlia: *Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. Gyorsjelentés*. Bp. OSZK-Cognitive, 2010. (Kézirat)

GÖRÖMBEI András: Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban. In GÖRÖMBEI András (szerk.): *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, Nap, 2003.

HORVÁTH (2009) = HORVÁTH Lilla: *Pozsonyi magyar fiatalok identitása és értékrendje*. Piliscsaba, 2009. (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a vállalati (üzleti) szektorban 2012. Budapest, KSH, 2013.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ikt/ikt12.pdf>

Kárpát panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés, PAPP Z. Attila – VERES Valér (szerk) Budapest, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.

KEREKES Pál: *Az elektronikus könyv*. Budapest, Ad Librum, 2010.

KISS Gy. Csaba: *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai*. Budapest, Nap, 2011.

KOCSIS Károly – TÁTRAI Patrik: *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata*, Budapest, MTA-CSFK, 2013.

KOCSIS Károly: A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1989-2002). *Kisebbségkutatás*, 2003/4.

KOVÁCS (2010) = KOVÁCS Imola (2010): *Olvasási szokások és internethasználat a csíkdánfalvi középiskolások körében*. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, Szociológia Szak (Államvizsga dolgozat, kézirat).

Kulturális Fogyasztás 2010. Kolozsvár, Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontja, 2010.

Kulturális szokásaink. A lakosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérték-felvételek segítségével. Budapest, KSH. 2013.

http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf

LADÁNYI (2007) = LADÁNYI Emese Kinga: *A fiatalok és az olvasás: a betűk (h)arca. Esettanulmány a tordai Mihai Viteazul Főgimnázium magyar tagozatos diákjainak olvasási szokásairól.* Kolozsvár, Babes-Bolyai Egyetem. 2007 (Államvizsga dolgozat, kézirat)

LAMPL (2008) = LAMPL Zsuzsanna: A kép és a tükör. In FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 2008.

MIKLÓS Tünde – KISS Dénes: Könyvek és olvasás Kolozsváron. *Könyvesház (a Művelődés mellélete)* 2000/2.

Mozaik 2001. Gyorsjelentés. SZABÓ Andrea – BAUER Béla – LAKI László – NEMESKÉRI István (szerk.). Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.

NAGY-PÉTERFI (2006) = NAGY Attila – PÉTERFI Rita: Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. *Könyvtári Figyelő*, 2006/1.

NAGY (2003) = NAGY Attila: *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, OSZK – Gondolat, 2003.

NAGY Attila: Olvasáskultúra és nemzeti azonosságtudat. (Középiskolások hármastükörben) In GEREBEN Ferenc – LŐRINCZ Judit – NAGY Attila – VIDRA SZABÓ Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993.

Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai. HUNYADY György (szerk.) Budapest, Osiris, 2001.

PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest, Kossuth, 1982.

PATAKI Ferenc: Nemzetkarakterológia? *Magyar Tudomány*, 1997/2.

PORUBSZKY (2012) = PORUBSZKY Zoltán: *Vallásosság és értékrend Szőgyénben.* Piliscsaba. 2012. (A PPKÉ BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat.)

ROSTA Gergely: Ifjúság, vallás, kultúra. In GEREBEN Ferenc (szerk.): *Vallásosság és kultúra. A fiatal vallás- és értékszociológusok körének tanulmánykötete.* Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2009.

SCHULZE, Gerhard: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In WESSELY Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája.* Budapest. Osiris, 1998.

SCHULZE, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt-New York. Campus, 1993.

SZALAY-HODOVÁN (2012) = SZALAY-HODOVÁN Anna: „Szlovák a házastársam.” Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében. *Valóság*, 2012/8.

TERESTYÉNI Tamás: *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987.

TOMKA (2000) = GERESEN Ferenc – TOMKA Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai Intézet, 2000.

TOMKA Miklós: *Vallás és nemzettudat*. Budapest, 2000. (Kézirat)

VERES (2008) = VERES Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In FEDINEC Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2008.

A kisebbségi identitás rétegeinek egymásra épülése a XXI. században

PAP TIBOR*

1. A kisebbségi lét és az identitás társadalmi konstrukciója

1.1. „Az újrakisebbségesülés” időszaka Kelet-Európában

A nemzetállamok politikai háromszögeinek – amelyek a többségi társadalom, anyanemzet és a kisebbség viszonyrendszerében jelennek meg – s az azoknak megfeleltethető (anya- és többségi) nemzeti, kisebbségi, valamint a nemzetközi média tevékenységének lényegét jobban meg lehet érteni, ha a rendszerváltó országok intézményi átalakulását, a szóba kerülő nemzetén túlra mutató identitáskonstrukciók mentén is megpróbáljuk rekonstruálni. Az egykori szocialista tömb országai hasonló folyamatokon kellett, hogy keresztülmenjenek az 1989-ben elkezdődött, Szerbiában csak két jól elkülöníthető fázisban végbemenő¹, rendszerváltások során. Ennek az időszaknak az egyik nagy tanulsága, hogy a szocialista éra végére kialakított viszonypozíciók (az egymás belső és külső helyzetével körülírható előnyök és hátrányok) hónapok alatt semmissé válhattak: sokkal többet nyomott a latban, hogy egy-egy állam hogyan tud élni az átalakulás kínálta lehetőségekkel, semmint hogy milyen kondíciókkal vágott bele a folyamatba. Azért itt is voltak a kumulatív okság fogalmával megragadható történelmi különbségek, amelyek az útfüggőség kényszerét is maguk után vonták. Az egyik ilyen a nemzetállami program újraindításának belső feltételei. Ezek határozták meg a nemzet- és kisebbségpolitikai játékeret 1989 után mind az anyaországi, mint az elsődleges többségi szerep vonatkozásában.²

A szakirodalomban akár „pótlólagos kikülönülés”-nek, akár „helyreállító forradalom”-nak nevezett³ folyamat lényege, hogy az egyes államok hosszú évtizedes formatörténeti különfejlődést (Sondernweg) követően rá-/visszatértek a többségi elvű döntéshozatalon alapuló rendszertörténeti formációhoz. Ez azonban az előző időszakban érvényesülő keretek között nem mindenütt tudott problémamentesen elindulni. Ennek egyaránt voltak ideológiai és szegmentációs okai. Az előbbi alatt azt értjük, hogy a szocialista egyenlőségi doktrína mentén kialakult pseudo-nacionalizmusok, mint a csehszlovakizmus, a jugoszlavizmus és a

* Médiakutató, Újvidék

1 El kell különítenünk az állami határmegvonást/önrendelkezést, illetve – Szerbia esetében – az annak való ellenállást, s az 1991-től azt fegyverrel is megakadályozni kívánó specifikus polgárháborúk időszakát, s az „azzal járó” autoriter félfordulatot (a Milošević-rendszert), a 2000. október 5-vel kezdődő második szakasztól, az általában tranzíciónak nevezett intézményi átalakulástól. Akkor is, ha a normál rendszerváltozások egyes elemei (pártosodás, plurális média, a gazdaság korlátozott átalakulása) már az első szakaszban is jelen voltak.

2 KÁNTOR Zoltán: *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2014. 50–52.

3 Az általam itt követni kívánt, luhmannita nézőponthoz az előbbi áll értelemszerűen közelebb.

szovjet tudat⁴ az új körülmények között alkalmatlan volt az állami szintű politikai programok újraalkotására. Ilyetén strukturálisan is szükségszerű volt az érintett államok újraszegmentálása. Ám az, hogy ez a konszenzuson vagy az erőszakon alapuló koordináció mentén menjen végbe, már nem magyarázható csupán strukturális kényszerekkel, sokkal inkább a politikai kultúra és hagyomány korábban már bevált készlettárával...

Itt ki kell térnem a „különút” évtizedeinek egyik meghatározó sajátosságára: a politikai forma és program inkongruenciájára. A szocialista korszakot megelőző időkből a többségi elvű döntéshozatal (amit leegyszerűsítve hajlamosak vagyunk választási demokráciának nevezni) és az újkori birodalmakból folyamatosan kikülönülő/leváló nemzetállamoknak a nemzetépítés politikai programja párhuzamosan volt jelen. A szocialista érában azonban a mindenkire kötelező döntések meghozatala egy elitista csoport kezében összpontosult, s alapját nem az időszakosan tényleges tételt bíró választásokon elnyerhető *uralom* legitimitása, hanem a *munkásosztály vezető szerepét valló*, s a hatalmát a világpolitikai szembenállás révén külsőleg és a forradalmi, majd az állami erőszakszervek feletti kontrollra épülő *kizárólagos hatalom* (ezt nevezték proletárdiktatúrának) belsőleg biztosította. Ám az egyes államokban továbbra is megmaradt az államnemzet vagy a több etnikai közösségre, regionális többségre kiterjedő formációknál az annak helyét átvevő pszeudonemzet (csehszlovák, jugoszláv, szovjet), mint a proletariátus primátusát területi elv mentén kiegészítő, elsődleges többség. [Ezeket jelölték Jugoszláviában a *narod* (nemzet) fogalmával, míg az ezen elsődleges uralmi csoportból kimaradó, külső – anyanemzettel is rendelkező –, de „egyenlősített” népcsoportokat nevezték *narodnost*-nak (nemzetiségnek). Státuszjogilag az előbbieket megillette *de jure* az önrendelkezés is.] A jelenkori állapotok elemzésénél azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy ebben a köztes időszakban – amit az 1945-től 1989-ig tartó létező szocializmus jelentett – is voltak az etnikai kisebbségeknek intézményes politikai lehetőségei a szocialista blokk országában. Ezek kikülönültsége az egyes államok adott időszakaiban nagyon eltérhetett egymástól. Függött a nem domináns helyzetben lévő etnikai közösségek létszámától, kultúrájától, területi elhelyezkedésétől, és – nem utolsósorban – a többségi entitás politikai programjától: hogy az mennyiben volt represszív (mint Romániában) illetve „integratív” (mint Jugoszláviában vagy éppen Magyarországon). Azaz, első ránézésre léteztek a „kisebbségi intézményrendszer” címke alá retrospektíve besorolható jelenségek. Ám ezek strukturális alapjai és funkcionális szerepe nem azonos a többségi elvű döntéshozatal mentén működő politikai rezsimekben létező kisebbségi intézményekkel. Így célszerűnek látszik egy technikai különbségtétel bevezetése a továbbiakban: ezután a nem a választási demokráciák viszonyai közepette működő intézményeket és politikákat az *etnikai*, míg a többségi elvre épülő forma mentén működőeket a *kisebbségi* jelzővel különítem el. Azaz a 1867 előtti Osztrák-Magyar Monarchia viszonyait és az 1945–1991 közötti posztsovjét blokk, illetve az 1944–1991 jelenségeit az etnikai, míg az 1867–1945 közötti időszak viszonyait a kisebbségi jelzővel határozom meg. Az 1991 és 2000 közötti időszak posztjugoszláv térségének viszonyait a tranzíció előrehaladottságának függvényében – lévén ez egy hosszan elnyúlt és a térségen belül is differenciálásra szoruló időszak – az egyes intézmények és jelenségek konkrét szerveződésének tekintetében nevezem meg⁵.

4 A korábban is birodalmi elven működő szovjet tudatra, melynek belső felén foglaltak helyet a szovjet tagköztársaságok és a külső ívén a birodalomhoz lazábban kötődő, csak formálisan szuverén „csatlós államok”, most nincs terem külön foglalkozni.

5 Erre azért lesz szükség, mert a tranzíció kezdeti (tév)képzeteinek ismerete nélkül nem igazán értelmezhető az egyes, meghatározó – akár kisebbségi, akár többségi platformon „eljáró” – aktorok cselekvési stratégiája.

A rövid kitérő után immár visszatérhetek az általánosabb folyamatokhoz: a rendszerváltások folyamata immár mindenhol lezajlottnak tekinthető, bár azok kimenetele nagyon is eltérhet egymástól.

Ennek az általános restruktúrálódnak a legmarkánsabb politikai programja minden esetben a nemzetépítés, ahogy Kántor Zoltán nevezi: *a nemzeti újraintézményesülés* (l. Kántor, 2014, 49.). Ez a többszereplős folyamat sajátos kontextust kapott az egykori szocialista országok többségének a korábbi egymással szembeni szegmentációs elköteleződése mellett/ellenére egybevágó regionális integrációra való törekvései, az Európai Unióhoz történő csatlakozás ténye/szándéka révén. Ilyetén az elemzési keret is óhatatlanul ki kell, hogy szélesedjen. Ezt Kántor a következőképpen foglalja össze:

„A nemzeti újraintézményesülés folyamatát a posztkommunizmus időszakában az állam újraszervezésének, a kisebbségek önszerveződésének, az anyaországok nemzettársainak támogatásának, valamint az Európai Unió befolyásának keretében célszerű vizsgálni. Indokolt a négy szereplő politikai cselekvéseinek, valamint politikájuknak egymásra hatása keretében elvégezni a nacionalizmus elemzését, mivel a szereplők önálló elemzése csak a kérdés részleges megértéséhez vezet.”⁶

Esetünkben itt még azt sem árt számításba venni, hogy a több, egymással egyenlő státuszúnak deklarált nemzeti közösség nyomán létrejövő utódállamokban sajátos kettősség figyelhető meg: az újraintézményesülés két végpontján helyezkednek el ezek az újrafüggetlenedett vagy először mostanában önállósult nemzetállamok. Míg a polgárháborús félmúlttal terhelt Szerbia, a szocialista közelmúlt szocializációja révén is kevésbé idegenkedik a kisebbségi intézményektől (ha azoknak nincs területi kihatása), addig a sokkal jobb tranzíciós „eredményekkel” büszkélkedhető (Csehországtól békében elváló) Szlovákia nem igazán nyitott a kisebbségi intézmények (autonóm szervek és hatáskörök) meghonosítását illetően. (Bár, mint anyaállam, maga is exponálódik: például a szerb és a szlovák miniszterelnök találkozója alkalmával is szóba került a szerbiai szlovák kisebbség helyzete.) Azaz itt sincs egyértelmű tendencia, de talán az kijelenthető, hogy szocialista érában etnikai intézményekkel rendelkező utódállamok inkább hajlamosak teret adni a kisebbségi intézményeknek is. Ez azért fontos, mert az intézmények létrejöttében továbbra is meghatározó szerepe van a többségi közösségeknek.

1.2. A tranzíciós társadalmak nosztalgikus viszonyulása a szocialista múlthoz: A balkanizáció és az EU-csatlakozás, mint kvázi-alternatívák

A szöveg ezen része arra a speciális viszonyra keres magyarázatot, hogy miért oly erős egy időközben megszűnt ország, Jugoszlávia iránti nosztalgianarratíva a mai nyugat-balkáni közbeszédekben. Előbb azonban a posztszocialista nosztalgia és gazdasági/politikai átmenet társadalmi lecsapódásának a konkrét szemrevételezését megelőzően, a nosztalgia általánosabb jellemzőit kell bemutatnom.

Először is a *nosztalgia* fogalomkörét lenne szerencsés elkülöníteni a vele látszólag rokon *retró* fogalmától. A szakirodalom a külső jegyeik alapján markánsan meg nem különböztethető társadalmi jelenségek egy-egy szubjektív, külsőre és azonnal nem feltétlenül szembetűnő

6 KÁNTOR i. m. (2. lj.) 49.

mozzanataira hívja fel a figyelmet:⁷ amíg a *retro* kellékhasználatában mindig tetten érhető egy csipetnyi *írónia*⁸, addig akár ugyanazon tárgyak és szolgáltatások *nosztalgikus* igénybe vétele érzelmekkel is telített. Ez a *retro*⁹ fogyasztásorientált életérzésétől jóval komplexebb viszonyulást feltételez. Az előbbi esetében a tárgyasult múlt önkényesen kiszakított, s az új kontextusban trendivé tenni kívánt kellékei kerülnek újra felhasználásra, az utóbbinál a múltból előhívott eszközök és eszmék a jelenbe sajátos, érzelmileg involvált tartalommal is feltöltődnek. Amíg a *retro* demitologizálja a történelmet,¹⁰ addig a *nosztalgia* maga teremti meg a „történelmi” mítoszt.¹¹

Ebből is következik, hogy a nosztalgia egy konstrukciós folyamat. Alakot egy, letűnt kor-szak eseményeihez, személyeihez, tárgyaihoz való „elbeszélt viszonyulás” – az ún. *nosztalgiuks narráció* – révén nyer. A múlt tárgyaival való „bánásmód” ennek a *narrációnak* a szerves része. A nosztalgia ebből kifolyólag sokkal többet „mond el” a nosztalgizáló konstruktorokról, mint azok konstrukcióinak nosztalgikusan megjelentett tárgyairól. A vizsgálat alá vont *nosztalgiajelenségek* csak másodszorban képezik a történettudomány tárgyát, s inkább a társadalomtudományok komplex tématerületeinek sokdimenziójú elemzési elemeit alkotják.

A rendszerváltások negyed évszázada (ez a téma szempontjából kulcsországot jelentő Szerbia esetében a jellemző időszaknak csupán a fele, hiszen csak 2000. október 5-étől beszélhetünk teljes/demokratikus fordulatról) az egész posztszocialista térségben sajátos, országonként sok tekintetben eltérő, de hasonló mélyszerkezeti folyamatokra visszavezethető jelenségek sorát produkálta. Ezek közé illeszkedik a pártállami diktatúrákhoz való hivatalos és hétköznapi („közemberi”) viszonyulás mindenhol megfigyelhető különbsége az ún. Köztes (Kelet-közép) Európában a Baltikumtól a Nyugat-Balkánig. Bár a XX. század végén leköszönt rezsimek köznapi megítélése igen jelentősen eltér az egyes újdemokráciákban, a nosztalgia jelensége mindenütt megfigyelhető. A szocialista viszonyok homályba vesző biztonságának közvetlen és közvetett „tapasztalata/ emléke”, az azzal kapcsolatos közbeszéd és kollektív emlékezet törvényszerűen hozta létre a nosztalgianarratíváját egy-egy adott országban.

Az azonban bizonyos, s ezt mutatják a legújabb – Bosznia-Hercegovinában csak közvetett – népszámlálási adatok is,¹² hogy az egyes, etnikailag egynemű (felügyelt) területek tovább homogenizálódtak a törékeny béke idején is az egész Nyugat-Balkánon. A szimbolikus területfoglalás jegyei első pillantásra is láthatóak. Sehol a világon nem épül ennyi, az identitás térbeli kinyilatkoztatását célzó vallási építmény. *A neojugoszlavizmus egy erre a trendre adott ellenreakció*. A dolog végső lefolyása még megjósolhatatlan. Az imaginárius alternatíva azonban többnyire nem bír politikai relevanciával, inkább szociálpszichológiai szerepe van: *segít megjeleníteni a csoportthatárokat*.

A Nyugat-Balkán EU-perspektíváinak elemzésénél abból szerencsés kiindulni, hogy a térség – Albánia kivételével – már rendelkezik egy felemás, és mindenképpen negatív ki-menetelű „integrációs tapasztalattal”, nevezetesen, hogy Jugoszláv utódállamokról van szó.

7 Mitja VELIKONJA: *Titostagija*. XX. vek, Belgrad, 2010. 39–40.

8 S. REYNOLDS: *Retromania: Warum Pop nicht von seiner Vergangenheit lassen kann*. Ventil Verlag, Mainz, 2012. 424.

9 E. E. GUFFEY: *Retro – The Culture of Revival*. Reaktion Books, London, 2006.

10 Uo.

11 VELIKONJA i. m. (7. lj.).

12 REMÉNYI Péter: *Etnikai változások a Nyugat-Balkánon 1991–2011*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 1. 3–13.

Arról azonban már lehet vitatkozni, hogy Jugoszlávia minek tekinthető: szupranacionális vagy pszeudonacionális entitásnak? Az utóbbi mellett szól az ún. második (titói) Jugoszlávia időszakában a *jugoszláv identitás* megteremtésére tett, de a történelem próbáját kiállni képesnek nem bizonyuló kísérlet. A jugoszlávok a térségből az államalakulat felbomlását követően, a renacionalizációs hullámok idején még gyorsabban tűntek el, mint amilyen gyorsan sor került az általuk megjelenített pseudoidentitás „kidolgozására”. Ez eredetileg a belső mobilitások nyomán keletkezett vegyes házasságok tagjai számára nyújtott kibúvót az egyes délszláv, de a magyar és sokkal kisebb mértékben az albán nemzeti léthez tartozás szükségéből. Bár kétség kívül tiszta etnikai alapokon is léteztek ideológiai okokra visszavezethető, az állam hivatalosan vallott doktrínájával azonosulni kívánó képviselői. Itt most azért is tartom fontosnak mindezt kiemelni, hogy a Nyugat-Balkán belső viszonyaival napi szinten nem foglalkozók számára is értelmezhető váljék az a soktényezős kavalkád, amely az egyes tagállamokat máig jellemzi, s amely nyomán egyszerre – de különböző intenzitással – alakítják a térség viszonyait a ránézésre egymást kizáró olyan fogalmak, mint a balkanizálódás, a neojugoszlavizmus és az európaizáció. Az első és a harmadik elem viszonya kapcsán most Juhász Józsefnek, a Mediterrán és Balkán Fórum tematikus Nyugat-Balkán és az Európai Unió csatlakozás száma elé írt vendégszerkesztői jegyzetéből idézek:

„A Nyugat-Balkán konszolidációja azonban mindmáig csupán relatív és több szempontból kritikus, részben a történelmileg felhalmozódott belső problémák súlya miatt, részben pedig (sőt sokak szerint egyre inkább) azért, mert az elhúzódó világgazdasági válság és az EU »bővítési fáradtsága« csalódottságot kelthet a Nyugat által szorgalmazott politikai úttal és felzárkózási modellel szemben. S valóban: gazdasági fejlődés és életszínvonal-növekedés nélkül a társadalmi-politikai stabilitás nem tartható fenn sokáig, s annak a diszkrpanciának is súlyos következményei lehetnek, hogy az EU »bővítési fáradtsága« éppen akkor tetőzik, amikor végre a térség minden államában domináns pozícióba jutottak az unió-orientált politikai erők.”¹³

A Nyugat-Balkán politikai meghatározottságainak leírásánál a nemzetközi szereplők integrációs stratégiáinál, a NATO és az EU csatlakozási távlatként felkínált biztonságpolitikai megfontolásainál is el kell egy kicsit időznöm. A posztoszocialista blokk többi országához képest, a Nyugat-Balkánon a biztonságpolitikai szempontok sokkal nagyobb súllyal estek latba a nagyjátékosok (olyan, a nemzetközi diskurzust alakítani kívánó államok, mint az USA, vagy Oroszország, illetve az EU „vezető” államai), s az általuk dominált szupranacionális szervezetek térségre vonatkozó stratégiáinak a kialakításánál.

A kezdeti cél a véres polgárháborúk idején a vérrontás magakadályozása és a „renacionalizáció” domesztikálása volt. A ’90-es évek elején az európai szereplők – nem kis mértékben a közös kül- és biztonságpolitika instrumentumainak hiányában – nem teljesítettek túl jól a térségben. Az USA és a NATO színrelépése hozta meg a fordulatot, s teremtette meg azt a katonapolitikai kontextust, amelyhez az európai szövetségeseknek is ki kellett dolgozniuk már a ’90-es évek második felében a maguk politikai és gazdasági perspektíváit. A posztjugoszláv térség konszolidációjának európai fogantatású foratókönyveit ez a lépéskényszer hívta életre. Így aztán nincs azon semmi csodálkozni való, hogy a térség több lépcsőben tervezett pacifikálása és stabilizálása elsősorban a biztonságpolitikai szempontok mentén artikulálódott.

13 JUHÁSZ JÓZSEF: *Előszó*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 2.

Ilyetén az egyes államok demokratikus és gazdasági teljesítménye kevésbé volt szempont az egyes tárgyalási szintekre való belépésnél, mint a kelet-közép-európai posztoszocialista országoknál. A nemzetközi szereplők eleinte a térségen belüli együttműködés felé igyekeztek terelni a Nyugat-Balkán országait. A NATO-hoz való csatlakozás rövidesen a Nyugat-Balkán államai számára is megkerülhetetlen biztonságpolitikai lépéssé vált. Ez csak Szerbiában okoz – az 1999-es NATO-beavatkozás traumája miatt – politikailag egyelőre nehezen felvállalható kihívást. De a mélystruktúra tekintetében ennek sincs igazán alternatívája. Amolyan lopakodó megfelelésről, láthatatlan katonapolitikai illeszkedésről van itt szó.

„A deklarált semlegességtől gyökeresen eltérő gyakorlat alapján nem lehet más következtetésre jutni, minthogy Szerbia vagy nem tette fel magának a kérdést: képes-e egyedül megfelelni a jelenkori katonai-biztonsági kihívásoknak és vajon hajlandó-e megfizetni a kívülről – anyagilag is jelentős – árát. Vagy éppen ellenkezőleg, a populista NATO-ellenesség felszíne alatt ott a felismerés, hogy Szerbia biztonságát, stabil jövőjét éppen a szövetséggel való minél szorosabb együttműködés szavatolhatja.”¹⁴

Az Európai Unióhoz való csatlakozás azonban már komolyabb és jóval összetettebb kihívásokat jelent. A politikai intézmények kialakítása is sokkal cizelláltabb elvárásrendszert feltételez. Bár a térség és a nyugat nyilvánosságát ez jobban foglalkoztatta, mint a NATO.¹⁵ A működő piacgazdaság követelménye, s az ezt firtató monitoring szigorodása pedig a válság időszakában a korábbi csatlakozóknál sokkal nehezebben teljesíthető célként artikulálódik.¹⁶

A mutatók tükrében nem meglepő, hogy a térség csatlakozásra váró országait egyelőre nem igazán kecsegtetik gyors lefolyású és fájdalommentes integrációval az EU intézményei. Szerbiának és Montenegrónak lehetnek csak valós, 2020 körül realizálható aspirációi. A többi állam számára azonban ez a perspektíva időben igen csak ki látszik tolnodni. Az EU előtt álló legfőbb kihívás most az, hogy miként tudja megtartani ezeket a csatlakozásra még éretlennek tartott államokat az integrációs elköteleződés mellett? Ennek több forgatókönyvét is kidolgozták különböző háttérintézmények, itt a gráci kutatóközpont négy lehetséges kimenetelt felvázoló elképzelését ismertetem. Ezek az ún. ukrán, a török, a hagyományos (egyelőre csak Szerbia és Montenegró számára perspektívát jelentő) modell, illetve egy még részleteiben nem ismert (ezért névvel nem jelölt) visszarendeződési eshetőség, amivel a gráci kutatók (v.ö.: Markó Kmezić nyilatkozataival) is számolnak. A csatlakozni nem képeseknek is szükségük van saját helyzetük „adekvát” értelmezésére, e régi ismert elemekből felépülő, az átmeneti időszakban is segítő önértelmezésre/identitásra. A neojugoszlavizmus ezeknek a forgatókönyveknek az elviselhetőbb levezénylését is segíti, így komoly társadalmi funkcióval bír. Ugyanakkor a többségi lét/kisebbségi helyzet viszonylagosságát leginkább a posztjugoszláv térség társadalmi közösségeinek a „sorsán” lehet szemléltetni. Itt nem kívánok részletes politikatörténeti fejtegetésbe bocsátkozni, csak azt szeretném kiemelni, hogy a tranzíció csupán kielemezte a többség és a kisebbségek viszonyát a képviseleten alapuló döntéshozatal újraalakulásának folyamatában. Ennek megértéséhez legelőször talán a többség/kisebbség dichotómia rendszerelméleti okait illene tisztázni.

14 MAKAI József: *Szerbia katonai semlegességének ellentmondásai*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 43.

15 JUHÁSZ József: *Az EU és a Nyugat-Balkán ma*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 28–29.

16 NOVÁK Tamás: *A Nyugat-Balkán gazdasága – előre a múltba*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 3.

2. Formatörténeti áttekintés: hogyan váltak az újkor birodalmainak politikai emancipációért küzdő etnikai közösségei „a demokrácia vakfoltjai”-nak megjelenítőivé

A XXI. század egyik legnagyobb politikai kihívása a globális társadalmi kockázatok lokális szinten történő kezelése. Ezek közül is kiemelkedik a legitim érdekartikuláció: a választók mind szélesebb rétegeinek a döntéshozatalba való bevonását elősegítő intézmények megteremtése. A társadalmi akaratformálásnak a választójog általános elterjedté válásával, az ún. *választási demokráciáknak* a volt keleti-blokkban való megjelenésével a probléma fókusza eltolódni látszik. Ma már a figyelem a demokratikus népképviseletnek, mint a demokráciát megalapozó intézménynek, a belső logikájából fakadó, strukturális gyengeségeire összpontosul. Ezek közé tartozik a kisebbségi akarat artikulálhatósága, illetve annak elsikkadása a jelenleg működő parlamentáris rendszerekben.

2.1. A probléma társadalomelméleti megalapozása

A társadalomelmélet és az empirikus társadalomkutatás a XX. század során nagy erővel próbált magyarázatokat találni az *intézményesedett társadalmi egyenlőtlenségekre*: azok kialakulására, intézményesülésük lefolyására, és a mögöttük megbúvó mozgatóerők morális megítélésére.¹⁷ A jelenséghalmoz érzékelése terén a vertikális társadalmi különbségek meglétét illetően viszonylagos konszenzus alakult ki a társadalomelméleteken belül. Ugyanez nem mondható el a horizontális társadalmi különbségekkel kapcsolatban. Pedig az egyenlőtlenségek intézményesülése a többségi képviseleti rendszerek elterjedése óta folyamatosan nyomon követhető. Paradox módon e folyamat egyik fő forrása maga az uralom dominánssá váló új formája, a többségi elvű képviselet: *miközben a választójog kiterjesztésével kiszélesíti a politikai döntések meghozatalába bevonható társadalmi rétegek körét, egyben tartósan ki is zár onnan bizonyos társadalmi csoportokat*. A korábbi egyik birodalmi közösség státuszából a nemzetállami keretek kiépülésével a 19. század végén, a 20. század elején, majd a rendszerváltások idején a 20. század utolsó évtizedében újra, *kisebbségekké alakítja őket*.

A kizárás mechanizmusának lényege, hogy a többségi elvű parlamentáris képviselet, mint a hatalomgyakorlás legelterjedtebb, s legkevésbé igazságtalannak tűnő formája ún. *elsődleges* többségeket hoz létre. Az elsődleges többség a politikai közösségalkotás főbb dimenzióiban többé-kevésbé homogénnek mondhatók. Homogenitását több olyan identitásdimenzióra is alapozhatja, mint például az Alfred Schütz fenomenológiájában bevezetett:¹⁸

- a) közös múlt (Vorwelt);
- b) közös társas világ (Mittwelt);
- c) közös céltelezés (Nachwelt).

17 ANGELUS Róbert: Előszó. In ANGELUS Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 1997. 6–7.

18 Alfred SCHÜTZ – Thomas LUCKMANN: Az életvilág struktúrái. In HERNÁDI Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest, Gondolat, 1984. 288–310.

A XX. század történelmének tanulságai óvatossá tesznek, ezért itt most el kívánom kerülni az elsődleges többség nominális mutatókkal (nyelv, nemzeti/etnikai hovatartozás, vallás) történő meghatározását. Az 1990-es években zajlott délszláv háborúk¹⁹ ezeknek a mutatóknak a viszonylagosságára hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor az elsődleges többséghez való tartozás egyik fő médiumának továbbra is az egyes nyelvek tekintendők.²⁰ Azonban a nyelv is ki lehet téve belső határmegvonási próbáknak²¹, ahogy azt pár évvel ezelőtt, a szerb és a montenegrói „nyelv” politikai indíttatású szétválasztása is mutatja. Az identitást „természetből adódóan” közvetítő közös nyelv hiányában az elsődleges többség az összetartozás más, intézményesen biztosítható/-andó garanciáira szorul.

Az így létrejött többségekből kimaradva a társadalom vertikális, osztály/réteg alapon és horizontális, területi/etnikai alapon elkülönülő egységei nem kerülhetnek hatalmi/döntéshozói pozícióba. A vertikálisan elkülönülők azért, mert eleve kívül maradtak a politika új alapokon kiépülő alrendszerén (gondoljunk a különféle cenzushoz – mint gazdasági potenciálhoz – kötött bevonási küszöbökre). A területi/etnikai csoportok pedig azért, mert számbeli arányukból kifolyólag legfeljebb, ha a „releváns kisebbség” szerepe juthat nekik az új hatalmi formában. Ez akkor is igaz volna, ha a kialakuló többségi demokráciát döntően tisztességesen működtetett hatalomtechnikai megoldások jellemeznék, ami a vizsgálendő balkáni és kelet-közép-európai térségekben az elmúlt másfél évszázad során nem fordult soha tartósan elő.

2.2. A probléma politikatudományi megalapozása

A politika résztvevői a fenti strukturális ellentmondásokat már a kezdeteknél felismerték, de tudományos szempontból napjainkig sem szentelődött nekik kellő figyelem. A „nemzetiségi kérdés” például a Kelet-Közép-Európa politikatörténetén belül, s ahhoz kapcsolódva a szerb historiográfiában is fontos. Ám értelmezése inkább csak a jelenségek szintjén mozog. Pedig a horizontálisan intézményesült társadalmi különbségekből fakadó kisebbségi – etnikai – problémák e térségben máig nyitva tartják az elsődleges többség, ennek függvényében az állam határmegvonási potenciáljának²² kérdéskörét. Amióta ugyanis a többségi képviselési elv a szuverenitást a választójoggal rendelkező állampolgárok politikai akaratképzésének jogosultsági körébe utalta, azóta a különféle (etnikai) kisebbségek önrendelkezési problémája – a politikai akaratformálás különböző szintjein – újra és újra felszínre kerül. Az államalkotás az elsődleges többségek monopóliuma. S csak a szuverenitás gyakorlásának teljes vagy részleges elvesztése esetén kerülhet sor az elsődleges többség akaratával egybe nem vágó területi-kisebbségi igények artikulálására. A kisebbségek akaratképzése eddig csak a „politikacsinálás”

19 GULYÁS László: *Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában, 1945–1980*. Tér és társadalom, 2009. 2. 152–161.

20 Ahogy azt Nádor Orsolya *Nyelvpolitika* című könyve is bemutatja, a nyelv státusza a politika formatörténeti változásai közepette is képes megjeleníteni a hatalomból való részesülést az idők során. NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika*. Budapest, BIP, 2002.

21 *A határmegvonás* a rendszerelmélet szerint a társadalom alpművelete, melynek során elválik egymástól rendszer (System) és környezet (Umwelt). Claudio BARALDI– Giancarlo CORSI– Elena ESPOSITO: *GLU – Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme* Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1997. 195–199.

22 Itt az állam formájában megjelenő, szegmentált (egymás mellett párhuzamosan létező) társadalmi rendszerek belső alrendszerei közötti el-, illetve kikülönülésről van szó. Lásd Baraldi (*Aus-*)*Differenzierung* – (ki)különülés – szócikkét a *GLU*-ban. BARALDI–CORSI–ESPOSITO i. m. (21. l.) 26–28. Ez a határmegvonás „látható” eredménye.

alacsonyabb – regionális és helyi – szintjein intézményesülhetett. Újabban azonban, a határmódosítások teoretikus felvetését is ki kívánva kerülni, *nem területi elven* szerveződő (személyi/perszonális) autonómia koncepciókban is testet ölt. Ezt a célt hivatott objektíválni pl. a szerbiai nemzeti tanácsok intézményrendszere is.

A horizontális egyenlőtlenségek felerősödéséhez az állam szerepének XIX. századi átértékelődése is nagyban hozzájárult. A XVIII. és a XIX. század fő különbsége az uralom médiumának formaváltása az úr/alattvaló viszonyról a többségi elvű képviseletre.²³ Utóbbit a politikai akaratképzés szempontjából a *hatalmon lenni/ellenzékbe szorulni* kettőssége jellemzi. A XIX. és a XX. század viszonyában a meghatározó különbség leginkább egy, graduálisan változó, az állami szerepvállalás (redisztribúció) kialakulásával mutatható fel. Az állami beavatkozás szintje a kezdeti minimálisról (védelem, infrastruktúra) a jövedelmek egyharmados – a jóléti és a szocialista államokban olykor akár a kétharmados – arányt is meghaladó újraelosztássá nőtt.²⁴ Előbb saját felügyeletébe, majd hatáskörébe vonta az oktatást, azután a házasság és a születés intézményeit ellenőrizve háttérbe próbálta szorítani az egyházakat. Ezzel egyidejűleg a tömegmédiát is a saját – és ezen túlmenően elsősorban az elsődleges többség – érdekeit (finoman vagy kevésbé cizellált eszközökkel) versenyelőnyhöz juttató rendszabályok közötti működésre kényszerítette.²⁵ Ezek azok a fő életvilágbéli, illetve rendszerdimenziók, amelyek a kisebbségesedés (az intézményesült horizontális társadalmi különbségek) folyamatában a döntéshozatalon/akaratképzésen túl is kihatottak a peremre szorultak deprimáltságára.

A fő különbség a horizontális és a vertikális egyenlőtlenségek „alsó felén” lévők között abban ragadható meg, hogy az utóbbiak számára a többségi elvű képviseleti rendszer kiteljesedése²⁶ – távlatilag – magában hordozta az uralomra jutás lehetőségét. A kisebbségek azonban csak a határmegvonások, a területi újraszegmentálás napirenden tartásában bízhattak.

Ennek az antagonisztikus érdekellentétnek a tompítását szolgálja a kisebbségi intézményrendszer kiépülése, amely az emberi jogok fejlődésével párhuzamosan halad.

2.3. A demokrácia vakfoltja

Gondolatmenetem másik sarokpontja az, hogy a fenti folyamatnak tudható be a „kisebbségesedés”. A politikai értelemben vett kisebbségek is csak akkor jelennek meg, amikor kezdenek kiépülni a nemzetállamok, hiszen az ő társadalmi nagycsoportjaik a többségi döntési elv mentén többnyire kimaradnak a kormányzásból. *Ez okozza a képviselt elvének egyik legfontosabb strukturális anomáliáját: a demokrácia vakfoltját.* A kormányzati hatalom közelébe legfeljebb csak, mint *koalíciós partner* kerülhetnek a pártrendszerek ki- és átalakulásával. Ezek a körülmények identitásukat és társadalmi szereplésük kereteit egyaránt átforgalmazzák.

Ennek a társadalomelméleti összefüggésnek a bemutatásához a kisebbségkutatás uralkodó paradigmáitól el kell távolodni. Én, Niklas Luhmann nyomán, a rendszerelmélet látásmódját alkalmazom. Így kerülhet előtérbe egy olyan összefüggés rendszer, amely a jelen témára

23 Niklas LUHMANN: *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 58.

24 KOLOSI Tamás: *A terhes babapiskóta*. Budapest, Osiris, 2000. 60.

25 Ez a másodlagos többségek *kisebbségesedése* során volt döntő fontosságú – az állam érdekében (az elsődleges többség érdekében) hivatkozva szinte bármikor korlátozni lehetett az ő nyilvános érdekartikulálásukat.

26 Ezalatt az egyenlő, szabad és titkos választást, azaz a tárgyalat uralmi forma belső evolúcióját értjük.

vonatkoztatva is újszerűnek látszik. Az eddigiek során a politikai események és a különféle kisebbségelméleti megközelítések inkább elfedték, mint kiemelték az uralom formaváltásának a dimenzióját. Az etnikumok létezése a hatalom szempontjából relevánssá akkor vált, amikor a szuverenitást a népszuverenitás, illetve az azt kifejező képviseleti elv mentén kezdték újragondolni.²⁷

A modernitást megelőzően az azonos vagy hasonló identitású, és azonos vagy hasonló privilégiumokkal rendelkező, vagy azoktól megfosztott csoportok – politikai értelemben – nem voltak kisebbségek²⁸. Ezért aztán nem látszik igazán tarthatónak az az elképzelés, amely folytonosságot tételez fel a premodern abszolutizmus korában létező „etnikai kisebbségek” és a képviseleti elv érvényesülésével új viszonyok közé került „nemzetiségek” között. *Még akkor sem, ha az egyes közösségeket a formaváltás előtt és után is ugyanazon személyek alkották!* A birodalmi elvre épülő abszolutizmus idején e közösségek ugyanis tartós és önálló politikai súllyal nem rendelkező társadalmi nagycsoportok voltak. Átmeneti politikai súlyra csak az úr/alattvaló viszony pillanatnyi érdekviszonyai mentén tettek szert. A korábbi *kevesekből* csak a többségi képviseleti politikai rendszerbe való beemelődés során lett *kisebbség*. A többségi elv alapján működni kezdő politika alrendszere e formaváltás során létrejött kisebbségeket rögtön ki is zárta a politikai hatalom gyakorlásának valós lehetőségéből²⁹.

Ebből kifolyólag a határok többszöri átrendezése sem szolgálhatott megoldással, mivel a többségi elvű képviselet mellett a demokratizálódási tendenciákkal is csak *finomodott* az alapvető különbség. A fokozatosan kiépülő választási-, majd a deliberatív demokrácia is az egyes országhatárokon belül a politikai önkifejeződés lehetőségéhez jutó nagycsoportokat (etnikumokat, résznemzeteket, egyéb kisebbségeket) a további szegmentálódás felé tolja³⁰. Bár ez eddig nem igazán vezetett a föderális szint alatt szerveződő területek elszakadásához.³¹ Kivételt talán csak Koszovó jelent. Itt az 1990-es évek végéig politikai értelemben kisebbségben, számbelileg – a területen belül – többségben lévő albánok, de facto elszakadtak Szerbiától.³² Miközben az új területi leosztásban már a protektorátus idején politikailag is kisebbségbe került szerbekkel szemben a radikális „kisebbségtelenítés”, az etnikai arányok erőszakos megváltoztatásának

27 Niklas LUHMANN: *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris-Gond, 1999.

28 A hatalomhoz való hozzáférés strukturális hiányának csak egyik, történelmileg meghatározott, jelenség-együttese a kisebbségi lét. Miközben általánosan elterjedt a hatalom hiányát megtestesítő társadalmi csoportokat kisebbségként megnevezni. Ez szerintem, tudományelméleti alapon, tarthatatlan gyakorlat.

29 Nem válhatott belőlük a hatalom médiumát megkettőző kormány/ellenzék státuszért önmagában is küzdeni képes politikai aktor.

30 Gondoljunk a belga viszonyok újraszabályozására, vagy a spanyol régióknak az etnikai elv mentén történő új tartalommal való felruházására, illetve az 2014-es skóciai népszavazásra.

31 Katalóniában is sor került ugyan egy nem kötelező érvényű népszavazásra, de ez inkább a politikai résztvevők jelen struktúráján belüli mozgásterét látszik egyelőre befolyásolni, semmint az önálló Katalán állam megteremtést vizionálja. A föderalizmus/regionalizmus elméletileg is új kihívásokat vetít előre Spanyolország belső szerkezetének alakulása okán. A trendbe fordulatot a skót népszavazás hozott 2014-ben. Ekkor történt meg először, hogy egy (amúgy nem egészen tipikus) „nemzetállam”, az Egyesült Királyság, ügdyöntő népszavazást tartott, s annak következményeit, a kimeneteltől függetlenül, hajlandó volt elismerni. Itt azt kell hangsúlyozni, ami végül is nem következett be: de az EK hajlandó lett volna elismerni, hogy a skóciai népszavazás az ő területi egységére nézve hátrányos eredményhez (kiváláshoz) vezet.

32 Az elszakadási folyamat még mindig zajló fázisa, a nemzetközi protektorátus, és az azalatt kikiáltott függetlenség, majd a 2008-ban létrejött állam önállóságának nemzetközi jogi konszolidálása ebben a tekintetben legfeljebb csak a folyamat lezáratlanságát mutatja. Koszovó nemzetközi jogi státusz ténylegesen nincs kihatással a horizontális egyenlőtlenségekre.

eszközével próbálták élni. Ahogy az 1999-es NATO-beavatkozást megelőzően, a szerbek is az etnikai tisztogatás eszközével kívánták a maguk javára fordítani a tartomány etnikai viszonyait. Közben a szembenállást kiváltó uralmi forma – lényegében – érintetlen maradt.³³

2.4. A kisebbségek térbeli elkülönülésének problémái

A kisebbségek által uralható közigazgatási területek leválasztásának intellektuális gátja a szuverenitás kérdése. Az elsődleges többség ma is a többségi nemzet állami szuverenitásának elvesztését vizionálja, amikor területi elven szerveződő közigazgatási alakulat tűnik fel a politikai napirend horizontján. Paradox módon ez a félelem a választási demokrácia kiteljesedése után is fennmaradt, pedig éppen ezek a hajdan a kikerekítési, napjainkban az autonómiaképzési követelésként megfogalmazódó programok képesek tompítani a rendszer strukturális anomáliáit. Ezeket az anomáliákat a demokratizálódás csak egyre szembetűnőbbé teszi. (Láthatóvá válik a vakfolt árnyéka.) A szuverenitás fogalmilag képlekenyebbé vált az Európai Unió kiszélesedésével, de a gyakorlati félelmek az általam vizsgált térségben továbbra is felülírják a lehetőségeket. Az Európai Unió szakpolitikái kapcsán elvárt regionalizáció önmagában, a tüneti kezelésen túl³⁴, nem kecsegtet megoldással. Ugyanakkor keretet adhat ahhoz, hogy a deliberatív politikai forma területileg is releváns hatalomtechnikai eljárásmodjai kialakulhassanak.³⁵

A történeti példák is arra figyelmeztetnek, hogy a hatalom tényleges birtokosai igyekeznek a maguk érdekei szerint kiüresíteni a térbeli elkülönülés intézményrendszerét. Az abszolutizmusra hajló uralmi rendszerek változatos példáit voltak képesek felmutatni a kiüresített regionalizációnak. Mert *a kisebbségek számára a többségi elvből fakadó hatalomnélküliség csak – a területi önszerveződés alsóbb szintjein is – a döntéshozatal, az érdek- és értékartikuláció tényleges átengedésével tompítható. Maga a képviselő kompetenciák nélkül, vagy azok alacsony szintje mellett, nem vezet eredményre.* Erre mutat rá a Vajdaság ezredforduló utáni helyzetének alakulása is.

A Vajdaság Statútumának közelmúltban zajló szentesítési procedúrája, majd annak a 2013 végi AB-döntéssel való visszanyesése is tanulságokkal szolgál ezt illetően³⁶. A kisebbségeknek a centralizmusnál kedvezőbb, de önmagában még valódi kisebbségi autonómiát nem jelentő, azaz döntési/végrehajtási kompetencia nélküli területi beágyazottsága lépés előre, ám nem keverendő össze a többségi elv valódi korrekciójára irányuló kisebbségi autonómiával!

33 A helyzet parlamenten kívüli eszközökkel történő „megoldódásában” persze a ’90-es évek albán stratégiájának is nagy szerepe volt. A fennálló politikai és társadalmi intézmények bojkottálásával és egy ún. párhuzamos társadalom kiépítésével a folyamatok a nyilvánosság számára kevésbé követhető „társadalom-alatti” közegben zajlottak. Miközben a szerb illiberális hatalom és helyi szövetségei bevonultak az albánok által „üresen hagyott” tartományi intézményekbe.

34 A megoldás európai gyökereit vizsgálja Losoncz Alpár *Európa-dimenziók* című könyve. LOSONCZ ALPÁR: *Európa-dimenziók*, Újvidék, Fórum, 2002.

35 Ezek kiharcolásáról és jogi keretbe foglalásáról ad leltárt ifj. Korhecz Tamás könyve. IFJ. KORHECZ TAMÁS: *Ottthonteremtőben a szülőföldön*. Újvidék, Fórum, 2009.

36 Miközben a szakma, s azon belül Tóth Norbertnek *A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata* című kötetben felállított tipológiája nyomán szeretnénk kihangsúlyozni, hogy a Vajdaság léte és státuszának átalakítására irányuló törekvések a 20. századtól nem tekinthetők területi, legfeljebb csak területi színezetű autonómia-megoldásnak. TÓTH NORBERT: *A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata*. Budapest, NKPI-L'Harmattan, 2014. 19. 28.

Még akkor sem, ha a többségi nemzet centralizáció párti része a Vajdaság autonómiára való törekvését nem gazdaságföldrajzi (regionalizációs), hanem kisebbségpolitikai programként igyekszik is beállítani a tömegmédiában. Miközben ezen a szerbek által bő 2/3 arányban lakott területen a többségi akarat ellenében soha nem realizálódhatna alulról jövő kezdeményezés még gazdasági alapon nyugvó regionalizmusként sem.

Perszonális autonómia cím alatt vált a közgondolkodás témájává (topikká) az az elképzelésrendszer, amely a politikai értelemben vett kisebbségek problémáit a területhez kötöttségtől elszakadva próbálja meg kezelni. Ennek egyik részleges megvalósulási formája Szerbiában a nemzeti tanácsok intézményrendszere. A nemzeti tanácsok nyújtanak némi cselekvési teret a nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi önszerveződésének a többségtől identitásalapon eltérő bizonyos dimenziókban. Ilyenek a nyelvhasználat, az oktatás, a kultúra és a tájékoztatás. Ez a program a támogatói szerint elegendő, elutasítói szerint viszont túl kevés az önazonosság biztosításához, az identitás újraépítéséhez.

3. A „dinamikus demokrácia” és az Európai Unió

3.1. A globalizáció, mint az európaizáció kontextusa

A globalizáció minden bizonnyal a társadalomtudományok diskurzusainak egyik legnépszerűbb, egyben a leginkább kiüresedett része.³⁷ Már a meghatározásban magában is van logikai ellentmondás, hiszen a glóbuszon zajló folyamatok „elföldiesüléséről” beszélni tautológia, ahogy arra Kolodko is felhívja a figyelmet.³⁸ A gazdasági és a társadalmi globalizációnak egyaránt kiterjedt a szakirodalma. Én a tárgy szempontjából meghatározó felvetéscsoportokra szűkítem le a vizsgálódásaimat: egyrészt az Európai Közösség és az Európai Unió kibővítése, és az addig létrejött kapcsolatrendszer szorosabbá tétele során megfogalmazódott társadalomtudományi felvetéseket mutatom be. Másrészt az ún. *fölemelkedő Európa*,³⁹ az egykori második világ, ma poszt szocialista térség valós uniós perspektívával, már elnyert tagsággal vagy a közeli jövőben, a gyakorlatban is érvényesíthető, tagjelölti státusszal rendelkező, Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európában található országok elmúlt két évtizedének történetével összefüggésben született elképzelésekre reflektálok.

Mindkét megközelítés középpontjában az *európaizáció*, a gazdasági és társadalmi egységesülési folyamatok távlati perspektívájának intézményesült, ill. intézményesülésre váró keretfeltételei állnak. A globalizáció természetének egyik legplasztikusabb áttekintését Ulrich Beck adta. Szintén hozzá fűződik az a jelen gondolatmenet szempontjából meghatározó fogalomkör, amely *kockázattársadalom* (Risikogesellschaft) terminusa révén vált ismertté. Becknek a 2005-ös németországi választások kapcsán írott *Was zur Wahl steht (A választás tétje)* című kiadványából veszem kölcsön a következő meghatározást, amelyben az idézett szerző a drámajáték korongjainak segítségével szemléltette a változást.

37 CSABA László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest, Akadémiai, 2006. 169.

38 W. GRZEGORZ KOŁODKO: *Mérőföldkövek*. Budapest, Akadémiai, 2009. 94.

39 Csaba, 2008.

„A globalizációval azonban új mozgástér és a cselevés új keretei jöttek létre. A politika elvesztette határait és állami jellegét, aminek következtében új játékosok, új szerepek, új források, ismeretlen szabályok, új ellentmondások és új konfliktusok bukkannak fel. A régi játékban minden korong csak egyet léphetett. De ez már nem áll az uralomért és a hatalomért folytatott új, névtelen küzdelemre. A tőkét jelképező korongok például új mobilitásra tettek szert, ami emlékeztet a sakkban a lóra vagy a bástyára; így tehát eklatáns különbségek és szokatlan polivalenciák mutatkoznak meg a korongok és lépések stratégiai minőségében. A régi és új szereplőknek először is ki kell találniuk, azaz meg kell határozniuk, és ki kell alakítaniuk szerepüket és forrásaikat a globális küzdőtéren. És nemcsak az új játékszabályok, hanem a játék céljai sem világosak.”⁴⁰

Beck helyzetleírásával kapcsolatban a politikaelméleti vonatkozásai miatt néhány érvényességi megszorítást kell tennem, ugyanakkor az alapdiagnózisát elfogadom: nem a globalizáció a probléma lényege, hanem a globálissá váló viszonyok félre/meg nem értésre alapozott értelmezése,⁴¹ valamint a „gyógyírt” is, hozzá hasonlóan, a változáshoz illeszkedő cselekvőképes intézményi keretek mielőbbi megteremtésében látom. A kérdés az, hogy melyek ezek az intézmények, és hogyan alakíthatóak ki/hozhatóak létre?

3.2. A globalizáció hatása az integrációra

A társadalomtudományokban már a gazdasági integráció kezdeti időszakában felvetődött, hogy egy gazdasági egységesülést célul tűző, de a politikai és a társadalmi integrációt középtávú célként „*még nem teljesen időszerű*”-nek tartó, halogató politika előbb-utóbb rendszeranomáliákhoz vezet.⁴² Az, hogy ennek így „kellett” történnie, visszavezethető a (világ) társadalom⁴³ gazdasági és politikai szektorainak eltérő működési logikájára. Napjainkra a gazdasági eredetű társadalmi anomáliák túlterhelték a nemzetállami szintű, szegmentáción alapuló politikai szférákat. Köztük az Európai Unió problémák megoldására alkalmas potenciálját, miközben a pénz- és a befektetéspolitika tekintetében „a piacok” kockázatközösségként kezelik tagállamait és nagyobb régióit.⁴⁴ Az viszont még nem látszik, hogy az integráció túl tud-e lépni a sokak által lényegi tulajdonságaként tételezett korlátozott cselekvőképességének korlátain.

E helyzet arra mindenképpen alkalmas, hogy újra lehessen gondolni a cselekvőképes Európai Unió, mint globális nagyjátékos (a Dáma) kialakításának gazdasági integráción túlmutató keretfeltételeit. Ehhez elsősorban a cselekvőképességet biztosító intézményekről, és a létrehozásukhoz szükséges forгатókönyvekről (európaizáció alulról és/vagy európaizáció felülről), valamint a társadalmi integráció lényegéről [*Miben más Európa, mint a világ többi egységesülő vagy csak egységesként kezelt (klaszterként funkcionáló) megarégiója?*] is szólni kell. Ez utóbbira még 1993-ban, még a két nagy bővítési hullámot megelőzően Richard Münch *Az Európa-projekt*

40 Ulrich BECK: *A választás tétje*. Szeged, Belvedere, 2006. 39–40.

41 Uo., 52.

42 Richard MÜNCH: Az Európa-projekt (részlet). In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 107–199.

43 Beck, 2007.

44 FARKAS Beáta: A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. *Statistikai Szemle*, 2011. január. 50–72.

című munkájában a historizáló perspektívából keresett válaszokat.⁴⁵ Münch a nyugati nemzetállamok kialakulásának, belső egységesülésének a folyamatai között párhuzamokat keresve próbált támpontokat találni egy majdani, teljesebb Európa-projekthez.

3.3. Az integrációk mozgatóiról

Különbséget kell tenni a rendszerszintű (teljes/szerves) és az egy-egy alrendszer indukálta (monoszférikus) integrációk működési jellegzetességei között. Az integrációra való törekvés nem új jelenség, egyben nem az ún. második modernitás terméke.⁴⁶ A premodern korban és az első modernitás hajnalán azonban az integrációra való törekvés formái sokkal kevésbé voltak szofisztikáltak. Megmaradtak egy-egy társadalmi szféra, így a hatalom (az állam) terjeszkedésének felülről vezényelt, többnyire nyers formáinál. Akármilyen formában is került sor rájuk, a létrehozó hatalmi centrum meggyengülésével erodálódtak, akár meg is szűnhettek.

A Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia uralmi viszonyaink történetét elemezve már volt alkalmam a hatalom önmozgásának és körülmények hatására történő intézményi átalakulásának a mozgatóira rámutatni. Azt vizsgáltam, hogy miként váltott át a birodalom felvilágosult abszolutizmusa a képviseleti uralomra, majd hogyan vezetett el az integráció reformjáiig, az osztrák-magyar kiegyezésig, amely ugyan megfelelt a kortárs államjogilag domináló formszemléletnek, de messze nem elégítette ki a felülről integrált államterületek lakosságának politikai igényeit, továbbá a kisebbségek társadalmi nagycsoportjainak intencióit sem.⁴⁷ Az integráció formáját a belső szegmentáltsága miatt kezelni nem képes OMM felszámolásra volt ítélve.⁴⁸

Nem csak a szakemberek (kutatók és szakpolitikusok), hanem a közemberek is érzékelik, hogy a gazdasági integráció sem ismer „határokat”. Vele szemben csak egy-egy megatértség, vagy olyan gazdaságilag teljesen ki nem nyíló államhatalom, mint Kína vagy India képes releváns „intézkedéseket” tenni. Az Európai Unió számára, különösen annak egyes, nyitott gazdaságokkal rendelkező, a nemzetközi gazdasági folyamatokban nagymértékben integrálódott⁴⁹ „nemzetgazdaságai” számára ez nem lehet reális opció. Ahogy Beck a már idézett munkájában írja:

„Nem a világ átváltozása a probléma, hanem az, hogy magunknak kellene megváltoznunk ahhoz, hogy az átalakult világban cselekvőkésesek legyünk. Konkrétabban: az, akinek fontos és szent a nemzet érdeke, annak európai – végső soron kozmopolita módon kell gondolkodnia és cselekednie.”⁵⁰

45 MÜNCH i. m. (42. lj.) 113.

46 Ulrich BECK: *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest, 2003.

47 PAP Tibor: *Regionalizáció/izmus és/vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére*. VIKEK Közleményei, 2010. 2–3. 331–336.

48 Ma úgy mondanánk: politikai értelemben az adott hatalmi forma, az osztrákok és magyarok, illetve alacsonyabb szinten a magyarok és a horvátok kiegyezésére épülő, ám az azon túli belső szegmentálódási követeléseket kezelni képtelen formáció *fenntarthatatlannak bizonyult*.

49 Itt a gazdasági integráció mértékéről és nem annak minőségéről van most csak szó, s főleg nem az integráció társadalmi vonzatairól (közgazdasági kifejezéssel: externáliákban jelentkező, a piac által el nem fogadott /vele eddig el nem fogadtatott – intézmények hiányában ki nem kényszerített – áráról).

50 BECK i. m. (40. lj.) 52.

A cselekvőképességét csak akkor állíthatja vissza/nyerheti el az EU, s vele együtt/összhangban az őt alkotó nemzetállamok, ha a világméretű gazdasági integráció monoszektoriális projektjét mielőbb sikerül *társadalmiasítani*. A társadalom egyes részrendszerei közötti kölcsönhatásokat Richard Münch (a parsonsi, luhmann-ni tradíció nyomán) *interpenetrációnak* nevezi,⁵¹ szerinte a társadalmi integráció sikere attól függ, hogy az egyes részrendszerek mentén konstituálódó – az eredeti rendszerelmélet Luhmann által megalkotott és képviselt vonala által külső – környezeti információk, miként közvetítődnek és épülnek be az egyes alrendszerek működésébe. A politika/nem politika fogalompárjának működés közbeni bemutatásával szemlélteti is ezt a folyamatot.⁵² Az eredetileg merev rendszeri/környezeti viszonyoknak a társadalomelmélet által is átjárhatóvá tett,⁵³ s a korábbi – gazdasági nyelven fogalmazva – exogén tényezőket is illetően feldolgozni képes rendszerproduktumok az önálló alrendszeri működési logikában költségként meg nem jelenő időben és/vagy térben szétterülő, és felhalmozódó externáliákat is képes lesz a megfelelő intézménynek kiépülése következtében a költség keletkezésének helyére terhelni (azt közvetlenül az *árban* vagy közvetve a végzett tevékenységre kirótt *adóba* beépíteni).

Az újabb válság kiélezte annak a szükségességét, hogy a funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszerek között megjelenő költségáthárítási/elszámoltatási igényeket megfelelő elméleti és gyakorlati mechanizmusokkal bátyázzák körül. Az elmélet szerepe többszörösen felértékelődött. Egyrészt mert az egyes szaktudományok nem igazán képesek túllátni a saját tudományterületeik elméleti koherenciáinak védelmében emelt kerítésein. Másrészt, a lengyel közgazdász és szakpolitikus, Kolodkóval szavaival, mert: „*Mindenkinek olyan világ adatik meg, amelyet képes megérteni.*”⁵⁴

4. Az Európai Unió cselekvőképtelensége és a képviselet

Az évek során kialakult EU-s intézményrendszer kapcsán szokás *demokratikus deficit*ről beszélni. Ez a meghatározás talán kielégíti a média fogalomhasználata által elvárt pontosságot, de a politikaelmélet tudományos elvárásai tekintetében mindenképpen pontosításra szorul. Első körben arra szeretnék apellálni, hogy logikai értelemben a nyugatias, az euro-atlanti kultúrkör értékcsarnokának hagyományaira épülő politikai berendezkedések egytől-egyik a demokráciadeficit hangzatos, de lényegét tekintve keveset jelentő jelzőjével írhatóak le. A kérdéses politikai rendszerek ugyanis, nem a nép – közvetlen – uralmán, hanem az uralom, a döntéshozatalnak egy, általánosan elterjedt, ám ennek ellenére a szó szigorú értelmében demokráciának nem tekinthető formáján, a mindenkire kötelező érvényű döntések meghozatalának racionális átruházásán, a képviseleten alapulnak. Ezért is szokás őket – az eredeti fogalom felpuhításával – *képviseleti demokráciáknak* nevezni. A demokrácia és a képviselet egymáshoz való viszonyulása elméleti értelemben sarkalatosabb kérdés annál, hogy itt most néhány mondatban rövidre tudjam zárni. Így most csak annyit jegyeznék meg, hogy – az

51 Richard MÜNCH: Fizetés és tisztelet: a gazdaság és a politika viszonyáról. In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 53–106.

52 Richard MÜNCH: Politika és nem-politika. – A politikai szabályozás, mint alkotó folyamat. In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 11–52.

53 A valóság számára ez soha sem jelentett akadály, a kérdés csak az volt, hogy ki viselje a költségeket.

54 KOLODKO i. m. (38. l.) 202.

Európa-szerte általánosan elterjedt elvárásokkal szemben – az, Körösényi szóhasználatában *fából vaskarika*, fogyaszthatóbb mediatisáltabb megfogalmazásban: *lehetetlen küldetés*.⁵⁵

A helyzetet a fentiek mentén újraértékelve azt le lehet szögezni, hogy az Európai Uniót a politikai képviselőt eddig kialakult formáiból fakadóan a *képviselési deficit* jellemzi. És a másik, a működése kapcsán megfogalmazott kritika, a cselekvőképesség hiánya, is nagyrészt erre a gyakorlatban is alacsony működési hatékonyságot eredményező intézményi megoldásra vezethető vissza. (Márpedig a gazdaság felől nézve nem törekedni a működés hatékonyságának maximalizálására több mint bűn, – strukturális/konstrukciós – hiba.) Így az EU nem képes megfelelni a globalizáció indukálta permanens változások következtében őt és az őt alkotó részelemeket (a tagországokat) érő kihívásoknak. Hogy az azokon belül fellelhető hatalom nélküli társadalmi nagycsoportok elvárásairól most ne is tegyek említést.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy miben nyilvánul meg, és milyen strukturális okokra vezethető vissza ez, a cselekvőképességet is korlátozó, képviselési deficit.

A hagyományos politikai formációk közül azokban, amelyek illeszkedni próbálnak az euro-atlanti értékek oszlopcsarnokához a törvényhozás és a végrehajtás jól elkülönülő részei a hatalmi ágaknak. Azok az állam szuverenitásának, mint adott, jól körülhatárolható területhez, s az ahhoz kötődő állampolgárokhoz tartozó szervezeti egységnek a fő letéteményesei. Ám az EK, majd az EU eddig kialakult formáit tekintve nem állam. Így a hagyományosan az államisághoz kötődő funkciók terén is kihívásokkal küszködik. Ennek egyik, talán leginkább szembeütő formája a szuverenitás problémaköre: Ki és mennyit ruházott rá át a „saját” – eredetileg oszthatatlanként elképzelt – szuverenitásából? A már megszerzett szuverenitás foka (egy másik, politikai értelemben fából vaskarika) mennyiben öngerjesztő, s mennyiben van szükség a további, az éppen szükséges szuverenitás szint eléréséhez újabb átruházási aktusra?

A szuverenitás kérdéskörétől ugyan nem teljesen függetleníthető, de azért formálisan jól elkülönül a képviselt kérdésköre. *Mely szervezet (Bizottság, Parlament, Tanács) kiket/miket képvisel az Európai Unióban, s e képviselőt ellátásának formájalmódja milyen mértékben van kihatással a mindenre kötelező érvénnyel meghozandó döntésekre?* – ami az én felfogásomban továbbra is a politika lényegi megkülönböztető jegye, rendszerspecifikuma.

A képviselő és a döntéshozatal hagyományosan a parlament és a kormány összjátékára épül. Ez a többszintű területi berendezkedések esetében némileg bonyolódhat, de általában a képviselt és a döntéshozatal felső szintjének a működését az alsóbb szintek csupán ellenőrizni hivatottak. Ha meg is jelennek valamiféle elkülönült képviselési testületben az alsóbb szintek érdekeinek hordozói, az is csak ellensúlyt képezni hivatott a tőle magasabb szegmentációs fokon álló, vele amúgy analóg, elvi alapon létrejövő formációknak.

Az EU szervezeteinek összjátéka ennek a fonákja. A tagállamok érdekeinek képviselési szerve (a Tanács) dominálja a döntéshozatalt. Ezek végrehajtásáért (és nem kis mértékben előkészítéséért is) a Bizottság a felelős. A Parlament jórészt (bár csökkenő mértékben) csak szekundál mindehhez. Az, hogy a Parlament teret nyert a Tanáccsal szemben, még nem enyhíti az európai polgárok demokráciával kapcsolatos elképzelései mentén megfogalmazódó azon hiányérzetét, mely szerint a tanácsi döntéshozatal kirekeszti őket az európai ügyek tagállami szinten megszokott és elvárt, képviselési elvű kormányzásából.

55 KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia – Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 144–163.

Az EU így szervezetileg sem képes a politika terén funkcionálisan jól működni [azért sem, mert nem felel meg a rendszerelmélet azon kritériumának, miszerint a rendszer mindig több (hatékonyabb), mint elemeinek összessége]. Ráadásul az európai polgárok szemében sem vált eddig teljesen legitim politikai formációvá, hiszen – kidolgozott társadalmi identitás hiányában (melyre többségek és kisebbségek, centrum- és peremállamok lakói építhetnének) – nem tudja hozni az ő demokrácia felfogásuknak megfelelő képviselő legitimációs minimumát sem, amit a tagállamok szintjén a választók elvárnak – és, többé-kevésbé meg is kapnak – a politikától.

Az a paradox helyzet látszik tartóssá válni, amely egy, az alkotóelemek szintjén már „meghaladott” konszenzusos, a racionális alkut preferáló döntéshozatali megoldásra épül. Ez próbálja a globalizált világ főleg gazdaság által dinamizált, de főként a társadalom szintjén jelentkező, a szolidaritás hagyományos – első modernitásban kivívott – formáit kikezdő kockázatokat kezelni hivatott döntéseket meghozni. Történik mindez egy, az EU polgárait a döntéshozatal folyamatában csak származékosan (a nemzetállami választások szintjén) bevonó struktúrában. Miközben a döntéshozatal maga vontatott, a döntések végrehajtásának határfoka mélyen az elvárt szint alatt marad. A folyamat számonkérhetősége pedig minimális.

Az EU-s politika tényleges döntéshozói az EU-s polgárok közvetlen akaratnyilvánítása mentén – megfelelő intézményi struktúra hiányában – leválthatatlanok. Az EU, mint a végig nem vitt integráció adott szinten megrekedt, a nemzetközi kihívásokra válaszolni csak elvben tudó, de a gyakorlatban jórészt cselekvőképtelen hibrid politikai formáció, ma már láthatóan nem képes megoldani azokat a feladatokat, amelyek ellátása céljából létrehozták. Ez leginkább az őt a XX. század utolsó harmadában a konszenzus elve mentén, a saját képükre kialakító tagállamoknak köszönhető. A döntéshozatalnak ez, a mára „meghaladottá vált”, formája (a Tanács megreformálhatatlannak mutakozó primátusa) az őt alkotó szereplők ellenérdekeltsége okán is kikezdhethetetlen. Ez az egyelőre felülírhatatlannak tűnő intézményes bebetonozottság játssza az elsődleges szerepet abban az általános érzületben, amely a kelet-közép-európai térségben szocializálódottak számára egyáltalán nem ismeretlen. Ezen a szocialista időkre visszanyúló közös valóságtapasztalaton alapuló, népi önjellemzés szerint a helyzet – relatíve – nem rossz, de reménytelen.

4.1. Az EU-s identitás kiépülésnek elakadása.

Az identitás kialakulásának konstruktivista iskolája komoly szerepet tulajdonít a folyamatban a politikai diskurzusnak.⁵⁶ Az azt megjelenítő szimbólumok megalkotása és folyamatos karbantartása fontos szerepet játszik. Ezzel szemben az etnoszimbolisták a múlt szerepének és a mentális tartalmaknak a fontosságát hangsúlyozzák.⁵⁷ Az identitás építésének folyamatában, annak kiteljesedéséhez – Anthony D. Smith nyomán – két momentumot hangsúlyoznak: az ún. *bürokratikus bekebelezést*, és a *belülről történő mobilizálást*.⁵⁸ E két eljárás megfeleltethető lenne az össz-/egységes európai identitás felülről és/vagy alulról induló/táplálkozó

56 KOLLER Boglárka: Nemzeti és európai identitás. In Hegedűs István (szerk.): *A magyarok bemenetele*. Budapest, DKMKKA, 2006. 20–21.

57 Uo., 19.

58 Uo., 20.

kialakulásához. Egyelőre azonban azt kell mondjam, hogy sem alulról, sem felülről nem látszanak kialakulni markáns identitásjegyek, az alapláron a szegmentáció lényegi dimenzióit megtartani kívánó Európai Unió tagállamainak a polgárainál. Annak ellenére, hogy az EU a világtársadalmi kihívások kockázatait egységesen próbálná kezelni. Szimbólumok még csak-csak vannak – a zászló, a himnusz, az EU-nap –, de azok nem mutatnak túl egy, a konstruálás elején álló pszeudo-közösséget uraló, bürokratikus eszközökkel megszervezett, ceremónia jellemzőin. Látjuk őket, de nem igazán tudjuk megélni az azokhoz tartozó/azokból hiányzó erőt.

A kulturális azonosulás és a polgári kötődés nemzetállami szinten bejáratott identitásépítő eljárásai – bár jelen vannak az EU polgárainál – nem tudtak eddig olyan tényezővé válni, amely a megrekedt, felemás integráció szekerét tovább tudná lendíteni. A 2005-ös alkotmányozási kudarcot követően fellángoló identitásvita a kozmopolita, a hagyományos nemzetállamokhoz nem kapcsolódó értékek mentén formálódó identitás melletti érvekre támaszkodva⁵⁹, a szupranacionális identitás nyitottságát hangsúlyozva, a kölcsönös hasznok maximalizációjának szükségessége mellett próbált érvelni.⁶⁰ Ez azonban még a válság előtti időszakban sem tudta mozgósítani az európaiaknak egy új identitás tényleges és működőképes megalkotásához szükséges kritikus tömegét. Az az Európai Unióról és a globalizáció kihívásairól folyó, a kultúra által dominált (a tudomány és a közírás által vezérelt), a politizáló nem-politika diskurzusterének a része maradt. Nem sikerült felkerülnie az EU-s politikát ténylegesen is alakító, az EP-választásokat és a Tanács működését meghatározó viták napirendjére.

4.2. Az EU-identitás és az EU-képviselő összefüggése

A vezérdemokrácia/populáris demokrácia levezetésekör Körösi két, analógián alapuló szembeállítás segítségével ragadja meg az új, dinamizmusra épülő politikai szerepkör lényegi jellemzőit. A továbbiakra azt a javaslatot szeretném tenni, hogy – a már korábban is felvetett, s Kovács László Imre nyomán,⁶¹ elméletileg, semlegesíteni próbált fogalmi áthallásokat kiküszöbölendő – ezek után a politikai cselekvés új, korszak meghatározónak látszó formáját *dinamikus demokráciának* nevezzük. Ha a politika euro-atlanti értékek mentén való alakulásánál, ahogy arra a képviselői demokrácia fogalomhasználata kapcsán rámutattam, hasznosnak bizonyult a szakterület elméleti alapjai felől vizsgálva nem egészen indokolt fogalmi felpuhítás, akkor talán most sem lenne indokolatlan egy, az önbecsülésünket és érték-opportunizmusunkat kevésbé irritáló (a politika napi gyakorlatából kölcsönvett kifejezéssel: szakmai arcunkat megőrző) megnevezése az aktuális politikai trendnek.

Körösi analógiáihoz visszatérve:⁶² a hagyományos – a társadalom professzionális alrendszeire is illeszkedő, évtizedeken át jól működő – a politikusi tevékenységhez társuló, leegyszerűsítő közfelfogás/-elvárás szerint a politikus szakmája is olyan, mint a többi polgári foglalatosság. A választók *ex ante* megfogalmazódott akarátát alakítja – a szakma szabályai szerint közakarattá

59 Ulrich BECK – Edgar GRANDE: *Das kosmopolitische Europa*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 127. 2004. 428.

60 ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: Európai identitás az unióban és Magyarországon. In HEGEDŰS István (szerk.): *A magyarok bemenetele*. Budapest, DKMKKA, 2006. 50–51.

61 KOVÁCS László Imre: Új demokrácia a láthatáron. In GÉCZI József Alajos (szerk.): *Frusztrációk az parlament körül Európában*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2010. 305.

62 KÖRÖSI i. m. (55. l.) 24–25, 225–227.

– juttatja érvényre, ha kormányon van, illetve, mint jelenlévő alternatívát képviseli, ha ellenzékbe szorul. Az ezredfordulóra azonban ez a felfogás több szempontból is tarthatatlanná vált. Most nem kívánunk részletesebben foglalkozni azzal az elvi kérdéssel, hogy mennyiben megalapozott az *ex ante* létező közakarat képzete. Megmaradnánk egy, a politikusi szerepkört manapság is jellemző – Max Weber leírásaihoz visszanyúló – fogalomnál: *a politikai vállalkozónál*. A lényeges különbség a kettő között, hogy az első – valóságosan igazán soha fenn nem álló – szerepkörben a politikus szolgált. Beteljesítője a közakaratnak, illetően némileg passzív, utólagos – kevésbé felelős – társadalmi szerepet tölt be, melynek analógiája a mester, az iparos. E suszterpolitikával szemben, napjainkban a politikusnak ki kell találni, meg kell konstruálni – a fennálló viszonyoktól koránt sem függetlenül, hisz a politika meghatározója most is a kontingencia, a reagálás a versenyben résztvevő többi szereplő vélhető magatartására – a választó számára is fontos, képviselendő ügyet. Ennek élére állva kell beteljesíteni a nem kevésbé általa is formált, a politizálás során kialakított *ex post* közakaratot. A sikere jórészt azon múlik, hogy – a költővel szólva – mennyiben bizonyul *a való világ varázsait* megragadó mérnöknek⁶³, mai fogalmainkkal már inkább azt mondanánk: a kereslet vezérelt politikát felváltó, kínálatot teremtő *menedzsernek*.

Ezt a feladatot világítja meg Körösi Sándor másik párhuzama: a politikus, szemben a szerepkör kapcsán eddig használt, általam is háttérbe szorítani próbált, azon leíró megfogalmazásokkal, amiket a vezér-demokrácia és a populáris demokrácia sugall, nem demagóg. Nem a nép „alantas”, meg nem fogalmazott vágyainak kiszolgálója. Ő teremti az identitáshoz nélkülözhetetlen a schützli hármából a jelen és a jövő tekintetében megkerülhetetlen *népakaratot*: hozott anyagból, azt a lehetőségekhez igazítva alkot új világképet/perspektívát, s illetően – Körösi Sándor meghatározása szerint – orátor,⁶⁴ aki a politikai vita folyamatában demonstrálja azt a napi szinten rutinszerűvé váló rátermettséget (karizmát), amely révén tartja meg/fenn a cselekvőképességhez szükséges legitimitását.

A politikai cselekvés jellege nagymértékben eltér a mindennapi tevékenységektől. A cselekvő felelőssége egyszerre, egyaránt és egymással összekapcsolódva terjed ki a célkitűzésre és a végrehajtásra,⁶⁵ ettől összetett és nehéz. Megítélni is az.

„A politikai cselekvés megítélése különbözik az emberi cselekvés általános megítélésétől. Politikai babérokra nem elsősorban „jó szándék” és igazságosság révén lehet szert tenni. A politikai cselekvésben ugyanis (1) az igazságosság, helyesség követelményével szemben fontos a megvalósíthatóság, sikeresség követelménye; (2) a szándékkal szemben a következmények fontossága; (3) s a cselekvés az erkölcsi megítélés univerzális, egyetemes szempontjaival szemben egy (politikai) közösség szempontjából értékelhető.”⁶⁶

Azaz egy EU-szintű képviselő elengedhetetlen előfeltétele, az EU-szintű politikai közösség létrejötte. Ahogy arra az előző fejezetben utaltam, az eddigi EU-identitást kialakítani próbáló

63 Az eredeti József Attila vers utolsó versszaka a költői szerepről szól (József Attila: A város peremén). Abban *ő az adott világ varázsainak mérnöke*, aki *a tudatos jövőbe látva teremti meg* – ez a teremtképesség látszik átszállni napjainkban a politikusokra – *a harmóniát*. Ám míg a költő, csak *magában* volt hivatott/képes megteremteni a harmóniát, addig a politikának azt kinn, mindenki számára és azonnal kell elérhető közelségben lévőként, csupán karnyújtásnyira található identitásalapként vizionálnia.

64 KÖRÖSI SÁNDOR i. m. (55. lj.) 234.

65 Uo., 36.

66 Uo.

koncepciók a politikának a közösség létrehozása szempontjából erőtlensége, a bürokratikusnak mondott közigazgatási szférájából érkeztek, ahonnan – a karizma morzsáját is nélkülöző – intézkedéseiket fogantatóként nem tudták dinamizálni az EU-identitásának alakulását. A nem-politika szférájából táplálkozó, a helyesség és az ész érveire támaszkodni próbáló, akár alulról, akár oldalról, de a politika szempontjából mindenképpen kívülről érkező impulzusok sem voltak különösebben sikeresek az identitás alakítását illetően. Az európai polgárok nem értették meg a modern korok prófétáinak/költőinek: tudósaiknak/közíróinak⁶⁷ az üzenetét. Ez, egyelőre az ő tevékenységüknek nem is meghatározó körülménye. Hisz abban az igazság fontosabb, mint a siker; a szándék nyilvánvaló, míg a következmény elhanyagolható; s az univerzalitás iránti igény maga alá gyűri a politikai közösség formálásra váró, de jórészt kicsinyes elvárásait – nincs tekintettel azokra, mivel az ő időtávlatát az örökkévalóság, nem pedig a partikuláris jelen.

Egyelőre a politika sem tud igazán hatással lenni egy, az európai kockázatközösség számára az EU teljes egészében dinamikus cselekvést lehetővé tevő identitás létrejöttére. Ez a bűvös küszöb az intézmények aktuális szegmentáltságával és szerepmegosztásával magyarázható. A válság azonban átlendítheti az EU-t ezen a cselekvőképzetlenség által meghatározott pseudo-politikai feladat- és felelősség-megosztáson.

A kérdés csak az, hogy van-e olyan, a politika által megragadható problémahalmaz, amely csak EU-szinten oldható meg hatékonyan? Minden bizonnyal van⁶⁸. A nemzetállamok szintjén megoldatlan problémák serege sorakozik a politikai vállalkozók előtt⁶⁹. A következő lépéshez csak annyit kellene tenniük, hogy a képviselt és a döntéshozás régi, elavultnak bizonyuló formái helyett ezen a szinten is szabad utat engednek a javak és a megoldások (szolgáltatások) vándorlásának.

A helyi viszonyok közt magukat jól kiismerő politikai aktoroknak még akkor sem könnyű rászánni magukat egy ilyen méretű változás felkarolására, ha egyébként, hazai pályán ők maguk is a dinamikus demokrácia meghonosodásának, esetleg tevékeny meghonosításának köszönhetik a sikereiket. Nem nehéz megjósolni, hogy az erőteljesen perszonalizálódott politikai porond EU-s kiterjesztését követően a többségnek veszíteni kell ahhoz, hogy valaki nyerhessen. Ilyetén továbbra is kulcskérdés marad a szegmentáció – az egyes döntéshozatali és képviselési szintek egymásra épülése⁷⁰.

67 A kultúra harmadik szegmense, a művészet vagy annyira alkalmazottá vált, hogy pusztán kiszolgáló/szórakoztató, s nem igazán alkalmas hasonló fajsúlyú kérdések diszkurzív kitárgyalására, vagy annyira önelvűvé vált, s szakadt el a társadalom nem-művészet által dominált részeitől, hogy az interpenetrációs közvetítés által megkövetelt hidak kiépülése túl nagy befektetést jelent, s csak kevesek számára térül meg/válik lehetségessé.

68 A gazdasági elemzések klasztereiből (pl. Farkas) jól látszik, hogy az EU-s országok egymáshoz viszonyítva alrégiók szerint jól azonosítható társulások (természetes csoportokat) képeznek, miközben a többi megáregiótól elkülönülnek. Az identitásalkotás egyik területe lehet ezen a „közelségeken” és „távolságokon” alapuló közösségteremtés kialakítása.

69 Krugman az USA területén érzékelhető egyenlőtlenségek tarthatatlanságára hívná fel a figyelmet, éppen Európát hozza fel pozitív példaként, mondván, hogy a kapitalizmusnak nem feltétlen kell, hogy velejárója legyen a fejlődést háttérbe szorító növekedés, és az ún. posztmaterális értékek (pl. a szabadidő) feláldozása. Paul KRUGMAN: *A liberális lelkiismeret*. Budapest, Gondolat, 2010. 304–309.

70 Megítélésem szerint ez a globalizáció kihívásaival szembeni fellépés kulcsa, s nem a nemzetállamok háttérbe szorítása, ahogy azt Beck és követői vizionálják. Kína és India példája is mutatja, hogy egyes „nemzetállamok” – már ha az ő esetükben lehet ilyesmiről szó – is sikerrel szembe tudnak szállni a globális folyamatok bizonyos, számukra elnyert hatásait. Ugyanakkor még a látszatát is kerülni szeretném annak, hogy valamiféle harmadik utas gazdasági/társadalmi berendezkedés híve lennénk. Itt és most kell hitem szerint egy működőképes, a károkat enyhítő, az előnyöket felerősítő, s azok hatásait a társadalom széles körei számára elérhetővé téve allokáló megoldást találni a kihívásaira.

A kérdés továbbra is az, hogy lesz-e olyan karizmatikus EU-vezető, aki képesnek mutatkozik arra, hogy a megrekedt integráció szekerét a cselekvőképtelenség kátyújából való kirántás ígéretével a politika porondjának egészét illetően ki tudja eszközölni a változást?

Ha lesz is ilyen – amit a dolgok jelenlegi állásánál nem könnyű elképzelni –, az intézményi reform önmagában még nem valószínű, hogy elégséges lehet az Európai Unió politikai közösségének a tényleges megteremtéséhez. Ahhoz valami mellett/ellen is el kell/lehet köteleződni. Ám ez már az európai identitás kialakíthatóságának a szűkebb kérdésköre, ami a gondolatmenetet olyan mértékbe terhelné meg, hogy azt itt és most be is rekesztem⁷¹.

71 Azt azonban nem tudom megállni, hogy legalább egy lábjegyzet erejéig ne utaljak az összeurópai identitás egyik lehetséges mozgatójára a globalizáció által fenyegetett jóléti állam Euró-szerte kihívásokkal küszködő, de valamilyen formában, hol a kapitális piacgazdaság eredményeként, hol a szocialista modernizáció ideológiai alapokon végigvitt – kevésbé fenntartható, de létező – rozsdáövezeteként ránk maradt mementójaként. Több bennük a közös, mint ami lényegileg eltér. És a veszélynek való kitettségük is hasonló. Ha egy jövőbeni politikai nagyvállalkozó mégis csak rászánná magát Európa meghódítására, s lenne ereje az ehhez szükséges intézményi változásokat is keresztülvinni az elbürokratizálódott EU-s gépezeten, akkor ezen a területen (a szociális alrendszerben) találja majd azt a közös, megvédendő/megtartandó értékegyüttest. Ama bizonyos, eddig is hangoztatott, de csupán a kultúra szféráira értett egységet a különbözőségben, amely elkülöníthetővé tesz bennünket (a klaszterelemzés kulturális önigazolási kényszerrel kevésbé vádolható szintjén is) a világ más megarégióitól. Sőt, még az euro-atlanti értékközösség Európán kívülre eső részétől is. Ám ennek fel- és bemutatására ebben a fejezet már nincs elegendő terem. De a probléma mindenképpen érdemesnek látszik az újra/tovább gondolásra.

Irodalomjegyzék

KÁNTOR Zoltán: *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2014.

Mitja VELIKONJA: *Titostagija*. XX. vek, Belgrád, 2010. 183.

E. E. GUFFEY: *Retro – The Culture of Revival*. Reaktion Books, London, 2006.

S. REYNOLDS: *Retromania: Warum Pop nicht von seiner Vergangenheit lassen kann*. Ventil Verlag, Mainz, 2012. 424.

REMÉNYI Péter: *Etnikai változások a Nyugat-Balkánon 1991-2011*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 1. 3–13.

JUHÁSZ József: *Az EU és a Nyugat-Balkán ma*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 28–33.

JUHÁSZ József: *Előszó*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 2.

MAKAI József: *Szerbia katonai semlegességének ellentmondásai*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 43.

NOVÁK Tamás: *A Nyugat-Balkán gazdasága – előre a múltba*. Mediterrán és Balkán Fórum, 2014. 2. 44–53.

NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika*. Budapest, BIP, 2002. 246.

Alfred SCHÜTZ – Thomas LUCKMANN: Az életvilág struktúrái. In HERNÁDI Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest, Gondolat, 1984. 269–320.

GULYÁS László: *Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában, 1945–1980*. Tér és társadalom, 2009. 2. 155–167.

LOSONCZ Alpár: *Európa-dimenziók*, Újvidék, Fórum, 2002. 285.

KOLOSÍ Tamás: *A terhes babapiskóta*. Budapest, Osiris, 2000. 238.

IFJ. KORHECZ Tamás: *Otthonteremtőben a szülőföldön*. Újvidék, Forum, 2009. 161.

Niklas LUHMANN: *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris–Gond, 1999. 272.

Niklas LUHMANN: *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 444.

ANGELUS Róbert: *Előszó*. In ANGELUS Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest. 1997. 5–8.

Claudio BARALDI – Giancarlo CORSI – Elena ESPOSITO: *GLU – Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 195–199.

TÓTH Norbert: *A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata*. Budapest, NKPI-L'Harmattan, 2014. 176.

CSABA László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest, Akadémiai, 2006. 482.

W. Grzegorz KOLODKO: *Mérföldkövek*. Budapest, Akadémiai, 2009. 396.

Ulrich BECK: *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest, 2003. 448.

BECK, Ulrich: *Was zur Wahl steht*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005. 127.

Ulrich BECK: *A választás tétje*. Szeged, Belvedere, 2006. 95.

BECK, Ulrich: *Világkockázat-társadalom. – Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged, 2008. 324.

Ulrich BECK – Edgar GRANDE: *Das kosmopolitische Europa*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 127. 2004. 428.

FARKAS Beáta: A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. *Statisztikai Szemle*, 2011. január. 50–72.

MÜNCH, Richard: *Risikopolitik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995. 265.

Richard MÜNCH: Politika és nem-politika. – A politikai szabályozás, mint alkotó folyamat. In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 11–52.

Richard MÜNCH: Fizetés és tisztelet: a gazdaság és a politika viszonyáról. In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 53–106.

Richard MÜNCH: Az Európa-projekt (részlet). In Richard MÜNCH (szerk.): *Az Európa-projekt*. Budapest, Jó Szöveg, 2001. 107–199.

PAP Tibor: *Regionalizáció/izmus és/vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére*. VIKEK Közleményei, 2010. 2–3. 331–336.

KOVÁCS László Imre: Új demokrácia a láthatáron. In GÉCZI József Alajos (szerk.): *Frusztrációk az parlamentek körül Európában*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2010. 281–313.

KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia – Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2005. 239.

KÖRÖSÉNYI András: Mozgékony patthelyzet. In GOMBÁR Csaba (szerk.) *Túlterhelt demokrácia. – Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk*. Századvég, Budapest, 2006.

KOLLER Boglárka: Nemzeti és európai identitás. In Hegedűs István (szerk.): *A magyarok bemenetele*. Budapest, DKMKKA, 2006. 17–44.

ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária: Európai identitás az unióban és Magyarországon. In HEGEDŰS István (szerk.): *A magyarok bemenetele*. Budapest, DKMKKA, 2006. 45–70.

Paul KRUGMAN: *A liberális lelkiismeret*. Budapest, Gondolat, 2010. 346.

LUHMANN, Niklas: *Macht* (3. kiadás). Lucius & Lucius, Stuttgart, 2003(1975), 156.

LUHMANN, Niklas: *Politische Soziologie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2010, 499.

LUHMANN, Niklas: *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a.M., 2002. 444.

Globalizáció, idő, tér, identitás

APRÓ ISTVÁN*

A globalizáció, amikor új területeket hódít meg, nem teremt univerzális érvényű értékeket, de megsemmisíti a helyieket – írtuk a Vitaindítóban. Az uniformizáció alattomosan aláássa a helyek sajátosságait¹ és kisajátítja magának az időt. Szóltunk az individualizált történelemről és a történészek sajátos helyzetéről, amelyben egyszeriben a média uralta világ káoszában találták magukat. Rácsodálkoztunk az evolucionista történelemszemlélet újjászületésére és szembesültünk azzal, hogy a történelem (már megint!) véget ért. Csak egy felszínes pillantásra volt módunk a történelem újfajta szemléletének felhasználásáról pl. az iskolai oktatásban: az iskolai tanterveket oly módon alakították át, hogy a történelem, mint a szocializáció eszköze immár nem azt a célt szolgálja, hogy a múlt eseményeinek mélyebb összefüggéseit tárja fel és rámutasson a világ összetettségére. Ehelyett a jelen tényeiből kiindulva, azok fontosságát a végletekig eltúlozva, torz történelemszemléletet közvetítenek. A jelenkor fogalma tehát kitágul, a távolabbi múlt pedig sematizált, leegyszerűsített tényanyaggá silányul: a történelem eseményeiből hírek lettek. Az emlékezet átalakulásáról is szót ejtettünk: a kollektív emlékezet, amelynek kontrolljában, legalább részben részt vehettek a történészek, oly mértékben fragmentálódott, hogy immáron semmiféle gát nem tud határt szabni a leegyszerűsítő, sztereotip áramlatoknak. Az individualizált történelmi tudat és ismeret pedig minden korábbinál tágabb teret hagy a szándékos és szervezett manipulációnak, a múlt bármilyen szándékú és előjelű felhasználásának. Szót ejtettünk arról is, hogy az idő fogalma és annak használata (többek között a múlt leírásában is) eleven, megoldatlan, valószínűleg megoldhatatlan kihívás maradt. A továbbiakban folytatjuk a megkezdett utat, az eddigiekhez hozzárendeljük az identitás kérdéskörét.

1. Emlékezés, lokalitás, identitás

Bár látszólag messzire vezetnek, a múlt interpretálásának kérdései szorosan kötődnek az identitás körül zajló, hasonlóan szenvedélyes és már-már parttalan vitákhoz. Az emlékezés, lokalitás, identitás alkotta hármas konstrukció megannyi egymásba fonódó és egymásra irányuló hatás és ellenhatás eredménye.

Az identitás legegyszerűbben szólva az egyén önazonossága. Erikson definíciója szerint pedig a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.² A fogalom igazi karriert, mint az egyéni túlmutató, a szociális identitás megfogalmazásán keresztül konstruálódott, csoportos vagy kollektív azonosságtudat futott be. Ide tartozik (többek között) a mind közül talán legtöbb vitát gerjesztő, áldott és átkozott nemzeti identitás.

* NMHH MT Médiatudományi Intézet

1 Jérôme BASCHET: A történelem szemben az örök jelennel. In Francois HARTOG – Jacques REWEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

2 Erik H. ERIKSON: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 1991. 402.

Assmann szavaival, a kollektív identitás a társadalmi hovatartozás tudata, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik.³ Ehhez pedig megfelel a múlt interpretálásának bármelyik módja: a hagyományos historizmus vagy akadémiai történetírás, de a hagyomány, a kulturális emlékezet, a spontán vagy mesterséges emlékezet is. Ezen belül a nemzeti identitás főként a történelmesített hagyomány, kulturális vagy mesterséges (teremtett) emlékezet segítségével áll elő.

Az identitás plurálissá válásával kap különös jelentőséget újfent a lokalitás, jószerivel ellentétes értelemben, mint a modernitás kezdetén, az egységes nemzeti identitás létrehozásakor. Immáron a lokalitás a szubnacionális identitások legfőbb táptalaja⁴ és egyben a „nagy”, egységes nemzeti identitás lebontásának színtere. A könyvnyomtatás, az iskola, majd a tömegmédiák segítségével kiépített térbeli dimenzióját az egységes nemzeti identitás éppen azért kezdi elveszíteni, ami évszázadokon át legfőbb támasza volt: a *haza* régiókká, térségekké fragmentálódik és vele együtt fragmentálódik az identitás is. Ez ugyan nem okvetlenül jelenti a nemzetállamra jellemző abszolút nemzeti identitás kiemelt, netán uralkodó szerepének eltűnését, de tény, hogy az addig lényegében egyeduralkodó identitásdimenzió vetélytársakat kap. (Olyan vetélytársakat, amelyek lényegében „a kezdetektől” jelen voltak, hiszen éppen a lokális világokat olvasztotta egybe, viharos gyorsasággal, a nemzetállami fejlődés, és amelyek most a homogenizáló tényezők gyengülése folytán ismét megerősödnek.)

Ugyanakkor ezek a társadalmi folyamatok korántsem csupán afféle elméleti konstrukciók, amelyekről a bennfentesek kedélyesen elvitatkoznak. Mögöttük valós törésvonalak húzódnak, amelyek mentén darabokra hullnak hagyományos és újonnan keletkezett világok. A korábbi nagy paradigmaváltásoktól eltérően azonban immár nincsenek a változásoknak igazi győztesei. Mindenki vesztesnek érzi magát, bármely oldalán is áll a törésnek. A régi világokat siratók persze rendületlenül játsszák depravációs szerepüket, de a régi rendet gyűlölők sem örülhetnek a diadalnak, mert egyrészt a győzelem mértékét vélik elégtelennek, másrészt nincs kulcsuk a jövőhöz. A múlt és az azt visszasírók iránti engesztelhetetlen, megkeseredett gyűlölet pedig megmérgezi a jelent, számukra még elhíhetetlenebbé téve a valóságot, mint amennyire a múltat siratók számára az.

Bár az identitás legismertebb territorális megnyilvánulása, a *haza* fogalma bizonyítottan jóval korábban is létezett, mint a modern nemzet és nemzetállam, a jelenleg ismert széles, mindent átfogó és a többi csoportos identitástípust mintegy maga alá gyűrő nemzetállami territorialitás kétségkívül újkeletű és akként is kezelendő. Ez akkor is így van, ha ma már természetesnek és öröktől fogva valónak látjuk a világ nemzetállamokra, „hazákra” való felosztottságát. Senki sem kérdőjelezi meg a határok létjogosultságát, legfeljebb azok elhelyezkedését, igazságosságát vitatják a meghúzásukkor kevésbé szerencsés népek, etnikumok. (A határok átjárhatósága pl. az Európai Unióban szintén nem kérdőjelezi meg a nemzetállamok létét, ha valamilyen mértékben mégis, az számos, előre nem látott problémát vet fel, amelyekre még az integráció elkötelezett hívei sem igen találnak megoldást. Egy nemzetállamok alkotta globális világban feltehetően az efféle kérdések és konfliktusok szükségszerűen tovább éleződnek, de ez nem témája jelenlegi fejtegetésünknek.) A nemzeti táj identitásképző és megtartó erejét nem az elméleti konstrukciókból és a róluk folytatott vitákból nyeri: irodalmi és szélesebb kulturális beágyazottsága igen széles és átütő. Az egyén nem tudja és nem is

3 Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999. 138.

4 GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010. 105.

akarja kivonni magát alóla. „*Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne*” – szól Tamási Áron közhelyé koptatott sora és ezt mindenki érti, magyarázat és bizonygatás nélkül.

„A nemzeti nagytáj, a territorializált nemzetállam természeti (fizikai földrajzi) beágyazottsága elengedhetetlen feltétele az otthonosságérzés nemzeti területhez kötésének; így jön létre az a természetesnek ható aura, amely a nemzetben, a nemzeti földben gyökerezés metaforája révén fejezi ki a nemzeti öntudat területi megalapozottságát.”⁵

A jelenséget persze botorság lenne érzelmi alapon magyarázni, még ha mostanára egyik fő jellemzője is lett az emocionális túlfűtöttség. A területi koncepció a francia forradalom révén még meglehetősen egyszerű képlet volt: a nemzet az maga a nép, a nép pedig magától értetődően „lakik” valahol. Azonban ez a térbeliség még a korai francia példa esetében is számos, más dimenzióba tartozó érzelmi és absztrakciós elemmel bővül, ami már több egyszerű hatalmi és elhelyezkedési kérdésnél. Bár egyrészt:

„A nemzetállami rendben többek között a tér területté szervezésén keresztül gyakorolják a hatalmat és a népesség feletti ellenőrzést. Az állami felügyelet és népességkontroll modern formái, csakúgy, mint a munka kapitalista megszervezése, a tér homogenizálásán, racionalizálásán, felosztásán alapulnak. Szűk értelemben ezt a folyamatot, a tér területté alakítását nevezzük territorializációnak. A terület tehát produktum.”⁶

Másrészt:

„...a territorializáció nem egyszerűen olyan hatalmi technika, amely a teret a felügyelet területévé alakítja, hanem olyan kognitív, sőt metafizikai és ontológiai keret, amely az „én” és a „mi” helyzetét jelentéssel és jelentőséggel látja el, mivel választ ad olyan kérdésekre, mint a „Hol a helyünk a világban,” vagy „Milyennek kell lennie a világnak, amelyben élünk?”. A modern területiség tehát olyan társadalmi imagináció, amely a világ felosztásában szerepet játszó nemzeti kategória működésében (a nacionalizmusban) döntő jelentőséggel bír, amennyiben olyan gyakorlatokban valósul meg, amelyek lehetővé teszik a föld és nép viszonyának „természetes” konstrukcióját.”⁷

Tehát a nemzetállam lokalitást teremtő képessége olyan erőteljes, hogy a fegyelmezett tér létrehozásán túl képes az ahhoz fűződő kötődés előállítására is, vagyis a teret nemzeti területként hozza létre. A *nemzeti táj* erőteljes produktum:

„A hovatartozás a nemzeti tájban természetessé lesz, a nemzettagságként felfogott térbeli és környezeti elhelyezkedés a szó szoros értelmében a Természet részévé válik, és így objektív–fizikai törvények fennhatósága alá kerül. A terület absztrakt fogalma a nemzeti tájban konkretizálódik a legszélsőségesebb formában, ám az államterület bizonyos mértékig mindig nemzeti tájként funkcionál abban az értelemben, hogy nagysága, alakja, földrajzi elhelyezkedése vagy egyéb jellegzetességei nemzeti sajátosságokká válnak.”⁸

5 Uo., 249.

6 ZOMBORY Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. Budapest, L'Harmattan, 2011. 21.

7 Uo., 22.

8 Uo., 25.

Ebből is látszik, hogy nem sokra jutunk azzal, ha atavisztikusnak, maradinak, reménytelenül túlhaladottnak nyilvánítjuk ezt az érzést és a nemzeti kötődéshez, magához az elhalásra ítélt nemzetállamhoz hasonlóan lándzsát törünk felette. Nem sokra jutunk, ha elvégezzük a reánk rótt gyászmunkát és nem siránkozunk tovább „elvett hegyeink” után, hiszen ha megbékélve belenyugszunk a veszteségbe, mondván, hogy amúgy sem volt sohasem a miénk, Isten szabad földje az és az ő végtelen ege borul fölé, ha az, aki elvette, igenis zsákmányként tekint reá és kajánul képünkbe nevetve magának sajátítja ki. Hiába mesterséges konstrukció, egyfajta illúzió a földrajzi tájra kivetített kollektív identitás, ilyen illúziók nélkül valójában igen nehéz megőrizni a személyiség integritását egy értékeiben elbizonytalanodott, minden ízében recsegő-ropogó világban. A modern ember annyi mindent veszített rövid idő alatt, hogy az már pusztá fennmaradását veszélyezteti. [Azokra a közösségekre, amelyek élen járnak a „fejlődésben” ez fokozottan igaz, mert rájuk nem csupán az önmaguk előidézte globális veszélyek leselkednek, hanem legyengült, védelmi ösztöneiket szándékosan leépítő közösségeiket közvetlen pusztulással fenyegetik a hagyományos struktúrákat (család, vallás, nemzet), így a közösségi erejüket megőrző embertömegek.]

2. Örökség és történelem

A múlt továbbélése több módon is lehetséges, egyik eszköze a történelem, és ilyen az örökség is. A fogalmak ráadásul keverednek, tovább fokozva a témát körüllegő homályt.

„Ha kimegyünk az utcára, és pár lépést teszünk, máris egy örökségi helyszínen találjuk magunkat. Jóformán minden hagyaték buzgó ápolókra talál. [...] Az egész világ dicsőíti vélt vagy valós múltját – netán épp kesereg miatta.” – írja David Lowenthal és rögtön fel is teszi az önmagát kínáló kérdést:

„Minek köszönhető hát ez a felfokozott érdeklődés és érzékenység a múlt iránt? Vajon mi teszi ennyire nélkülözhetetlenné az örökség fogalmát a szegénységgel és éhínséggel sújtott, gyűlölettel és viszálytól hangos világunkban?” Válasza is kézenfekvő: maga a kérdésben említett világ szörnyűségei és embertelensége az, ami a múlt felé fordítja a valóságtól megrettent, a jelentől és a jövőtől egyaránt szorongó tömegek tekintetét.⁹ Megnyugvást persze sem az egyén, sem a közösség nem nyerhet (oltalmat még kevésbé) az örökség szárnyai alatt, mégis ez a ragaszkodás elemi és tántoríthatatlan.

Bár napjainkra a történetírás módszerei és alapeszközei is kérdésessé váltak (lásd fentebb), Lowenthal a „józan ész” hordozójaként tekint a történelemre és ezzel szemben ítélkezik az irracionális örökség felett. Ebből a szemszögből nézve a modern történetírás, miközben szigorúan tudományos módszerekkel élve megtalálta saját határait és belátta, hogy a múlt igazából sohasem ismerhető meg a maga teljességében, és az előttünk élt emberek valódi indítékait, életmódját nem tudjuk rekonstruálni, feladta azt a korábbi, magától értetődő alapállást, miszerint a korábbi idők eseményei és azok indítékai saját korunk kategóriáival magyarázhatók. A múlt tehát idegen világ lett, amelyről bár egyre több ismeretet halmozunk fel, lakói rejtélyesek, eseményei megfoghatatlanok maradnak. Ezt a tényt a többség, a fent vázolt okokból és céllal nem hajlandó elfogadni, a múltat otthonosnak és megközelíthetőnek akarja tudni,

9 David LOWENTHAL: Az örökség rendeltetése. In ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2004. 55.

ezért a történelemből örökséget kreál – bármi áron. Az ár leginkább a célnak leginkább megfelelő elemek szelektálása, az így leválogatott tények „megmunkálása”, sőt ha szükséges, új, akár teljesen fiktív tények kreálása lesz. Lowenthal csöppet sem kíméletes a legszélesebb körben elterjedt örökségkultusz megítélésében:

„Tehát siratjuk az egykori világokat, amelyek mára végérvényesen elvesztek, de elevenebben érezhetőek, érthetőbbek és valóságosabbak, mint a borongós és bizonytalan jelen. Múltba nyúló hagyományok után sóvárgunk, melyek őseink emlékeivel gazdagíthatják szürke hétköznapijainkat – ámde ütött-kopott relikviákkal és ósdi szokásokkal is terhelik őket. Úgy gondoljuk, hogy a múlt megváltozhatatlan – erre még Isten se lenne képes –, és makacsul ragaszkodunk az időtlen hagyományokhoz, de közben a jelen kíváncsiaként formáljuk át, amit örökül kaptunk. Örökségünket autentikus történelemként gondolunk, és szemet hunyunk saját hagyatékunk elfogultsága és korlátai fölött. Az örökség létét egyetemes emberi szükségletnek kiáltjuk ki, de megvetjük és nyirbáljuk a sajátunktól eltérő, vagy azzal versengő hagyományokat. Elismerjük, hogy mindenféle örökséget sértetlenül kell őrizni, miközben kiemeljük eredeti kontextusából, és leegyszerűsítjük jelentését. Odaadó örökösök vagyunk, de meggyilkoljuk az örökhagyót, és megcsonkítjuk a hagyatékot.”¹⁰

Ez az eljárás tehát szükségszerűen favorizálja a bezárkózást és a kirekesztést. Lowenthal és sokan mások az agresszív nacionalizmus veszélyes táplálójának tekintik. Tény, hogy nagyfokú egyetértés áll fenn a különböző alapállású szerzők között, hogy a múlt interpretálása, a hagyomány és az örökség erőteljes identitásképző erőforrás. Az is közismert, hogy ehhez az identitásképzéshez nincs szükség okvetlenül „igaz” történelmi tényekre és „valódi” hagyományra. Azt azonban túlzásnak érezzük, amikor Lowenthal sommásan megállapítja, hogy a „korrekt” tudás épp nyitottsága folytán nem szolgálhatja egyszerre a csoporton belül és kívül levők önös érdekeit: csak „hamis” képzetek lehetnek a kirekesztés eszközei.¹¹ Ez lényegében azt jelentené, hogy a hagyomány *soha és egyáltalán* nem alapulhat valós (nevezzük így: történelmi) tényen, *mindig és kivétel nélkül* minimum elferdített tényekkel operál. Ez nyilvánvalóan képtelen állítás. Miközben nem vitatjuk, hogy az örökség gyakran él a ferdítés, összemérés és a kitaláció eszközeivel és azt sem, hogy akadnak olyan hagyományok (akár alapvető identitásképző rendszerek is), amelyek akár kizárólag ilyen tényeken alapulnak, feltételeznünk kell azt is, hogy vannak „korrekt” tényeket magukban foglaló hagyományok is.

A fenti téma azért is érdekes, mert eléggé elterjedt szokás a fejlett (korábban előszeretettel államnemzeti identitásúnak nevezett) társadalmakat egyfajta posztnemzeti állapotban láttatni és szembeállítani a fejletlen, még mindig a kultúrnacionalizmus atavisztikus hálójában vergődő népekkel. Azt gondolhatnánk, a „fejlettek” már régen túl vannak az efféle csacsaságokon, már nagyban épül náluk a szupranacionális identitás és semmi szükségük holmi avított hagyományokra, különösen nem kreált, elferdített tényeken nyugvó örökségi kultuszokra. Miközben a saját házuk táján és szomszédságunkban keresés nélkül is bőven találhatunk példát, számunkra kissé meglepőek Lowenthal felhozott nyugati példái. Említhetjük a svájci identitás alapját képező Tell Vilmost és persze a hozzá tartozó íjat, almát és sapkát, pedig ellenszegülése a Habsburg kényúrral szemben merő kitaláció, ahogyan az amerikai hazafiság fundamentumába beépült George Washington történetekről is rég kiderült már, hogy min-

10 Uo., 58.

11 LOWENTHAL i. m. (9. l.) 63.

den valós alapot nélkülöznek. Nem csupán a politikusok, a francia, amerikai és brit történészek is sokszor felvállalták, hogy a múlt gátlástalan manipulálása nem csupán megengedett, hanem egyenesen kívánatos a jelen, és még inkább a jövő nemzedékeinek formálásában. Ezért aztán vehemens elmarasztalásra számíthatott mindenki, aki tanulmányban, filmben vagy regényben leplezte, deheroizálta a nemzeti mítoszok különböző elemeit, hőseit.

Külön kategóriába sorolhatnánk a történelemhamisítás üzemszerű művelését a médiában, különösen a filmgyártásban. Hollywood sohasem habozott egy kis szórakoztatásért, egy jó poénért – leegyszerűsítve: néhány dollárért – olyan gátlástalanul bánni a tényekkel, hogy azok köszönő viszonyban sem maradjanak a valósággal. Eközben senkit sem érdekel, hogy korszakalkotó történelmi eseményekről vagy felülmúlhatatlan műalkotásokról nemzedékeknek alakul ki téves képzetük és „tudásuk”. Az ostobaságok pedig megállíthatatlanul továbbgyűrűznek, mindegy honnan erednek, a krónikás feledékenységéből, fordítási hibából, egy filmrendező szeszélyéből, netán egy élelmes helyi vezető üzleti trükkjéből. Jól illusztrálja mindezt és a nagyon is kiszámítható hatást Lowenthal példája az amerikai „eredetmítosz” tipikus megnyilvánulásáról:

„Ehhez hasonló szellemiségben állított fel Plymouth városa jóval a nagy esemény, az első észak-amerikai telepesek érkezése után egy megfelelőnek látszó kőtömböt, mondván: a Mayflower hajónak itt kellett partot érnie. Plymouth egyértelműen mitikus hely a látogatók számára. Elég megnézni, milyen kérdések jutnak eszükbe, amikor a bizarr, régimódi baldachinnal ellátott emlékhelyre lépnek: »Miért nincs ráírva a sziklára, hogy 1492?« – csodálkoznak egyesek, míg mások arra kíváncsiak: »Hová lett a kard?« A közeli Mayflower-másolat nyilván kedvez a Kolumbusszal kapcsolatos téves asszociációknak: »Hol a másik két hajó, a Nina és a Pinta?« Legjobb ez a kérdés: Hogy tudta felvinni azt a sok állatot egy ilyen kis hajóra?»¹²

A múlt idők és információtöredékek tehát keverednek, egybecsúsznak, Új-Anglia megalapítása Amerika felfedezésével, sőt középkori és bibliai történetekkel. Örökségnek viszont jó és rendületlenül funkcionál.

A történelem eszközeivel nézve a múlt idegen világ, míg ha örökségként tekintünk rá, egyszerre otthonossá lesz és alkalmas a jelennel való összevetésre. Számunkra azonban valójában nem is ez a nagy tanulság, hanem az, hogy erre a túlélési segédeszközre nem csak az egymás ellenében, térbeli és időbeli pozíciójukért folytatott sok évszázados harcban kimerült és mindennek sebeit viselő térségek népeinek, hanem az ezen állítólag immár felülemelkedett társadalmaknak is szükségük van. Az örökség-kultusz éppen úgy dívik Nyugaton, mint Közép-Európában, a Kelet ősi birodalmaiban és a volt gyarmati világ fiatal államaiban. Úgy tűnik, a globalizáció nem korlátozódik a liberális piacgazdaság vívmányaira, magával hurcolja, vagy kitermeli fundamentális ellenfelét is. Ilyenformán megkérdőjelezhetjük azt az állítást is, miszerint a hagyomány ápolása szükségszerűen növeli a mások iránti türelmetlenséget és agressziót. Kétségtávol, az egymást keresztező vagy kizáró örökségek között lehetnek nehezen kezelhető feszültségek, azonban azok nagy valószínűséggel nem pusztán a kulturális örökségből erednek. [Amennyiben a nemzeti identitást tesszük meg a feszültségek alapvető generálójának és ennek rendeljük alá az összes többi „járulékos” következményt (lásd pl. kulturális örökség, nemzeti terület), akkor viszont csakis annak maradéktalan, teljes megszűnése

12 LOWENTHAL i. m. (9. lj.) 75.

lehet a megoldás. Erre viszont – a végtelen elméleti vitákon túl – semmilyen jel nem utal a való világban.]

Krzysztof Pomian arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Franciaországban az általános választójoggal összefüggő, a társadalmi szabadságot megteremtő, 19. századi (1848, 1875) törvények lehetővé teszik a kulturális örökséghez való hozzáférést mindenki számára, mégis a 20. század végéig kellett várni, hogy a hozzáférés joga széles körben érvényesüljön. Csak ekkortól tapasztalható, hogy a tömegek olyan mértékben özönlenek a kiállításokra, múzeumokba és emlékhelyekre, hogy állagmegóvás céljából már gyakran korlátozni kell a látogatók számát. Pomian (1996-ban) megjegyzi, hogy ez a folyamat immár 20 éve tart, azaz túl régóta, hogy holmi divatként tekintsünk rá: „...minden jel arra mutat, hogy ma az örökség iránti érdeklődés először is – és elsősorban – jóval mélyebb mechanizmusok eredménye, amelyek nemcsak Franciaországban, de minden más nyugati országban is kihatottak arra, ahogy a nemzeti identitást felfogjuk és megéljük.”¹³

Azt a folyamatot, amelynek során a kulturális örökség a nemzeti identitás legfőbb hordozójává vált, a francia alkotmány alaptételeiből kiindulva vezeti le. Az olyan, az alkotmányban kiemelt alapértékek, mint a francia nyelv, a nemzeti szuverenitás elve, a köztársaság, a nemzeti címer, a himnusz, az állam területe a maga integritásában – mindaz, ami annyi sok később született nemzetállam számára mintául szolgált – az idők folyamán változásokon mentek át. A területi integritás elve csak több évszázad után érvényesült, (eleinte a feudális, dinasztikus osztozkodás ellen irányult, ma leginkább a szeparatista törekvések megakadályozásának legfőbb eszköze) és mire ez bekövetkezett Franciaország területe (!) jócskán megnőtt. A francia nyelv kiváltságos voltát már 1539-ben beépítették az ország jogrendszerébe és hatékony eszköz volt a nyelvi egységesítést célzó programoknak, egészen a hivatalos nyelvnek kötelezővé tételéig a világi iskolákban és a hadseregben. A nemzeti identitás eme hagyományos forrásai kiegészültek a nemzetet az éghajlati, vérségi, nemzet-karakterológiai alapon definiáló nézetekkel, elméletekkel, amelyek a 20. század közepe után az ismert történelmi okok miatt elvesztették szalonképességüket és jelentőségüket. A folyamat végén tehát a kulturális örökség lesz a legfőbb identitáshordozó, amiről azonban úgy tűnik, a fejlett nyugati demokráciák társadalmi sem hajlandók lemondani, ellenkezőleg, anyagi fölényüket és az átlagosnál nagyobb erőforrásaikat bevetve fokozott tempóban, mennyiségben és kiemelt minőségben teremtik meg a kulturális emlékezet kultikus szentélyeit.

Pomian szerint ez az „új”, az örökségen alapuló nemzeti identitás nyitottabb önmaga belső sokszínűsége vonatkozásában és elfogadóbb más identitások irányában is. Vagyis kevésbé agresszív, mint a hagyományos, úgymond nemzetállami identitás. Ez több szempontból is érdekes, hiszen jelentősen ellentmond más szerzőknek, akik éppen a konkurens örökségek kibékíthetetlen konfliktusait hangsúlyozzák. Ennél is érdekesebb, hogy ezek szerint a pár évtizeddel ezelőtt született és széles körben elfogadott államnemzet–kultúrnemzet fogalom-páros sorsa is sajátságosan alakul. Bár par excellence kevesen mondták ki, de számos szerző erőteljesen érzékeltette, hogy az államnemzeti identitás genezis (már csak eredményét tekintve is) magasabb rendű, a valamilyen formában tartósan „beteg” kultúrnemzetekkel szemben. (Ennek a vélekedésnek számos támogatója akadt és akad az önostorozó, a nemzeti önazonos-

13 Krzysztof POMIAN: Nemzet és örökség. In ERDŐSI Péter – SONKOLY Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2004. 92.

ság minden formáját és megnyilvánulását szenvedélyesen gyűlölő hazai értelmiség körében is.) Most viszont azt látjuk, hogy „államnemzetek” egyszeriben „kultúrnemzetekké” válnak, úgyszólván a szemünk előtt és nagy tételben fogyasztják azt a „mákonnyt”, amiért korábban minket gúnyoltak és kárhoztattak. Több mint mulatságos...

(Még egy momentum: a Nyugaton elharapózott emlékezet-mániára közvetlenül hatott a Holokauszt emlékhelyek tömeges és nagy publicitással járó létesítése szerte a világban. Érdekes kölcsönhatás, érdemes volna vele behatóbban foglalkozni.)

Tanulságos példa az iskolai történelemoktatás céljainak megváltoztatása, amire már a Vita-indítóban utaltunk. A jelen tényeinek visszavetítése és megerősítése a múltba, többek között bevallottan azt a célt szolgálja, hogy minél inkább nivellálja az egyes kultúrák, népek, országok közötti különbségeket és helyettük inkább a hasonlóságot preferálja. Ettől – nyilvánvalóan jó szándéktól vezérelve – azt várják, hogy a világ egyre egységesebb lesz, kiemelve a világ globálisabb jellegét, majd könnyebben meg lehet haladni a különbségeket, közelebb kerülünk az ideális európai polgár modelljéhez. Az utóbbi évtizedek hasonló törekvései nem hoztak sikert, sőt úgy tűnik, egyenesen veszélyeztetik a kitűzött célt. Egyre nyilvánvalóbb, hogy hiába hangsúlyozzuk a hasonlóságot, valójában a legkisebb különbségek is végzetesek lehetnek, amennyiben nem kezeljük őket a helyükön. [Láthattuk, amikor azonos országban, a „testvériség egység” szlogenjén szocializálódott, szinte azonos nyelvet beszélő testvérnépek estek egymásnak gyilkos (genocídiumot célul kitűző!) háborúban, és az egyes államokon belül is betemethetetlennek tűnő ideológiai lövészárkok osztják meg az embereket.] A megoldás tehát nem a különbségektől való rettegés, nem azok nivellálása, hanem éppen hogy feltárásuk, nyílt felvállalásuk és – ami a legfontosabb – elfogadásuk. Nem kell tehát szent háborút hirdetni sem a kulturális, sem pedig az etnikai identitások ellen, nem kell megbélyekezni az „elmaradott, atavisztikus” nemzeti kötődést, mert ezt a kényszerítő törekvést bizonyosan nem fogja elfogadni a többség. Vissza kell tehát térni a liberalizmus eredeti, (őszintén) toleráns alaptételeihez és a mai intoleráns, nyíltan gyűlölködő, a föld és az emberiség erőforrásait gátlástalanul kizsákmányoló globális tőkével szövetkezett, politikai liberalizmust (és a hozzá hasonlult, mainstream politikai baloldalt) pedig meg kell állítani átokfutásában. (Az hogy ennek a küzdelemnek reményesei éppen hogy a konzervatív törekvések, furcsa fintora a kornak, azonban egyedül ők védik azokat az utolsó bástyákat, amelyek segítségével az egyén még szembeszállhat a globalizáció mindent elsöprő tarolásával: pl. a családot, a nemzetet, a vallási közösségeket.)

A manipuláció másik megdőbbentő formája, a már említett evolucionista elmélet visszatérése, amit véleményem szerint szintén a fentebb leírt töredezett és felhígult történelem-tudat tesz lehetővé. Giovanni Levi, a Vita-indítóban idézett dolgozatában, említést tesz az Európai Tudományos Alapítvány által finanszírozott „Az újkori állam gyökerei Európában, XIII–XVIII. század” című kutatásáról, amelynek vezető eszméje – a történelem politikai használatának kimondott szándékával – az volt, hogy rámutassanak, az újkori állam egy bizonyos formája elkerülhetetlen volt¹⁴. A grandiózus, több mint tízkötetes vállalkozás egyik kötetének (*Az egyén a politikai elméletben és a gyakorlatban*) szerkesztője, Janet Coleman a bevezetőjében azt állítja, hogy az európai történelemben egy teleologikus – mert tudatalatti – folyamat vezet az individualizáció egységes folyamatához, ily módon létrejött az egyén sajátos tere, amely több fontos közös jellemzővel rendelkezik, melyek egy közös „európai tapasztalatot” hoztak létre.

14 POMIAN i. m. (13. l.) 28.

„A modern liberális államban, ebben a meghatározhatatlan szabad térben, amely védve volt az állam vagy bármely más személy betolakodásától, képes az egyén egyedi jellege legjobban kidomborodni (...). Az, hogy maradéktalanul aláveti magát az állam törvényeinek, a modern állampolgárnak teljes belső szabadságot biztosít ahhoz, hogy egyénként éljen, amennyiben szabályozza önmagát, és autonóm módon viselkedik.¹⁵”

„A tétel jelentős banalitásán túl az igazán meghökkentő – s ugyanígy az egész gyűjtemény tematikájában – az alapvetően apologetikus hangnem és a folyamat végzetszerűsége: a történelem elvesztette az egyedi eltérések tudományának szerepét, és valószínűtlen megfeleltetések barkácsolójává vált. Így miközben egyre erősebb hatalmak vonják ki magukat a demokratikus ellenőrzés alól, és miközben mindannyian érezzük, hogy egyre nehezebb a szavazás törékeny eszközével ellenállni egy olyan világ gazdasági és politikai döntéseinek, amely a globális léptékű, kölcsönös függőségeket és jellegzetességeket felerősítette, újra és újra diadalmas hódításként tárják elénk az ideológiák végét és az egyén győzelmét, a történelem végét a liberális kapitalizmusban és a töredékes emlékezet elismerését.” – írja Levi.

Megállapítása szerint, mivel a piacgazdaság egyetlen reális intézményes perspektíva maradt, az a nagyszámú egyéb perspektíva, amelyek a történészek érdeklődést a társadalmi és kulturális konfliktusok felé fordították, egyszerűen megszűntek hatni és létezni. Emiatt aztán meglehetősen drasztikus módon eltűntek a referenciák és az evidenciák, az erkölcsi és kulturális értékek – ha nem is maradéktalanul – a történészeknél, de a múlthoz kapcsolódó köztudatban mindenképpen.¹⁶

3. Az örök jelen kísértése

Ahhoz, hogy az idő problematikáját egyáltalán értelmezni tudjuk, meg kell találnunk a pontot, amikor a tér uralmát átvette az idő uralma. A középkorban még egyértelműen a tér a lokalitás volt a legfontosabb dimenzió, a korabeli lét minden eleme adott helyhez, mondhatjuk a földhöz kapcsolódott. Ezért példálózik *Jerome Baschet* a középkor és a jelenkor közötti alapvető különbség illusztrálásaként az igazságszolgáltatás, a büntetés merőben eltérő voltára. [Kifejezetten jellemző, hogy a modern igazságszolgáltatásban a legkomolyabb büntetés – eltekintve a halálbüntetéstől – a börtön, amely nem más, mint megfosztás a szabadságtól, a helyváltoztatás képességének akadályozása, erőszakos helyhez kötés. A középkorban a börtön alapvetően csak kiegészítő lehetőség volt, míg az elűzés ezzel szemben alapvető: megszakította a kapcsolatot az egyén és élettere között (és mint ilyen, társadalmi szempontból szinte egyenértékű volt a halállal), helyváltoztatásra kényszerített, erőszakosan *elmozdította helyéről* az elítéltet – ami épp ellentéte a börtönnek – írja.¹⁷]

Míg a feudalizmus a röghöz kötés segítségével valósította meg céljait, a kapitalizmusnak feltétele és lételeme a mobilitás, más eszközre volt tehát szüksége a hatékony kizsákmányoláshoz és ez az eszköz az idő. A bér munkából és a munkaidő-számításból kiindulva egyenes út vezetett a mindent átható axiómához, „az idő pénz”, ami azóta is működteti és meghatározza világunkat.

15 J. COLEMAN: *L'individu dans la théorie politique et dans la pratique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1996. Idézi: Giovanni LEVI: *A távoli múlt. A történelem politikai használatáról*. In Francois HARTOG – Jacques REWEL (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 28.

16 LEVI i. m. (15. l.) 30.

17 BASCHET i. m. (1. l.) 55.

„Korunk *delokalizált* világában, ahol a hely egyre kevésbé jelenti a tényekkel és az eseményekkel szorosan együtt járó dimenziót, ahol voltaképpen bármely esemény ugyanúgy bekövetkezhetne a földgolyó bármely pontján, elvesztettük az adott helyhez való szükségszerű tartozás érzését – valószínűleg szerencsés fejlemény ez, bár így egy másfajta uralom alá kerültünk.”¹⁸

Az ilyen módon, a legfontosabb dimenzióvá előlépett idő tehát az, amihez viszonyulnunk és viszonyítanunk kell valóságunk bármely szegmensét. Próbáljuk értelmezni. Magától értetődőnek tűnik, mégsem egészen az, hogy ezt kell tennünk akkor is, amikor a múltat próbáljuk megérteni. Az idő teljes uralma előtti korokban a múlt megközelítése egészen más volt, mások voltak a tanulmányozása útján levonható következtetések és tanulságok is, hiszen az akkori „jelen” időfogalma különbözött a modern időfogalomtól. (Az ókorban a ciklikus ismétlődés képzete dominált, a középkori kereszténység már lineáris irányt adott az idő múlásának, de az idők végezetét a túlvilágra helyezi, miközben a földi világ a maga törvényszerűségei szerint éli az életét, a XVIII. századtól pedig megszületik egy teljes mértékben történeti idő, ami ugyan visszafordíthatatlan, mégis, úgy tűnik megmagyarázható sőt irányítható, hiszen a fejlődés logikáját követi.) A huszadik század második felében dominánssá vált konfiguráció fő jellemzője pedig az örök jelen uralma, amelynek súlya Baschet szerint hajlamos elnyomni a múlt kritikai ismeretét és elhomályosítani a jövő perspektíváját, azaz leszűkíteni mind tapasztalati mezőnket, mind elváráshorizontunkat.¹⁹ A mából lesz az új oltár, amin mindenkinek áldoznia kell. „A múltat végképp eltörölni”, bolsevik doktrína után itt az új paradigma, ami a jövőt is eltörli a feltétlen és totális uralom érdekében. A jelenség illusztrálására Baschet eléggé rendhagyó forráshoz, a mexikói zapatista mozgalmak szövegeihez fordul, de meg kell hagyni, ezek olykor valóban frappáns és elsődleges céljukat messze meghaladó érvényességű kitételek:

„A »modernség« világában a jelen kultusza pajzs és fegyver. A »ma« az új oltár, melyen elveket, erényeket, meggyőződéseket, félelmeket, méltóságokat, emlékeket és igazságokat áldoznak fel. A »múlt« már nem a technokratáké, akiket országunk vezetőkként tűr meg, akikhez hasonlítaniuk kell, és akikben hinni kell. A »jövő« nem lehet több – a felejtés mesterei szerint – mint a jelen meghosszabbítása. A történelem elpusztítása érdekében tagadják, hogy az egy látóhatár, amely sokkal többet jelent a neoliberális »itt és most«-nál. A mában nincs sem »azelőtt«, sem »azután«. Az örökkévalóság keresése végül kielégül: a pénz világa nemcsak hogy a legjobb a lehetséges világok közül, hanem az egyetlen szükséges.”²⁰

A neoliberális logika egyik jellemzője a felejtés, ez teszi lehetővé az örök jelen egyeduralmát. A pénz papjainak nem kell különösebben megküzdenniük azért, hogy potenciális híveik bevegék a felejtés piruláját – megteszik azok önként és dalolva. A globalizációs mechanizmus, a gyors mozgású tőke és a tömegmédia nyomasztó súlyú segéderőivel ellenállás nélkül gázol keresztül a világon. Ha tehát az új zsarnokság azt hirdeti, hogy immár vége a történelemnek, mert az eddigi fejlődés szükségszerűen vezetett a jelenleg uralkodó rend tökéletes modelljéhez, akkor nagyon is jogos ugyanazzal a gyanakvással fogadnunk, mint a marxizmus evolucionista elméletét, nem beszélve a még merevebb, sztálini, öt világtörténeti alaptörvény dogmájáról.

18 Uo.

19 BASCHET i. m. (1. lj.) 50.

20 Uo., 57.

„A történelem ezzel szemben az időben visszafelé haladva rámutat arra, hogy ami önmagát elkerülhetetlennek, szükségesnek, természetesnek állítja be, az mindig csak meglehetősen újkeletű konstrukció, ami ugyanúgy átmeneti jellegű, mint a korábbi valóságok.”²¹

A feladat tehát az lenne, hogy ellenálljunk a ránk erőltetett örök jelennek és visszanyerjük mind a történelmi perspektívát és tapasztalatot, mind a jövő reményét. Erre kizárólag a globalizáció és szélsőséges liberális tarolás által valahogyan megkímélt, átmentett, elkerült szellemi és anyagi struktúrák alkalmasak. Olyan elavultnak minősített dolgok, mint a család, vallás, helyi, regionális és etnikai közösségek, nemzeti identitás. Baschet azzal a különös ötlettel állt elő, hogy a prekapitalista állapotban megrekedt törzsek, amelyek kellően elszigeteltek (és kellően jelentéktelenek ahhoz, hogy a neoliberális politikák megpróbálják őket megsemmisíteni) mintegy kovászai lehetnek az újfajta közösségi struktúráknak. Nem kevesebbet állít tehát a szerző, mint hogy a modernizációból és globalizusból kimaradó „törzsek” és a globalizáció által előidézett „világvégét” túlélők megtépzott csoportjai lehetnek az új emberiség megalapítói, az emberi faj túlélésének esélyesei! A gondolat azon alapul, hogy amennyiben a történelem folyása nem determinált és egyirányú, ahogyan azt a neoliberális doktrína állítja, akkor lehetséges a párhuzamos fejlődés, és ezek a túlélő struktúrák mintegy átugorhatják a modernitás zsákutcáját és a posztmodern széttöredezettséget egyaránt. Véleményünk szerint a „túlélő” struktúrák ilyen mértékű leszűkítése erős túlzás, a mai társadalmakban még bőven akad olyan értékhordozó elem, amely képes ellenállni a globalizáció gőzhangyának. Ennek feltétele persze az, hogy felhagyjunk ezen értékek demonizációjával és megvívjuk a harcot az „egyedül üdvözítő” gazdasági és szellemi doktrínával.

És ahogy az már lenni szokott, a harcot meg kell vívni valamennyi érintett dimenzióban (Churchill: Harcolni fogunk földön, vízen és levegőben!), azaz vissza kell hódítanunk a globalizáció által tönkretett teret és időt egyaránt.

Megvívandó tehát a harc a térért, a lokalitásért, de vajon megnyerhető-e? A küzdelem igen régóta folyik, Ortega már idejekorán elsíratta a jó helyeket, amelyeket ellepnek a tömegek.²² A tömegek persze a jó helyek meghódításaként éltek meg, amikor előzőnlötték azokat, és nem vetettek, nem vethettek számot a következményekkel, miszerint ezzel egyszersmind meg is szüntették a helyek kitüntetett minőségét, vagyis tönkretették őket. A globális uralomra törő piacgazdaság azonban összehasonlíthatatlanul rombolóbb erő, ennél a mélán tülekedő nyájnál, amely lényegében akaratlanul tapossa ki a megcsodált növényritkaságokat (de még a füvet is), és viszi haza emlékebe a pótolhatatlan relikviákat. A nyereségért a legédénibb tájat is sivataggá vagy bűzös mocsárrá változtató tőke tisztában van a következményekkel, de mivel a „jövő most van” ez a legkevésbé sem érdekli. Néhány dollár haszonért gátlástalanul tarol le őserdőt, áraszt el falvakat, szennyez be vizeket és amint ez a haszon megszűnik, vagy bizonytalanná válik, épp oly gátlástalanul áll odébb, maga mögött hagyva a pusztulást, a fenekestől felforgatott tájat és szétdúlt emberi közösségeket (pl.: olajkutak a mangrove erdőkben, otthagyt „varrodává alakított” szigetek, a Viktória tavi sügér, stb.).

Pedig az emberi lét elképzelhetetlen hely, lokalitás nélkül, minőségi közösségi élet pedig végkép. A delokalizáció egyik fő okozója annak az elidegenedésnek és mély lelki válságnak, amivel a modern emberek nagy része küzd, amióta a folyamat beindult és egyre általánosabb. (Az az út, amit például az amerikai divatos „agyturkász” iparág kínál, eleve zsákutca, hiszen

21 Uo., 59.

22 José ORTEGA: A tömegek lázadása.

semmiféle pszichoanalízis és terápia nem pótolhat egy lerombolt emberi világot.) Megtévészto maga a globalizáció kifejezés is, mert (nyilván tudatosan) azt sugallja, hogy a fejlődést hozza el a Föld minden pontjára és idővel majd a különbségek mérséklődnek, az elmaradott vidékek felzárkóznak, stb. Ezzel szemben a napnál is világosabb, hogy a valóságban ennek éppen a fordítottja történik, a különbségek nem nivellálódnak, hanem a szakadékok egyre szélesebbre tárulnak a tágabb és szűkebb lokalitások esetében is.

„A gazdaság globalizációja (tehát alapvetően a nemzetközi kereskedelem liberalizációja és a pénzpiacok deregularizációja) egyáltalán nem teremt uniformizált világot. Sokkal inkább a világot egyenlőtlenül érintő fejlődéshez kapcsolódik, és mind a nemzetek között, mind azokon belül egyre erősödő kettőződésben nyilvánul meg. Sőt, e folyamatok – miközben meggyengítik a nemzetállamok kereteit, a nemzetek feletti kötelezettségek és kölcsönös függések javára – együtt járnak a migrációt gátló blokáddal, az identitásba zárkózással, politikai alapú részekre bomlással és széttöredezéssel, amelyek a nacionalista vagy etnikai követelések többé-kevésbé fanatikus formáira támaszkodnak. Eszerint a globalizáció (a tőke és az áruk globalizációja) és széttöredezés (politikai, társadalmi és emberi) kettős, egymással ellentétes logikájával állunk szemben. Kihasználva e feszültségeket, a piac a számára előnyös területeken folytatja a XIX. században megkezdett térbeli egységesítő és banalizáló tevékenységét, amely olyan mértéket ölt, hogy a mindent árucikké alakító uniformizáció alattomosan aláaknázza a helyek sajátosságait, míg a mobilitás és a kommunikációs technika lehetőségei néha elfeledtetik, hogy a térbeliség az emberi lét egyik nélkülözhetetlen dimenziója (az emberi lét valahol *ott élve* lehetséges).”²³

4. Térbeli csapdák

A tér visszaszerzése tehát legitim cél lehet, még akkor is, ha a nacionalizmus kutatás egyes ágazatai éppen a tér etnicizálását tartják a bajok egyik fő kútfőjének. (A nemzetállami területi ideál a maga magától értetődő és szükségszerű létezésével, ahogyan mintegy a természet részévé válik, magában foglalja a tér nemzeti tájjá avanszálását és olyan térbeli–elméleti konstrukciók létrejöttét és tartós prosperálását, mint a haza. A lokalizáció olyan térbeli gyakorlat, amely a közös múlt elbeszélésén keresztül megjelöl egy helyet, amely a tájékozódási pontból kiindulva feleleveníthető a közös múlt, amely ily módon átélhetővé válik. A valóság nem, de a nézőpont statikus, ezért aztán ahelyett, hogy a múlt megidézése és tanulmányozása a tapasztalatok levonását segítené éppen hogy gátolja a reflexív logika érvényesülését, így aztán elveszik a folyamatos változásokhoz való alkalmazkodás szándéka és képessége.)²⁴ A csapda azonban elkerülhető, hiszen egyrészt nem szükségszerű visszatérni az etnogenezis és bezárkózás legagresszívebb hagyományaihoz. Másrészt pedig az sem biztos, hogy minden kényszerként jelentkező változásra reagálni kell, nem beszélve a feltétel nélküli alkalmazkodásról. Ez a ló túlsó oldala. Bőven akadnak olyan kényszerítő körülmények, (akár lehetőségnek látszó formában!), amelyek ignorálása nagyobb haszonnal járhat, mint a rájuk irányuló bármilyen fajta reflexió. (Az ezzel ellenkező állítás közkeletű és elfogadott, de semmivel sem jobban bizonyított.)

²³ BASCHET i.m. (1. lj.) 63–64.

²⁴ ZOMBORY i. m. (6. lj.).

Pierre Nora szerint azért beszélünk annyit az emlékezetről, mert már nincs. Nincs, mert az egész világon átgázolt a globalizáció, a demokratizálódás címszó alatt emlegetett változatos aktusok, a média jól ismert gőzhengere.

„Az emlékezettársadalmak vége ez, vége mindannak, ami biztosította az értékek megőrzését vagy továbbadását, legyen az egyház vagy az iskola, a család vagy az állam. Az emlékezetideológiák vége ez, vége mindannak, ami biztosította a rendszeres átjárást a múltból a jövőbe vagy megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára, legyen szó reakcióról, fejlődésről vagy akár forradalomról.”²⁵

Ha emlékezetünkben élénk, nem lenne rá szükségünk, hogy helyeket szenteljünk ennek az emlékezetnek. Viszont nagyon is szükségünk van a helyekre, általuk éljük meg a történelemnek nevezett szellemi konstrukciót és ehhez számtalan rekvizitumra van szükségünk. Elkapott minket a gyűjtögetés, az archiválás láza, kétségbeesetten próbáljuk megőrizni a továtűnő jelen minden tárgyi és egyéb megtestesítőjét. Az archiválási láz azzal fenyegeti a múzeumokat, levéltárakat és egyéb gyűjteményeket, hogy néhány évtized alatt az emberiség eddig összegyűjtött emlékeinek sokszorosával árasztják el őket. Képtelenség felhalmozni és megőrizni egy korszak minden tárgyi és szellemi emlékét, a „kacat” egy határon túl maga alá temeti a korábbi korokat és kiszorítással fenyegeti az éppen megélendő valóságot. A múlt becses emlékei viszont éppen attól értékesek, hogy ritkák, hogy csupán szimbólumai egy letűnt világnak és mint ilyenek, az emlékezet szakrális helyeivé válnak. (Ezek a helyek, nem csupán a fizikai tér egyes konkrét részei lehetnek – bár azok is – az emlékezet helyei Nora értelmezésében igen változatosak, mint például a nemzeti zászló, himnusz vagy akár egy könyv.)

Visszatérve Baschet elképzeléséhez, és a tér visszaszerzéséhez, nem lehetetlen a veszteségek és nyereségek optimalizálása:

„Legitim eljárás lehetne a tapasztalatok egyediségét és a terek autonómiáját követelni a térbeli egységesedés és az általánosodott delokalizáció folyamatával szemben, amelyeket a kereskedelem globalizációja segít. Az emberi lényeknek és tetteiknek ugyanis a helyek adhatják vissza a szükséges lokalizációt, ez határozhatja meg tehát viszonyukat az életük térbeli kereteit biztosító és életüknek bizonyos mértékig értelmet adó hely sajátos jellegzetességeihez. Ebben az esetben a nehézség az igény fenntartásában rejlik, anélkül, hogy engednénk az identitásba zárkózás és a féltékeny partikularizmus kísértésének, vagy pedig a fortiori visszatérnénk a feudalizmusra jellemző egységenkénti elnyomáshoz és földhöz kötéshez. Nincsenek bevált módszerek, az egyetlen elv pedig, amelyet megfogalmazhatunk, az, hogy túl kell lépni az egyedi és az általános, a helyi és az egyetemes között feszülő ellentmondást.”²⁶

Az lenne tehát kíváncsú hogy a helyi, a nemzeti és a nemzetközi identitás ne álljanak egymással szemben hanem a különböző léptékek egymáshoz illesztésével alkossanak új minőséget. Ha nem arra pazarolnánk energiáinkat, hogy elkendőzzük és egybemossuk a nyilvánvaló különbségeket – vagy netán mesterségesen „semleges” kategóriákat találjunk ki és erőltessünk rá a közösségekre, – hanem a nyíltan és teljes emberként megélt identitás felvállalásával és tolerálásával próbálnánk belakni a közös tereket, akkor talán elkerülhetnénk a súlyosabb konfliktusokat.

25 Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. *Múlt és Jövő*, 2003/4. 3.

26 BASCHET i. m. (1. l.) 64.

A tér illetően visszahódítása után pedig ugyanezzel a módszerrel talán lehetséges az idő helyreállítása is. Nem szükséges visszalépni a régi kerékvágásba és az elveszett paradicsomot siratni, de az örök jelen erőszakos képzetével sem kell megbékélni.

„A tapasztalati mezőt és az elváráshorizontot elfedő jelen csalóka tündöklésével szemben a valóban történeti gondolkodás egyszerre teheti mindkettőt újra láthatóvá. A történelem aláaknázza az örök jelen illúzióját, amikor rámutatott egy gyökeresen másfajta ezelőttre, amely egy nem kevésbé más ezután ígérete (olyannyira más, hogy emiatt elképzelhetetlen, előreláthatatlan).”²⁷

Éppen azért, mert az elváráshorizont elszakad a tapasztalat mezejétől, használhatatlanná válnak a modernitás erőltetett törvényei a fejlődésről, bármilyen tőről (marxizmus, neolibéralizmus) is fakadnak. Baschet összegző szavaival:

„A történelem soha nem fogja megmagyarázni a jelent, és többé nem világítja meg a jövőt. De küldetése – erőteljesebben, mint valaha – az, hogy egyazon mozdulattal helyreállítsa a kortárs világ megértéséhez szükséges tapasztalati teret, illetve egy olyan elváráshorizontot, amelynek ígérete biztos, de természete bizonytalan.”²⁸

5. A modern

A hosszú, dicsőséges harc a régi rend és az obskurantizmus ellen védjegye és egyik fő erőforrása lett a modernitásnak, ezért aztán ki törődött vele, hogy a kíméletlen tisztogatásnak olyan civilizációs elemek is áldozatul estek, amelyek évezredekken át érte az emberi társadalom! Ha akadtak is olyanok, akik fel merészték emelni a hangjukat, érv helyett elegendő volt ellenükben a szólam, a jelszó és reakcióként azonmód elhallgattattak. A modernség posztulátumai önmagukban is érvek voltak (és jórészt maradtak), megkérdőjelezésük lehetetlen, bizonyításuk felesleges. Címkeként a modern ereje egyetemleges: ha valamihez hozzáragasztjuk, a megcímkezett tárgyra kiterjed, mintegy átszáll érinthetlensége. Ha a cél úgy kívánja, komplex jelentéséből bátran kiragadhatunk bizonyos elemeket és eme borotvaéles célszerszámokkal kaszabolhatjuk az eretnek gondolatokat. Használhatjuk például a haladás szinonimájaként és a haladással megcímkezett bármilyen eszme, cselekvés vagy tárgy, megállíthatatlan.

Így van ez még akkor is, ha a megcímkezett dolog szemmel láthatóan legalábbis ambivalens, és az általa képviselt vagy előidézett „haladás” egyenesen a pusztulás apokaliptikus képét mutatja. Ilyen például a hidegháborúból győztesen kikerülő liberális kapitalizmus és annak globális változata. A 20. század nagy kísérlete, a marxizmusra épülő kommunista utópia és ami megvalósult belőle, a bolsevizmus, majd a „létező szocializmus” jól mutatják mivé lehetnek a lelkesítő ideológiák. Miközben az eltorzult utópiák megszülték a legszörnyűbb totalitárius rémálmokat, az őket elszenvedő tömegek reménykedve tekintettek a világ szerencsésebb felére. Az ő perspektívájukból érthető, hogy a tökéletes világot a vasszüggönyön túl vélték felfedezni. Még az is érthető, hogy a vasszüggönyön kívüliek borzadva lestek be a szögesdrótokon és hálát adtak, amiért szabadon és boldogan élhettek. A hidegháború vége

²⁷ Uo., 67.

²⁸ Uo.

azonban egy kevésbé észrevehető, a nagy tömegekben egyáltalán nem tudatosodott cezúrát is jelentett: egy olyan korszak végét, amit jóléti kapitalizmus néven szokás emlegetni. A háborús pusztítás után újjáépített Európa és Nyugat muníciója az ezredvégre kifogyóban volt, olyan erőforrásokból mutatkozott hiány, amivel a hidegháború feszült évtizedeiben nem is igen számoltak, de legalábbis nem kezelték őket a súlyuknak megfelelően. Azt az egyszerű tény, hogy a fejlett társadalmak először a világ egyéb részeinek erőforrásait élik fel, majd pedig szó szoros értelmében a jövőt, egyszerűen nem voltak hajlandók tudomásul venni. (Bár ma már ez tudományos tény és a közvélemény előtt is ismert, az uralkodó gazdasági és politikai elit továbbra sem hajlandó róla tudomást venni, a rendszer érdemi kritizálása megbocsáthatatlan eretnokség.) Bruno Latour, *Sohasem voltunk modernek* című könyvében a többszörös cezúrát jelentő 1989. év példáján mutatja be a modernitás alaptermészetét boncolgató elméletét. (Nem magát az elméletet taglaljuk, a frappáns példát egyéb tanulságai miatt idézzük.):

„A berlini fal leomlása ma mindenki számára a szocializmus bukását jelképezi. A liberalizmus, a kapitalizmus, a nyugati demokráciák győzelme a marxizmus hiú reményei felett» – így szól a győztesek üzenete, noha csak hajszal híján úszták meg a leninizmust. A szocializmus, miközben az ember ember általi kizsákmányolásának megszüntetésére törekedett, mérhetetlenül megnövelte a kizsákmányolást. Furcsa dialektika ez, amely életre kelti a kizsákmányolót, és eltemeti a sírásót, miután leckéket adott a világnak totális polgárháborúból. Az elfojtott visszatér és bosszút áll: a kizsákmányolt nép, amelynek a nevében a proletariátus élcsapata uralkodott, néppé válik ismét; a telhetetlen elitek, akiktől meg akartak szabadulni, erejük teljében térnek vissza, hogy folytassák régi, kizsákmányoló munkájukat a bankokban, a vállalkozásokban és a gyárakban. A liberális Nyugat alig tudja elfojtani örömét. Megnyerte a hidegháborút.

A győzelem azonban múlandó. Párizsban, Londonban és Amszterdamban ugyanez a dicsőséges év válik a bolygó globális állapotát firtató első konferenciák szemtanújává: néhány megfigyelő számára ezek a kapitalizmus és a természetfeletti totális uralom megszerzésére, a természet korlátlan meghódítására irányuló hiú remények végét jelképezik. Azáltal, hogy a kapitalizmus igyekezett az ember ember általi kizsákmányolását a természet ember általi kizsákmányolása felé átirányítani, mindkettőt mérhetetlenül megsokszorozta. Az elfojtott visszatér és bosszút áll: azt hitték, hogy tömegeket mentettek meg a haláltól, pedig emberek százmilliói zuhannak vissza a szegénységbe; azt hitték, hogy a természet abszolút urává váltak, pedig az ugyanilyen globális módon ural és fenyeget mindannyiunkat. Furcsa dialektika ez, amely a rabszolgát az ember urává és tulajdonosává teszi és hirtelen tudomásunkra hozza, hogy feltaláltuk az ökocídiumot a nagyarányú éhezéssel egyetemben.”²⁹

A vakság tehát beteljesedett, az immáron egypólusúvá vált világ egészére kiterjedt. Nehéz lenne elvitatni a szándékosságot.

„A szegény falának lerombolása és a korlátlan természet vége közötti tökéletes szimmetria csak a gazdag nyugati demokráciák számára láthatatlan. A szocializmus különféle megnyilvánulásai mind a lakosságot, mind az ökoszisztémát romba döntötték, miközben észak és a nyugat hatalmai képesek voltak a lakosság és a vidék egy részének megmentésére a világ többi részének romba döntése, lakosságának féktelen nyomorba taszításának árán. Innen a kettős tragédia: a volt szocialista országok azt gondolják, hogy a nyugat példáját alkalmazva meg tudják oldani a problémáikat; a nyugat azt

29 Bruno LATOUR: *Sohasem voltunk modernek*. Budapest, Osiris, 1999. 23–24.

gondolja, hogy elkerülte mindkét problémát, és hiszi, hogy van mit tanítania másoknak, miközben a Földet és lakosságát halni hagyja. A nyugat azt gondolja, hogy egyedüli birtokosa annak a ravasz trükknek, amely lehetővé teszi, hogy korlátlan ideig nyelésben maradjon, miközben talán már mindent elveszített.”³⁰

A Nagy Kísérlet, az elveszett Utópia – nevezzük bárhogyan is – rettenetes űrt hagyott maga után, és a pótlék, amit megpróbálnak „beadni” a tömegeknek, sok tekintetben igen silány. A legattraktívabb része a liberális demokrácia színes díszmasnija, amit a felettébb gyanús, egyáltalán nem bizalomgerjesztő csomag tetejére biggyesztettek. Ha a doboz tetejét félve bár, de felemeljük, legfelül talán találunk még néhány tetszetős tárgyat. Talán – ha van gazdasági növekedés. Nem véletlen, hogy a liberális, civil társadalom „felkent papjai”, – ha szabad ezzel a képzavarral élnem – elsősorban növekedésért „fohászkodnak”³¹. Pedig a rendszer alaptermészetéből fakadóan ez a növekedés (ha van) is talmi, mert jól tudjuk, hogy ugyanabban az időben valahol kizsákmányolást, szegénységet, tönkretett természetet és emberi életeket jelent. Hiszen globális világban élünk!

6. A globalizáció

A modernitás kérdései végérvényesen összefonódtak a globalizáció kérdéskörével. Ulrich Beck szerint az (első) modernitás immár visszahatóan, önmaga felszámolójává vált. A második modernitás viszont már éppen a globalizáció kihívásaira adott válasz kell legyen, az új, globális lehetőségek kihasználására kell épüljön. Bárhogyan is viszonyuljunk elképzeléseihez a sokdimenziós új világ mibenlétéről, érdemes megfontolnunk fogalmi felosztását, amikor is megkülönbözteti a *globalizmust*, a *globalitást* és a *globalizációt*.³²

Beck *Globalizmus*nak nevezi a világpiacon mindenhatóságát hirdető ideológiát, mely a komplex folyamatokat a gazdasági dimenzióra redukálja és a globalizáció kényszereire hivatkozva gyakorlatilag elmosza a gazdaság és a politika határait.

A *globalitás* ezzel szemben a világtársadalom sokdimenziós perspektívája, mely magába foglal minden olyan társadalmi kapcsolatot, amely nem illeszthető be a nemzetállami keretekbe. A globalitás fogalma azt hangsúlyozza, hogy a világban nincsenek már zárt térségek, globális a termelés, a munkaerőpiac, a média, a hírek, az infokommunikáció, az életformák, a civil társadalom, sőt az egyéni életutak, a barátságok, a családok és az identitás is.

Végül a *globalizáció* fogalma azokat a folyamatokat jelöli, amelyek a transznacionalitás mezejét avatják a cselekvés domináns terévé, a nemzetállami szuverenitás és a nemzetállami gondolkodás hagyományos terének rovására.

A fogalmak szétválasztása Becknél először is arra szolgál, hogy a reflexív modernitás elmélete jegyében elfogadja a globalizációt mint a fejlődés pozitív irányát, ehhez felhasználja a globalitás, a nem területhez kötött politikai és társadalmi cselekvés horizontját, miközben

30 Uo., 24.

31 „A többségtől csupán az általános növekedés korában várhatjuk el, hogy megfélemlítés nélkül is konform legyen, olyan időkben, amikor a társadalmi élet nem zéró, hanem pozitív összegű játék.” Ernest GELLNER: *A szabadság feltételei*. Budapest, Typotex, 2004. 30.

32 Ulrich BECK: *Mi a globalizáció?* Szeged, Belvedere Meridionale, 2005. 29.

kritikával illeti a globalizmust, mint a világpiacra hivatkozó érvelés hegemoniáját. Tény, hogy a globalizáció folyamata valós, gyorsuló és jelen perspektívából nézve megállíthatatlan, ezért cseppet sem érdektelen, milyen cselekvési, túlélési, fejlődési alternatívákat tudunk hozzá rendelni. Beck optimista és pontosan azokat a jelenségeket próbálja erőforrásként felhasználni, amelyek éppenséggel a globalizáció leginkább ismert – eléggé sötét – oldalát jellemzik. *Világkockázati társadalomelméletében* lényegében korunk legnyomasztóbb rémálmainak (ökológiai katasztrófák, különböző ítéletnapra forgatókönyvek és mechanizmusok) globális volta lenne az a megvilágosító erő, ami létrehozza a globális sorsközösség kényszerét. Vagyis magyarul, a globalizáció először tönkreteszi a bolygót, halálra rémíti, esetleg megtizedeli az emberiséget, aztán a túlélőket egyetlen szolidáris, nemzetek feletti világtársadalomban egyesíti. Nem, ezt nyilván nem állíthatja, habár a felsejlő perspektívák között ez még nem is a legsúlyosabb... A pozitív kulcsszavak a *világpolgári republikanizmus*, a *globális civil társadalom*, a *globális nyilvánosság és kritika*. Ezek hivatottak a modernizmus önfelszámolása következményeinek orvoslására, a meggyengülő vagy összeomló társadalmi és politikai mechanizmusok pótlására. Ezek mind, kétségtől valószínű és működő struktúrái a jelen társadalmának, erősen kétséges azonban, hogy belátható időn belül valóban képviselhetnek-e olyan erőt, ami ténylegesen ellensúlyozhatja a brutális valóságot. Létezik globális nyilvánosság – leginkább csak a politika használja, alapos médiakampányokkal megpatkolva vagy olyan mozgalmak, amelyek egyelőre leginkább a tradicionális társadalmi értékrend maradványainak lebontásán fáradoznak és új, érdemi struktúrák felépítését remélni sem lehet tőlük. Nem tudhatjuk, de történelmi példák sokasága után sejthető, hogy mi történhet a világpolgári republikanizmussal olyan krízishelyzetekben, mint az erőforrások drasztikus csökkenése, kimerülése, eldurvuló migrációs folyamatok, gazdasági és demográfiai összeomlások, stb. A civil szféra pedig válsághelyzetek nélkül is aggályos lehet, hiszen nem rendelkezik olyan legitimációs mechanizmussal, amivel egy bizonyos lélektani határon túl megőrizheti a demokratikus minimumot és ténylegesen rendelkezzen olyan felhatalmazással, ami kiválthatja a képviseleti demokrácia struktúráit.

Beck maga is utal rá, az új típusú társadalommodellek nagyban építenek a médiára, az immár mindenkire elérő, olcsó a közösségi kommunikációra. A világháló például kétségtől valószínű terepe a mindenféle valós és virtuális határokon átívelő közösségépítésnek, újfajta szolidaritások és transznacionális civil struktúrák szervezésének. Ugyanakkor, aki kicsit is belekukkantott már ebbe a színes virtuális világba, azt is látnia kellett, hogy ugyanezek a terek adózó konfliktusok helyszínei is, mégpedig sokszor jóval kiélezettebb és durvább formában, mint a politika és társadalmi viták hagyományos színterein. Nagyon leegyszerűsítve: itt nem csupán építkezni és barátkozni lehet (és szokás), hanem rombolni és gyűlölködni is. Nehéz belátni, miért csak az érem egyik oldalával számolnak azok, akik a virtuális valóságtól és a média, a kommunikáció új eszközeitől várják a „szép új világ” eljövételét. Eléggé nyilvánvaló, hogy éppen úgy, mint a hagyományos tereken, itt is ugyanúgy megjelennek az egymással ellentétes érdekek és erők. (Sőt, valójában még szélsőségesebbek a megnyilvánulások, aminek okai számosak lehetnek, de erre most nem térünk ki.) Bizonyos jelek egyenesen arra utalnak, hogy a hálózati társadalom, amihez sokan oly vérmes reményeket fűznek, a modernitás alapértékeit, a demokráciát és az individualizmust veszélyezteti. A történetnek (és a történelemnek) tehát biztosan nincs „vége”.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

1. Apró István (szerk.): *Határon túli magyar nyelvű médiumok 2010/2011* (2012)
2. Dobos Ferenc: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 1999–2011* (2012)
3. Csink Lóránt – Mayer Annamária: *Variációk a szabályozásra. Önszabályozás, társszabályozás és szabályozó hatóság a médiajogban* (2012)
4. Sarkady Ildikó – Grad-Gyenge Anikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai* (2012)
5. Koltay András (szerk.): *A médiaszabályozás két éve (2011–2012)* (2013)
6. Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989* (2013)
7. Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején* (2013)
8. Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Összehasonlító médiajogi tanulmányok. A „közös európai minimum” azonosítása felé* (2014)
9. Dobos Ferenc – Megyeri Klára: *Nemzeti identitás, asszimiláció és médiahasználat a határon túli magyarság körében 2.* (2014)
10. Grad-Gyenge Anikó – Sarkady Ildikó: *Közös jogkezelés az audiovizuális médiában* (2014)
11. Apró István (szerk.): *Média és identitás* (2014)
12. Pruzsinszky Sándor: *Halhatatlan cenzúra* (2014)
13. Kóczyán Sándor: *Gyermekevédelem a médiajogban* (2014)
14. Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig* (2014)
15. Kiss Zoltán – Szivi Gabriella: *A közszolgálati médiaszolgáltatás és a szellemi tulajdonjogok kapcsolódási pontjai és szabályozási környezete* (2015)
16. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014* (2015)
17. Grad-Gyenge Anikó: *Az audiovizuális archívumok szabályozási kerete – különös tekintettel a médiajogi és szerzői jogi rendelkezésekre* (2015)
18. Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014/2* (2015)

Médiatudományi Intézet, Budapest
A kiadásért felel Nyakas Levente
Tördelő: Varga Ákos
Megjelent 12 (B/5) ív terjedelemben, 300 példányban.
Médiatudományi Könyvtár: ISSN 2063-5222
Médiatudományi Könyvtár 19.: ISBN 978-615-5302-15-2